

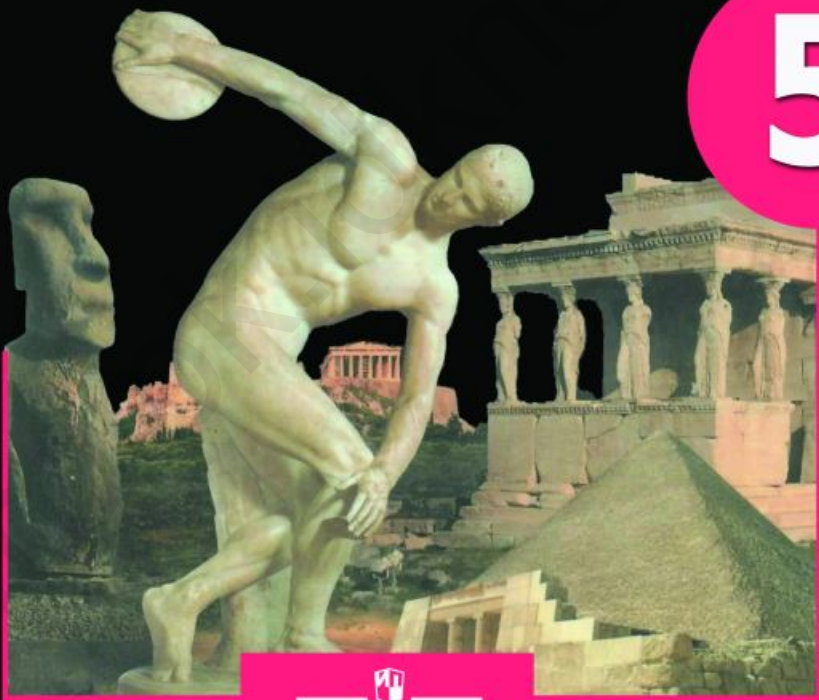
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ІСТОРІЯ

О. О. Вігасін
Г. І. Годер
І. С. Свенцицька

СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

5

ПРОСВЕЩЕНИЕ
ИЗДАТЕЛЬСТВО

Міністерство освіти ПМР
Державний освітній заклад додаткової професійної освіти
«Інститут розвитку освіти і підвищення кваліфікації»

Вігасін О. О.
Годер Г. І.
Свенцицька І. С.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ІСТОРІЯ

СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

5 клас

Підручник

для загальноосвітніх організацій

За редакцією

А. А. Іскендерова

Рекомендовано

Міністерством просвіти Російської Федерації

11-е видання

Тирасполь
2024

УДК 373:94(3)+94(3)(075.3)

ББК 63.3(0)3я721

В41

Методичне редагування підручника провів канд. пед. наук,
заслужений учитель школи Росії *Г. І. Годер*

Переклад з російської на українську мову **О. М. Курилас**

Вігасін О. О.

В41 Всесвітня історія. Історія Стародавнього світу. 5 клас: підручник для загальноосвітніх організацій / О. О. Вігасін, Г. І. Годер, І. С. Свенцицька; за ред. А. А. Іскендерова; пер. з рос. на укр. мову О. М. Курилас. — 11-е вид. — Тирасполь: ІРОіПК, 2024. — 304 с. : іл., карт. — ISBN 978-5-09-073927-6.

Підручник створений відповідно до Федерального державного освітнього стандарту основної загальної освіти.

Підручник написаний, враховуючи досягнення сучасної історичної науки. Матеріал про первісних людей, виникнення і розвиток стародавніх цивілізацій (Єгипет, Західна Азія, Індія, Китай, Греція та Рим) вводить школярів у світ історії. Результатом вивчення курсу є формування цілісного уявлення про досліджувану епоху.

Методичний апарат, який містить питання і завдання двох рівнів складності, а також творчі проекти, передбачає активні форми освоєння навчальної інформації.

Цей підручник відповідає Приблизній основній освітній програмі основної загальної освіти.

УДК 373:94(3)+94(3)(075.3)

ББК 63.3(0)3я721

ISBN 978-5-09-073927-6

© Видавництво «Просвещение», 2020

© Художнє оформлення.

Видавництво «Просвещение», 2020

Всі права захищені

© ІРОіПК, переклад, 2024

Зміст

Як працювати з підручником	6
Звідки ми знаємо, як жили наші предки	8
Глава 1. Відлік років в історії	9
Первісність	12
Глава 2. Первісні збирачі та мисливці	13
§ 1. Найдавніші люди	—
§ 2. Родові громади мисливців і збирачів	16
§ 3. Виникнення мистецтва та релігійних вірувань	20
Глава 3. Первісні землероби і скотарі	24
§ 4. Виникнення землеробства і скотарства	—
§ 5. Поява нерівності та знаті	28
Стародавній Схід	33
Від первісності до цивілізації	34
Глава 4. Стародавній Єгипет	34
§ 6. Держава на берегах Нілу	—
§ 7. Як жили землероби та ремісники в Єгипті	37
§ 8. Життя єгипетського вельможі	42
§ 9. Военні походи фараонів	46
§ 10. Релігія давніх єгиптян	51
§ 11. Мистецтво Стародавнього Єгипту	56
§ 12. Писемність і знання давніх єгиптян	61
Глава 5. Західна Азія у давнину	65
§ 13. Стародавнє Дворіччя	—
§ 14. Вавилонський цар Хаммурапі та його закони	69
§ 15. Фінікійські мореплавці	73
§ 16. Біблійні оповіді	77
§ 17. Давньоєврейське царство	81
§ 18. Ассирійська держава	85
§ 19. Перська держава «царя царів»	90

Глава 6. Індія та Китай у давнину	95
§ 20. Природа і люди Стародавньої Індії	—
§ 21. Індійські варни	100
§ 22. Чого навчав китайський мудрець Конфуцій	105
§ 23. Перший володар єдиного Китаю	109
Стародавня Греція	115
Глава 7. Найдавніша Греція	116
§ 24. Греки та критяни	—
§ 25. Мікени і Троя	121
§ 26. Поема Гомера «Іліада»	125
§ 27. Поема Гомера «Одіссея»	129
§ 28. Релігія давніх греків	134
Глава 8. Поліси Греції та їхня боротьба з перською навалою	139
§ 29. Землероби Аттики втрачають землю і свободу	140
§ 30. Зародження демократії в Афінах	143
§ 31. Стародавня Спарта	147
§ 32. Грецькі колонії на берегах Середземного та Чорного морів	150
§ 33. Олімпійські ігри у давнину	155
§ 34. Перемога греків над персами у Марафонській битві	161
§ 35. Навала перських військ	165
Глава 9. Піднесення Афін у V (5-му) столітті до н. е. та розквіт демократії	171
§ 36. У гаванях афінського порту Пірей	—
§ 37. У місті богині Афіни	175
§ 38. В афінських школах і гімнасіях	181
§ 39. В афінському театрі	185
§ 40. Афінська демократія за часів Перікла	190
Глава 10. Македонські завоювання у IV (4-му) столітті до н. е.	196
§ 41. Міста Еллади підпорядковуються Македонії	—
§ 42. Похід Александра Македонського на Схід	200
§ 43. В Александрії Єгипетській	208
Стародавній Рим	213
Глава 11. Рим: від його виникнення до встановлення панування над Італією	214

§ 44. Найдавніший Рим	—
§ 45. Завоювання Римом Італії	219
§ 46. Устрій Римської республіки	222
Глава 12. Рим — найсильніша держава Середземномор'я	227
§ 47. Друга війна Риму з Карфагеном	228
§ 48. Встановлення панування Риму у всьому Середземномор'ї	232
§ 49. Рабство у Стародавньому Римі	238
Глава 13. Громадянські війни у Римі	242
§ 50. Земельний закон братів Гракхів	—
§ 51. Повстання Спартака	246
§ 52. Єдиновладдя Цезаря	251
§ 53. Встановлення імперії	256
Глава 14. Римська імперія у перші століття нашої ери	260
§ 54. Сусіди Римської імперії	261
§ 55. У Римі за правління імператора Нерона	265
§ 56. Перші християни та їхнє вчення	269
§ 57. Розквіт імперії у II (2-му) столітті н. е.	275
§ 58. Вічне місто та його жителі	279
Глава 15. Розгром Рима германцями та падіння Західної Римської імперії	285
§ 59. Римська імперія за правління Костянтина	—
§ 60. Взяття Рима варварами	289
Сім чудес світу	294
Ось і закінчилася наша подорож Стародавнім світом	296
Перевірте, чи добре ви пам'ятаєте історію Стародавнього світу	298
Інформаційно-творчі проекти	300
Запам'ятайте ці слова	301
Радимо прочитати ці книги	302
Інтернет-ресурси	303

Як працювати з підручником

Дорогі п'ятикласники! З підручника «Всесвітня історія. Історія Стародавнього світу» ви дізнаєтеся про ранні етапи розвитку людства.

Підручник складається з 4 розділів і 15 глав, розділених на параграфи. Основні навчальні відомості містяться у тексті параграфів. Важлива історична інформація виділяється жирним шрифтом, а нові слова — курсивом. На синьому тлі розміщені допоміжні тексти. Вони містять додаткові відомості про життя людей у давнину, про знахідки вчених. Також у підручнику подані уривки з письмових документів.

Барвисті малюнки показують життя людей того далекого часу. Сучасні художники на основі документальних свідчень зобразили, як виглядали давні міста, поселення, житла, домашній посуд, одяг, книги та багато іншого.

На історичних картах позначені території розселення первісних людей, стародавні держави, міста, місця подій і багато іншого.

Відповіді на запитання та завдання перед кожною главою ви будете готувати під час вивчення нового матеріалу. Це допоможе вам навчитися знаходити й узагальнювати необхідну інформацію.

Запитання та завдання перед параграфами дозволять згадати раніше вивчене і краще засвоїти новий матеріал.

Запитання та завдання після параграфа поділені на два рівні. За допомогою запитань і завдань першої рубрики, позначеної значком , ви зможете перевірити свої знання, виконати завдання за картою, пояснити значення нових слів, попрацювати з історичними датами. Запитання та завдання другої рубрики пропонують поміркувати над цікавими запитаннями й обговорити їх з однокласниками, описати

за планом ілюстрацію, простудіювати письмовий документ, підготувати повідомлення за темою, скласти розповідь від імені людей тієї далекої історичної доби. Виконання багатьох завдань цієї рубрики вимагатиме звернення до додаткових джерел інформації. Список необхідної літератури й інтернет-ресурсів ви знайдете на с. 302–303.

Після кожної глави підручника міститься рубрика «Підіб'ємо підсумки і зробимо висновки», яка допоможе вам зрозуміти, наскільки добре ви засвоїли матеріал.

Наприкінці підручника подана рубрика «Перевірте, чи добре ви пам'ятаєте історію Стародавнього світу», а також вміщений список інформаційно-творчих проектів і словник («Запам'ятайте ці слова»). Радимо наперед уважно простудіювати їх та разом з учителем вибрати ту тему, яка вас найбільше зацікавила.

Бажаємо вам успіхів!

Звідки ми знаємо, як жили наші предки

Батьки та діди можуть розповісти про те, свідками чого були в молодості. Але як вчені дізнаються, що відбувалося у глибоку давнину?

Понад п'ять тисяч років тому було винайдене письмо. Давні люди писали на глиняних табличках, на пальмовому листі, на дощечках з бамбука, на папері або на *папірусі* — особливому матеріалі, виготовленому з єгипетського очерету. З *писемних джерел* — стародавніх книг і написів, висічених на камені, — ми дізнаємося про перші держави, про царів і війни, про мудреців і поетів, про закони і звичаї та ще багато про що.

До наших днів збереглися знамениті споруди, такі, як піраміди — гробниці володарів Єгипту або Велика Китайська стіна, створена для оборони від нападів ворогів. Ці споруди свідчать про могутність царів, за наказом яких вони були зведені, а також дозволяють оцінити майстерність будівельників, які жили в далекому минулому.

Важливу роль відіграють розкопки, які проводять *вчені-археологи*. У землі на місці стародавніх поселень археологи знаходять залишки жител, черепки розбитого посуду, знаряддя праці та зброю, скам'янілий хліб або зерна ячменю і пшениці, монети, дитячі іграшки, витвори мистецтва. Усі ці знахідки прийнято називати *речовими джерелами*: вони допомагають відновити в деталях заняття та побут людей у минулі часи.

Особливо великим є значення археологічних розкопок для вивчення минулого людей, які жили на Землі до появи писемності. Майже все, що відомо про цих людей, розповіли знахідки археологів.

Підрахуйте, скільки років, повних століть і повних тисячоліть триває наша ера.

Історія — це наука, яка вивчає минуле всіх людей, усього людства. Ви розпочинаєте вивчення історії всього світу, інакше кажучи, вивчення *всесвітньої історії*. Вчені поділяють всесвітню історію на частини — *періоди*. Історія Стародавнього світу, яку ви вивчатимете цього року — перший період всесвітньої історії. Пізніше, у наступних класах, ви познайомитеся і з іншими періодами загальної історії: *історією Середніх віків, історією Нового часу та Новітньою історією*.

Під час вивчення історії важливо знати, коли відбулася та чи інша подія, яка подія відбулася раніше і яка — пізніше, на скільки років пізніше. Ви знаєте, що великі відрізки часу рахують роками, сто років становлять *століття*, а десять століть — *тисячоліття*.

Події історії Стародавнього світу відбулися багато століть і навіть тисячоліть тому.

1. Вимірювання часу роками. Уявлення про тривалість року склалося у давніх землеробів. Вони зрозуміли, що від однієї весни до іншої, від одного збору врожаю до іншого проходить приблизно рівна кількість днів.

Першими в історії людства визначили тривалість року (365 діб) жителі *Стародавнього Єгипту* — країни, де землеробство вже п'ять тисяч років тому було головним заняттям.

Час навчилися рахувати роками. Люди почали запам'ятовувати, в якому році сталася важлива подія — заснування міста, велика повінь, війна із сусідами.

2. Як у давнину рахували роки? У різних країнах по-різному. Наприклад, у Стародавньому Єгипті щоразу, коли починав правити новий цар, відлік років починався заново. Перший рік правління царя вважався першим роком, другий —

другим, тощо. Коли цей цар умирав і до влади приходив новий, знову наставав перший рік, потім другий, третій.

Іншим був відлік років, який застосовувався жителями одного з найдавніших міст світу — Рима. Рік заснування свого міста римляни вважали першим, наступний — другим, тощо.

3. Відлік років, яким ми користуємося. Цей відлік років виник давно і пов'язаний із шануванням *Ісуса Христа* — засновника християнської релігії.

Оповіді про життя та болісну страту Ісуса Христа створювалися близько двох тисяч років тому. У ті часи шанувальники Ісуса повірили, що він є Син Божий, який вознісся після смерті на небо. Докладніше про це ви можете прочитати у § 56.

За кілька століть християнська релігія, віра в Ісуса Христа поширилася в багатьох країнах. Ось тоді один із вірян запропонував вести відлік років від народження Ісуса. «Нехай рік Його народження буде першим роком, — міркував він, — наступний — другим і так далі». Він зумів вирахувати рік народження Ісуса Христа. Це був 753 рік від заснування міста Рима. *В нашому літочисленні Різдво Христове є точкою відліку для усіх історичних дат.*

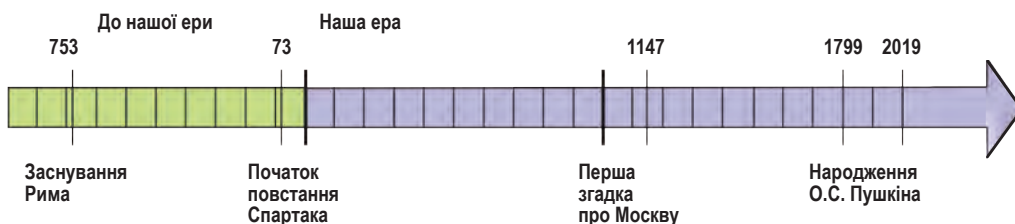
Наприклад, ми говоримо: перша згадка в літописі про Москву належить до 1147 року; Олександр Сергійович Пушкін народився у 1799 році. До цих слів віряни додадуть: *від Різдва Христового.*

Відлік років від народження Ісуса Христа поступово був прийнятий у різних країнах. У Росії він був запроваджений царем Петром I (Першим) триста років тому.

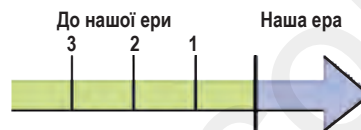
Час, який відраховується від Різдва Христового, ми називаємо *наша ера* (а пишемо скорочено **н. е.**). Триває наша ера понад дві тисячі років.

Розглянемо «лінію часу» на малюнку (див. с. 11). Умовимося, що час рухається зліва направо. Поперечною розділювальною лінією відзначений початок нашої ери.

Багато історичних подій відбулися до нашої ери. Наприклад, знамените повстання рабів під проводом Спартака почалося за 73 роки до нашої ери. Цей рік ми називаємо 73 роком до нашої ери і розміщуємо на «лінії часу» зліва від розділювальної лінії.

«Лінія часу».

Відлік років до нашої ери.

Який рік був наступним за 73 роком до нашої ери? Розглянемо малюнок «Відлік років до нашої ери».

Уявімо, що якась подія — війна, заснування міста, повінь — відбулася за один рік до нашої ери. У цьому випадку ми говоримо, що вона відбулася у 1 році до нашої ери.

Якщо інша подія відбулася ще на один рік раніше, тобто за 2 роки до нашої ери, тоді ми скажемо: «Ця подія відбулася у 2 році до нашої ери».

Нарешті, якщо третя подія відбулася ще раніше, за три роки до нашої ери, ми говоримо, що вона відбулася у 3 році до нашої ери.

На «лінії часу» видно, що за 3 роком до нашої ери йшов 2 рік до нашої ери. А за 2-м — 1-й. Точно так само за 73 роком до нашої ери йшов 72 рік до нашої ери.

Підіємо підсумки і зробимо висновки

- Чому уявлення про пори року (сезони) та їхню тривалість склалися лише у первісних землеробів, а не раніше?
- Який відлік років, що існував у давнину — у єгиптян чи у римлян — зручніший? Чим?
- Що називається «нашою ерою»? Які складнощі можуть виникнути під час роботи з датами подій, що відбулися до нашої ери?

ПЕРВІСНІСТЬ

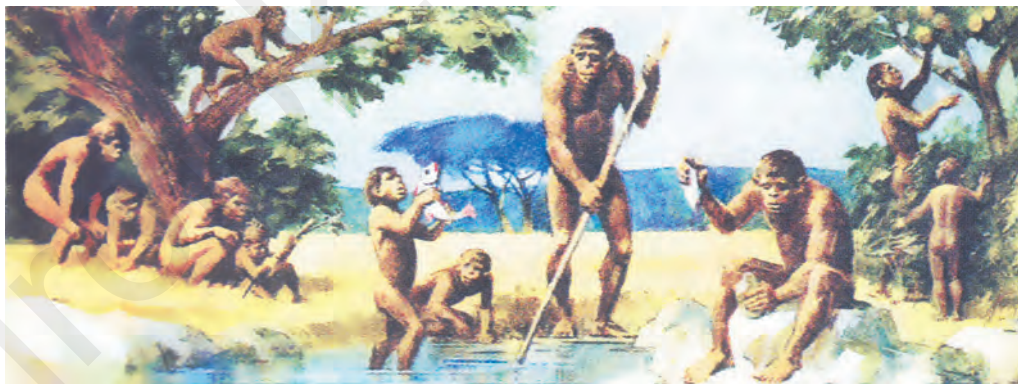

Під час знайомства з главою подумайте: 1. Чому найдавніша людина не могла прожити поодинці? 2. Чому знаряддя праці й останки найдавніших людей не знайдені у тих країнах, де були суворі зими?

Первісними називають людей, які жили до винаходу письма, до появи перших держав і міст. Ми не можемо точно відтворити картину життя наших далеких предків. Лише приблизно вчені встановлюють час появи найдавніших людей на Землі і того, коли вони стали такими ж, як сучасні. Вчені сперечаються, де ж уперше зародилося людство. Більшість із них вважають, що давньою батьківщиною людини є Африка, але є й ті, хто говорить про зародження людини в Азії.

§ 1. Найдавніші люди

1. Наші далекі предки. Найдавніші люди жили у спекотних країнах, де не буває морозів. У *Східній Африці* археологи знаходять кістки людей, які жили *понад два мільйони років тому*. За цими знахідками можна відновити зовнішність наших найбільш далеких предків.

Найдавніші люди. Сучасний малюнок.

Людина, яка жила мільйон років тому. Реконструкція.

Найдавніша людина дуже нагадувала мавпу. У неї було грубе обличчя з широким приплюснутим носом, важка нижня щелепа без підборіддя, лоб, який йшов назад. Над бровами знаходився валик, під яким очі ховалися, як під навісом. Хо́да у людей була ще не цілком пряма, стрибаюча; довгі руки звисали нижче колін. Люди ще не вміли розмовляти. Подібно до тварин, криками лякали вони хижаків, кликали на допомогу, попереджали про небезпеку. Жили люди не поодинці, а групами.

2. Знаряддя праці. Якби ми могли поспостерігати за найдавнішими людьми, то, можливо, побачили б таку картину. Люди підійшли до річки, вони розшукують на мілководді каміння. Беруть не кожен камінь. Один відкинуть — не годиться. Інший піднімуть — цей підходить!

Людина брала в руки гальку — гладкий округлий камінь. Ударами іншого каменю вона розколювала гальку так, щоб її кінці стали гострими, як ніж. Виходило грубе *знаряддя праці*. Навіть найрозумніші тварини не здатні його вигадати. Тільки люди вміли загострювати каміння, щоб за його

Напад шаблезубого тигра. Сучасний малюнок.

допомогою вирубувати дубини, обточувати палиці-копачки або виконувати іншу роботу.

Вміння виготовляти знаряддя праці було головною відмінністю найдавніших людей від тварин.

3. Найдавніші люди добували їжу збиранням і полюванням. Цілими днями усі вони, від малого до великого, займалися *збиранням*: шукали їстівні корінці та равликів, дикорослі плоди і ягоди, яйця птахів. Як люди *полювали*? Можливо, так...

Уявімо собі: велике стадо зебр мирно скубає траву. Люди наполохали стадо, яке рятуються втечею. Як вітер мчать зебри: звичайно, їх не наздогнати! Але у стаді є хворі, є дуже старі та ще зовсім молоді тварини. Вони не встигають за рештою і відстають. Якщо мисливцям вдається відігнати від стада зебру, вони приголомшують її дубинами і вбивають.

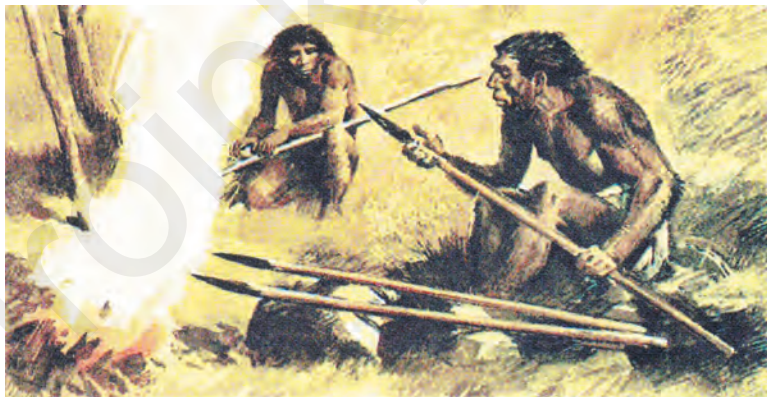
4. Опанування вогню. Різні небезпеки підстерігали людину. Однією з найстрашніших був вогонь. Уявімо собі: блискавкою запалило чагарники і траву, все навкруги запалало. Якогога далі від пожежі відлітають птахи, рятуються втечею і звірі, і люди.

Найдавніше знаряддя з каменю. Знайдене археологами.

Палиця-копачка і дубина. Сучасний малюнок.

Виготовлення списів. Сучасний малюнок.

Кам'яне рубило.
Знайдене під час
розкопок.

Як людина опанувала вогонь? Цього ніхто не знає. Можливо, одного разу, перемагаючи страх, сміливці наблизилися до вогню. Це могло бути запалене під час грози дерево або палаюча лава з вулкана. Тоді й було зроблене велике відкриття: сунеш гілку в полум'я — упіймаєш вогонь!

На стоянках людей запалали багаття. М'ясо, спечене на вугіллі, виявилось більш смачним і поживним за сире. Яскравий вогонь обігрівав холодної ночі, розганяв морок, відлякував диких звірів. Довгий час люди не вміли добувати вогонь: вдень і вночі вони підтримували багаття на своїх стоянках.

У наших далеких предків попереду був ще довгий шлях розвитку, перш ніж вони стали такими, як сучасні люди.

? Поясніть значення слів: первісні люди, знаряддя праці, збирання, археолог, реконструкція.

Перевірте себе. 1. Чим найдавніші люди відрізнялися від людей нашого часу? 2. У чому була головна відмінність найдавніших людей від тварин? 3. Якими були найдавніші знаряддя праці? Яку роботу ними можна було виконати? 4. Як найдавніші люди добували їжу? Опишіть ці заняття.

Попрацюйте з картою (див. с. 12). Яким кольором позначена область, де археологи знайшли кістки і знаряддя праці найдавніших людей? На якому континенті вона знаходиться? У якій частині материка?

□ Опишіть малюнок «Напад шаблезубого тигра» (див. с. 14) за планом: 1) хижак та його жертва; 2) поведінка людей. Припустіть, чим закінчиться сутичка зі звіром.

§ 2. Родові громади мисливців і збирачів

Минули сотні тисяч років. Змінювався вигляд людини, збільшувався її мозок. Виникло мовлення.

1. Первісні люди поступово розселилися по холодних країнах Європи та Азії. Понад півмільйона років тому вони з'явилися на півдні нинішньої Росії.

Наші предки зуміли вижити морозними зимами, оскільки вони користувалися вогнем і навчилися добувати його.

Вони винайшли нові знаряддя праці, у них з'явилися одяг і житла.

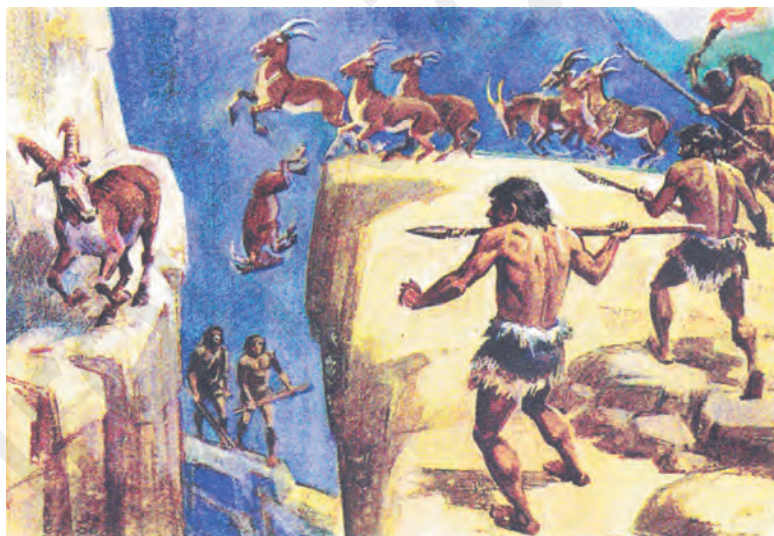
Одяг шили зі шкур тварин. Житлами ставали печери, які слугували притулком від хижаків, холодного вітру, дощу та снігу. В тій місцевості, де не було печер, люди рили землянки й будували курені з гілок дерев, кісток і шкур великих тварин.

Полювання стало найважливішим заняттям. Головним мисливським знаряддям довгий час був *спис*, зроблений цілком із дерева. Первісні люди вибирали довгі та міцні палиці, загострювали їх кам'яними *рубілами*, а потім для надання більшої твердості обпалювали на вогні. Згодом з'явився новий винахід — гострий *кам'яний наконечник*, його прив'язували до ратища списа волокнами рослин або шкіряним ремінцем. Такий складений, із дерева і каменю, спис став грізною та надійною зброєю у боротьбі зі звірами.

Діючи злагоджено і дружно, десятки чоловіків гнали стадо диких тварин до крутого урвища,

Спис і гарпун з кістяним наконечником. Сучасний малюнок.

Полювання на диких кіз. Сучасний малюнок.

в болото чи глибокий яр, звідки їм важко було вибратися.

Люди полювали на диких кіз, коней, оленів, бізонів, а також на звірів, яких нині вже немає на Землі, — на *шерстистих носорогів* і *печерних ведмедів*. Найбажанішою здобиччю був *мамонт* — величезний слон з довгою жовтувато-бурою шерстю і сильно вигнутими бивнями.

Мамонт. Сучасний малюнок.

2. Родові громади. Приблизно **40 тисяч років** тому людина стала такою ж, як люди нашого часу. Вчені називають її *людиною розумною*. У цей час людські колективи стали більш згуртованими. «Люди розумні» жили родовими громадами. У таких громадах родинні зв'язки були головними, основними. Усі рідні люди, близькі та далекі, вважалися *родичами*. Поступово люди розселилися по Землі, пристосовуючись до різних природних умов. Так виникли людські *раси* — історично сформовані групи людей, об'єднаних спільністю походження, яка виражається у схожості спадкових ознак будови тіла. Вчені виділяють три великі раси: європеїдну, монголоїдну та негроїдну.

Родова громада. Сучасний малюнок.

Спільними у роді були житло, запаси їжі та дров, багаття, де горів вогонь. Родичі-чоловіки разом полювали на звірів. Жінки займалися збиранням, готували їжу та дбали про дітей. Під час розкопок археологи знаходять фігурки жінок, яких первісні люди шанували як праматерів і хранительок домашнього вогнища.

Предки усіх народів, які населяли Землю, жили колись родовими громадами.

3. Лук і стріли. Багато тисяч років полювання на великих тварин давало людям м'ясо, шкури та кістки. Але для полювання на дрібних і швидких тварин потрібно було створити зброю, якою можна вразити ціль на великій відстані. Люди помітили, що зігнуте деревце розпрямляється із силою. Ця властивість дерев допомогла зробити найвидатніший винахід — *мисливський лук і стріли*. Влучний мисливець здалеку, з відстані у сотні кроків, вражав тварину стрілами. Більш успішним стало і полювання на птахів. Для полювання на велику рибу люди винайшли кістяний *гарпун*.

Стрілок з лука. Малюнок первісного художника.

Мамонти — давні мешканці Руської рівнини та Сибіру

Десятки тисяч років тому на широких теренах Росії паслися незліченні стада мамонтів. До цього дня в мерзлій землі знаходять їхні кістки, бивні та цілі туші. Ще років двісті тому деякі жителі Сибіру навіть вірили, що мамонти усе своє життя проводять під землею, а вмирають ніби від того, що випадково ковтнуть згубного для них повітря. Зараз учені знають, що найчастіше мамонти гинули під час переходів по неміцному льоду водоєм або під час розливів річок, намагаючись врятуватися на острівцях.

Археологи досліджували стоянки первісних мисливців на Руській рівнині та в Сибіру. Знайдено безліч виробів з бивня мамонта — голки та шила, браслети, фігурки звірів і людей, наконечники списів і навіть цілі списи двометрової довжини.

? **Поясніть значення слів:** рубило, спис, гарпун, мамонт, людина розумна, родова громада.

Перевірте себе. 1. Що допомогло нашим предкам вижити морозними зимами? 2. Якими були найдавніші житла й одяг? 3. Чому тільки згуртована група людей могла досягти успіху під час полювання на великих звірів? 4. Які ознаки родової громади висловлює слово «громада»? Які ознаки — слово «родова»? 5. Які переваги мають лук і стріли в порівнянні зі списом і дубиною?

☒ **Опишіть малюнок** «Родова громада» (див. с. 18). Що зображено на першому плані, на другому плані?

Підготуйте повідомлення про знахідки останків мамонтів на території Росії (див. с. 19). (За підручником та ресурсами Інтернету.)

Подумайте й обговоріть. У чому різниця між списом і гарпуном (див. мал. на с. 17)? Як винайдення їх змінило життя людей?

§ 3. Виникнення мистецтва та релігійних вірувань

1. Як був знайдений печерний живопис. Довгий час вчені не знали про те, що серед первісних людей були майстерні художники, які створювали барвисті малюнки. Понад сто тридцять років тому такі малюнки відкрив один іспанський археолог. Він робив розкопки у печері *Альтаміра* в Північній *Іспанії*. Якось археолог взяв із собою свою маленьку дочку. Поки батько копав землю, дівчинка пройшла у глиб низької печери. Раптом вона закричала: «Тату, дивись, намальовані бики!» І справді, на стелі печери на відстані сорока метрів були зображені бізони, які наче застигли на бігу в дивних і химерних позах. Невідомий художник, використовуючи червону, чорну та коричневу фарби, домігся дивовижної жвавості й об'ємності малюнків.

Услід за Альтамірою почалися дослідження інших печер, у багатьох були знайдені витвори первісного мистецтва.

Мамонт. Малюнок із Капової печери на Уралі.

Рука. Малюнок первісної людини на стіні печери.

Самка бізона.
Малюнок у печері
Альтаміра.

Найдавнішим художникам вдавалося передати вигляд і характер тих звірів, на яких вони полювали. Оленів показували чуйними і настороженими, коней — швидкими та стрімкими, мамонтів — масивними, важкими, з високою опуклою потилицею.

2. Загадки найдавніших малюнків. На стіні однієї з печер зображена така сцена (див. мал. на с. 22). Падає горілиць мисливець із пташиною головою. Виставив роги бізон, пронизаний гострим списом. Геть іде могутній носоріг. Що це все означає? Відповіді ми не знаємо.

Кінь. Малюнок із печери
Ляско.

Сцена з пораним бізоном і мисливцем. Малюнок первісного часу.

Існують й інші загадки. Вчені намагаються зрозуміти, навіщо художники розміщували свої малюнки у глибині темних печер, куди не проникають промені сонця; навіщо зображували поранених звірів, які спливають кров'ю.

Ось до яких висновків приходять вчені.

3. Людина «зачаровує» звіра. Первісні мисливці боялися, що в лісах поменшає звірів, м'ясом яких вони харчувалися, а в озерах і річках зникне риба. Як не допустити цього? Чи можна впливати на тварин? У людей виникла віра в те, що між звіром і його зображенням, створеним художником, існує зв'язок. Якщо у глибині

Давня могила, розкопана археологами.

печери намалювати бізонів, оленів чи коней, думали люди, то живі звірі стануть зачарованими і не підуть із цих країв. Якщо зобразити поранену тварину, наприклад ведмедя чи носорога, то це допоможе досягти успіху на полюванні.

Розгадати призначення печерного живопису вченим допомагають спостереження за племенами, головними заняттями яких ще недавно були полювання та збирання. Одне таке плем'я в *Австралії*

здійснювало перед полюванням *чаклунський обряд*, вражаючи списками намальовану на піску тварину (див. мал. на с. 27).

4. Зародження віри у душу. Первісні люди намагалися зрозуміти, чому сплячі бачать сни. У них виникла віра, що в кожній людині живе *душа*. Коли людина спить, вона нічого не помічає і не чує. Отже, душа залишила її тіло. Вона зустрічається з душами інших людей, їсть і п'є, а сплячій про це сняться сни. Будити її різко й несподівано не можна: душа не встигне повернутись — і тоді людина помре.

Люди вірили, що душі предків переселяються у далеку «країну мертвих». Там вони живуть родовими громадами, полюють, ловлять рибу і збирають їстівні плоди.

Ховаючи родича, люди клали у могилу все необхідне для подорожі у далеку «країну мертвих» і для життя в цій країні: їжу та міцне взуття, одяг, списи, намисто з мушель або, наприклад, ведмежих іклів.

Вірування, що з'явилися у первісних людей, — у чаклунство, в душу, в життя після смерті — називаються релігійними.

Поясніть значення слів: печерний живопис, чаклунство, душа, «країна мертвих», релігійні вірування.

Перевірте себе. 1. Як був відкритий печерний живопис? 2. Чому первісні художники зображували мамонтів, бізонів, оленів, коней? Яку роль відіграли ці звірі у житті людей? 3. Які найдавніші релігійні вірування ви знаєте? 4. Як первісні люди уявляли собі життя предків у «країні мертвих»?

Подумайте й обговоріть. 1. Про що хотів розповісти художник, який створив сцену з бізоном і поваленим мисливцем (див. мал. на с. 22)? Здогадайтеся, що передувало зображеному. 2. Чому первісні художники іноді зображали руку на тілі тварини, намальованої в печері? 3. З якою метою археологи розкопують стародавні могили? Що і чому в них можна знайти? (Див. мал. на с. 22.)

Підб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Кого називають первісними людьми? Де і коли, за припущеннями вчених, жили найдавніші люди?

- Порівняйте найдавніших людей і людей розумних. У чому між ними відмінність? У чому подібність?
- Кого зображували найдавніші на Землі художники? Що ви знаєте про релігійні вірування первісних людей?

Глава 3

Первісні землероби і скотарі

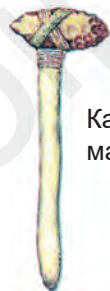
▶ Під час знайомства з главою подумайте: 1. Яке з двох занять краще забезпечувало людей їжею — землеробство чи збирання? скотарство чи полювання? 2. Чому не було поділу на багатих і бідних серед мисливців на мамонтів?

§ 4. Виникнення землеробства і скотарства

1. Мотичне землеробство. Займаючись збиранням, жінки помітили, що зерна дикорослого ячменю або пшениці, які впали в землю, проростають. Люди стали спеціально сіяти зерно у розпушений ґрунт. *Так зі збирання виникло землеробство.*

Підготувати ділянку землі для сівби було нелегко — доводилося рубати дерева *кам'яною сокирою*, випалювати чагарники, викорчовувати пні.

Перші землероби скопували землю за допомогою палиці із сучком — дерев'яної *мотики*. Потім вони кидали у землю насіння. Коли достигав урожай, колосся зрізали *серпом*. Серп виготовляли з дерева або кістки, трохи розщеплюючи їх і вставляючи в розщип гострі камінці. Розтираючи зерна на плоских каміннях (*зернотерках*),

Кам'яна сокира. Сучасний малярюк.

Серп із кістки з кам'яними вкладишами.

отримували борошно. На вуглинах вогнища жінки пекли коржі.

Дикорослі ячмінь і пшениця зустрічаються у *Західній Азії*. Саме тому тут раніше, ніж в інших районах, виникло землеробство. Із Західної Азії землеробство поширилося до сусідніх країн.

Землеробство виникло понад 10 тисяч років тому.

2. Приручення тварин. Чоловіки іноді приносили з полювання дитинчат убитих тварин. Їх можна було вигодувати та приручити. Першою свійською твариною став собака. Потім люди приручили й одомашнили свиней, овець, кіз і корів. *Так з мисливства виникло скотарство.* Воно з'явилося приблизно водночас із землеробством. Свійська худоба давала людям м'ясо, молоко, вовну і шкіру.

Поява землеробства і скотарства змінила життя людей. Мисливці, рибалки та збирачі добували тільки те, що було у природі, не відрізняючись цим від тварин. Землероби і скотарі самі вирощували та створювали те, що потім могли використовувати у своєму господарстві. Життя людини тепер залежало не стільки від природи, скільки від її власної праці й умінь. Перехід від збирання та полювання до землеробства і скотарства здійснив справжній переворот у житті людей, тому вчені назвали його *неолітичною революцією* (див. докладніше с. 301).

3. Глиняний посуд та одяг із тканини. Первісні люди навчилися плести з тонких лозин кошики. У них зберігалися зібрані фрукти чи, скажімо, спіймана риба. Якщо кошик обмазати глиною, в нього можна насипати зерно і навіть борошно. Але воду тримати в такому посуді не можна —

Жінка з мотикою.

Глиняний посуд з візерунками.

глина розмокне. Випадково такий кошик, обмазаний глиною, міг потрапити у вогонь. І жінки, які стежили за домашнім вогнищем, помітили, що лозини вигоріли, а глина після випалювання стала міцною і твердою, вона більше не пропускала воду. *Люди навчилися ліпити горщики із глини й обпалювати їх у вогнищі. У глиняному посуді можна було не тільки зберігати продукти, а й варити їжу на вогні.*

На підлозі в оселі зазвичай розстеляли *циновку* — килимок, сплетений із соломки, трави або деревного лика. *Ткацтво*, яке освоїли жінки, нагадувало плетіння циновки. Був винайдений ткацький верстат дуже нехитрої конструкції. А нитки для виготовлення тканин *пряли*, тобто скручували з вовни свійських тварин чи з волокон льону. *З винаходом прядіння і ткацтва у людей з'явився одяг із лляного полотна та вовняної тканини.*

4. Родові громади та плем'я. Родичі збиралися разом для вирішення спільних справ, вони обирали *старійшин* — найдосвідченіших і наймудріших людей похилого віку, які знали звички тварин і властивості рослин, давні перекази та правила поведінки. Старійшини керували родовими громадами, стежачи за тим, щоб усі родичі виконували спільні роботи на полях і порівну ділили зібране зерно. Під керівництвом старійшин відбувалися свята. На них родичі особливими танцями та піснями намагалися викликати дощ, забезпечити врожай чи досягти успіху на полюванні.

Усі родичі вважали, що походять від одного предка — людини чи тварини. Одружуватися з дівчиною зі свого роду було заборонено. Часто встановлювався такий порядок: юнаки та дівчата

Так виглядав давній ткацький верстат.

Так виглядав човен, видовбаний із колоди. Сучасний малюнок.

з одного роду укладали шлюби з юнаками та дівчатами з іншого. Таким чином два роди вступали один з одним у непорушний союз. **Декілька родових громад, які проживали в одній місцевості, становили плем'я.**

Племенем керувала *рада старійшин*. Вона розбирала суперечки між одноплемінниками та визначала покарання. Найстрашнішим вважалося вигнання з племені — адже людина не могла прожити сама.

5. Духи, ідоли та жертви. Ми зараз вважаємо, що є живі істоти, а є неживі предмети. Для первісних людей все у природі було живим та одушевленим. Сонце, наприклад, здавалося істотою, яка вранці народжується, щоб увечері померти. Якщо палкою вдарити по дереві, то почується гул. Первісна людина вірила, що застогнав «дух дерева».

Такі ж *духи* живуть у будь-якій рослині чи камені, хмарі, блискавці, вітрі. Наймогутніших духів люди називали *богами*.

Якщо все навколо живе, отже, людина може домовитися не лише з іншою людиною, але й із сонцем чи дощем. Потрібно лише знати, як до них звернутися, щоб вони почули прохання — *молитву*. А ще потрібно духам принести подарунки, щоб вони стали

Ідол духу війни.

Чаклунський обряд перед полюванням. Сучасний малюнок.

добрішими. Що може бути кращим подарунком, ніж їжа! Її й приносили у *жертву* духам.

Люди вирізали з дерева, ліпили із глини, висікали з каменю зображення богів і духів. Такі зображення називаються *ідолами*.

Ідола намагалися задобрити жертвами. Але якщо врожай гинув від посухи чи худоба ставала здобиччю хижаків, люди сердилися на духа. Ідола ставили в кут, а бувало, що й сікли прутами.

Первісні люди вірили в те, що їхнім життям керують надприродні сили, на які можна вплинути молитвами, жертвами й іншими релігійними обрядами.

? **Поясніть значення слів:** сокира, мотика, серп, зернотерка, прядіння, ткацтво, цинівка, духи, боги, старійшина, рада старійшин, плем'я, ідол, молитва, жертва, релігійний обряд.

Перевірте себе. 1. Які спостереження первісних жінок сприяли виникненню землеробства? Які спостереження призвели до винаходу способу ліпити горщики із глини? 2. Розкажіть про три основні знаряддя первісних землеробів. Як їх використовували? 3. Який звір перший став свійським? Як він допомагав людям? 4. Чому родичі слухали старійшин?

Попрацюйте з картою (див. с. 12). Знайдіть, де знаходиться найдавніший район землеробства. Чому, на думку вчених, саме у цьому районі виникло землеробство?

Попрацюйте з датами. Що було раніше: поява людини розумної чи виникнення землеробства? Наскільки раніше?

§ 5. Поява нерівності та знаті

1. Розвиток ремесел. Найпростіші та найгрубіші горщики із глини міг виліпити кожен. Але виготовлення міцного і красивого посуду вимагало особливої майстерності. Гончар повинен був довгі роки опановувати своє ремесло, не відволікаючись на інші заняття — землеробство і скотарство. Він ставав *ремісником*¹. Зазвичай ліпили посуд вже не вручну, а на *гончарному колі*, що оберталося, обпалювали його не на звичайному вогнищі, а у спеціальній печі.

¹ *Ремісник* — людина, яка займається виготовленням посуду, знарядь праці, тканин чи інших виробів.

Так вручну виготовляли глиняний посуд.

Так виглядало гончарне коло.

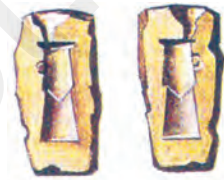
Іноді у вогнище потрапляли невеликі самородки міді, які пом'якшувалися у вогні. Люди помітили, що розпечений шматок міді змінює форму під час удару. Ця властивість дозволила виконувати з міді ножі, шила й інші предмети. Потім люди навчилися виплавляти мідь з руди. Розплавлену мідь заливали у форму й отримували мідний виріб необхідного виду.

Близько 9 тисяч років тому у Західній Азії з'явилося нове ремесло — оброблення металів. Мідь була першим металом, з якого люди навчилися робити знаряддя праці.

Майстри навчилися працювати і з дорогішими металами — *золотом* і *сріблом*, виготовляти з них прикраси.

Мідні знаряддя праці полегшували життя людей. Однак мідна руда зустрічається у природі досить рідко, і аж ніяк не в кожному будинку в давнину були вироби з міді.

2. Винайдення плуга. Легкою мотикою тверду землю розпушувати дуже утомливо і довго. Можна взяти сукувату деревину і зробити з неї

Мідна сокира та форма для її відливання. Сучасні малюнки.

велику «мотику», щоб тягнути її по полю. Так справа йде швидше, але занадто багато сил потрібно для подібної оранки. І тоді люди на стала використовувати биків, щоб вони тягли по полю важку «мотику». Так виник *плуг*.

Плуг розпушує і таку тверду землю, яку не візьме мотика. Люди почали розселятися там, де мотичне землеробство було неможливе. Поселення стали більшими, врожаї ряснішими.

Завдяки винайденню плуга, використанню тварин для розпушування землі, появи мідних знарядь *відпала необхідність у спільній праці усієї громади на полях*.

3. У кожній сім'ї своє господарство. Потроху в поселеннях землеробів складалися нові порядки. Громада тепер складалася з великих сімей. Землі громади були поділені на окремі ділянки. Кожна сім'я мала худобу, знаряддя праці та вела власне господарство на своїй ділянці. Зібраним урожаєм ні з ким у громаді не ділилися — ним цілком розпоряджався голова сім'ї. *Люди розуміли, що вони можуть розраховувати тільки на себе і старанніше працювали*. Але всі люди різні: більш умілі та старанні збирали більше зерна й овочів, швидше збільшували поголів'я худоби. Деякі сім'ї згодом могли стати заможнішими за інших.

Водночас сім'ї потребували взаємної допомоги та підтримки. Сусіди могли, наприклад, домовитись і викопати спільний ставок, з якого можна брати воду для поливу, або осушити болото. Але вже було неважливо, родичі вони між собою чи ні. Головне те, що вони сусіди і тому повинні триматися разом.

Дерев'яний плуг.
Реконструкція.

Так могло виглядати селище землеробів і скотарів.

4. Виділення знаті. У громаді крадіжка каралася найсуворішим чином. Але відібрати у чужинців худобу, прикраси чи зібраний з полів урожай вважалося не ганьбою, а доблестю. Племя йшло війною на племя, щоб пограбувати його, відібрати родючі землі.

Для ведення воєнних дій обирався глава племені — *вождь*. Він збирав своїх друзів й одноплемінників для захисту від ворогів і для походів на сусідні племена. Частину здобичі вождь брав собі, а решту роздавав воїнам-одноплемінникам.

Вождь племені, його спілники, а також старійшини набували популярності — їх прославляли як знаменитих, *знатних* людей. *Знатність передавалася у спадок* — сини вождів і старійшин користувалися пошаною, навіть якщо самі не вирізнялися особливою доблестю і розумом. З-поміж них стали вибирати вождів племен. Їм виділяли найкращі ділянки землі, більшу частину воєнної здобичі.

Захоплених на війні бранців вождь та інші знатні люди робили своїми *рабами*.

Усередині племені виникла нерівність: одні були знатні, а інші — незнатні, одні були багатшими, а інші — біднішими.

Великі поселення згодом перетворювалися на *міста*, оточені земляними валами та стінами. У містах жила *знать* — так заведено називати знатних людей. Знать обслуговували найкращі

ремісники. Адже не міг будь-хто з одноплемінників мати багатий одяг і прикраси. У містах були *святилища*, де стояли ідоли. Вожді набували влади над усією територією розселення племені. Вони ставали *царями* — правителями *держав*.

? **Поясніть значення слів:** ремісник, гончарне коло, плуг, вождь племені, знатні люди (знать), раби, місто, святилище, цар.
Перевірте себе. 1. Чим займалися ремісники? Назвіть два-три заняття. 2. Чому стало можливо і вигідно господарювати силами однієї сім'ї? 3. Чому вожді племен і вся знать були зацікавлені у воєнних походах? 4. Яким майном володіли знатні сім'ї? 5. Які зміни відбулися з поселеннями, що перетворилися на міста? Для відповіді використовуйте опорні слова: розміри, укріплення, склад населення, місце проведення релігійних обрядів.

Підіб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Яку роль у житті первісних людей відіграли зроблені ними винаходи та відкриття? (Опорні слова: вогонь, житла, одяг, лук і стріли, землеробство і скотарство, гончарство, ткацтво, метали.)
- У чому виявлялася нерівність між людьми? (Опорні слова: знатні — незнатні, багаті — бідні.)

СТАРОДАВНІЙ СХІД

Від первісності до цивілізації

Понад 5 тисяч років тому з'явилися *держави*. На чолі держави зазвичай стояв *цар*. Влада царя передавалася у спадок від батька до сина і нічим не обмежувалася. Від царської волі залежали усі без винятку піддані. Такий тип управління називається *деспотією*, він був поширений на Стародавньому Сході. Кожне царство мало певну *територію*, де будувалися *міста*. Цареві служило *військо*. У головному місті (столиці) розташовувався палац царя і була *скарбниця*. Щоб підраховувати скарби, які зберігалися у скарбниці, і записувати царські накази, була винайдена *писемність*.

Люди навчилися *іригації* (зрошувати поля), осушувати болота, вирощувати рясні врожаї. Але не всі однаково користувалися результатами цих досягнень: одні були багаті та вільні, інші — бідні та поневолені.

Держави виникали там, де землеробство ставало основним заняттям. Особливо успішно люди займалися землеробством біля великих річок, де м'який і родючий ґрунт давав рясні врожаї.

Одне з перших великих царств виникло на берегах річки Ніл.

Глава 4

Стародавній Єгипет

Під час знайомства з главою опишіть: 1. Устрій держави у Стародавньому Єгипті (опорні слова: фараон, вельможа, писець, жрець). 2. Культурні досягнення єгиптян (опорні слова: споруди, статуї, письмо, календар).

§ 6. Держава на берегах Нілу

1. Країна Єгипет. У Північно-Східній Африці простягаються величезні пустелі. Червонясто-жовті піски змінюються суворими скелями. По цій землі несе свої води одна з найбільших річок у світі — *Ніл*. На берегах річки росли фінікові пальми,

запашні акації та високий очерет — *папірус*. З нього робили схожий на папір письмовий матеріал, який також називають папірусом. У водах Нілу проживали крокодили і безліч риб. У прибережних чагарниках можна було побачити бегемота й дику кішку, одуда та пелікана, качок і гусей. Де вода — там і життя.

Течія Нілу зустрічала на своєму шляху *поро́ги* — кам'янисті перепони на дні річки, які заважали судноплавству. Пройшовши пороги, річка спокійно текла на північ. Впадаючи у *Середземне море*, вона поділялася на кілька рукавів, які утворювали величезний трикутник — *дельту*. Вдалині від Нілу серед пісків пустелі лише зрідка зустрічалися острівці зелені — *оази*. Там росли пальми і чагарник навколо води, яка була ключем з-під землі.

Єгипет — так називається країна, яка розташовувалась на берегах Нілу від першого порогу до Середземного моря.

2. Розливи Нілу. Витоки Нілу знаходяться у Центральній Африці. На початку літа там ідуть зливи і тане сніг на вершинах гір. Потоки води ринуть у річку, підмиваючи ґрунт і несучи із собою

Очерет папірус.

Берег Нілу.

Рельєф із каменю (близько 3000 року до н. е.).

мул — частинки напівзгнилих рослин і червонястих гірських порід. Щороку у червні починався розлив Нілу.

Напередодні розливу ширина річки зменшувалась наполовину. Чорну землю висушувало сонце, листя покривав густий шар пилу. Все живе знемагало від спраги. Дощів у Єгипті майже не буває. Але ось у Нілі прибувала вода, річка ставала каламутно-зеленою, а потім червоного кольору. Вода підіймалася з кожним днем, заливаючи всю долину до гірських урвищ. Ніл оживлював землю, яка жадала вологи. Дорослі та діти веселилися в освіжаючих водах величезної річки. Широкі хвилі несли за собою риб, які сяяли лускою. Над ними кружляли зграї птахів.

Лише у листопаді Ніл повертався у свої береги і вода знову ставала блакитною та прозорою. Після розливу на полях залишалася не лише волога, а й родючий мул. Ось чому ґрунт у долині Нілу м'який, жирний. Його легко обробляти навіть простою дерев'яною мотикою. Завдяки високим урожаям земля Єгипту могла прогодувати численний народ, зокрема й тих, хто сам її не обробляв, — ремісників, воїнів, слуг і довірених правителя Єгипту.

3. Об'єднання Єгипту. Держава, яка охоплювала весь Єгипет, склалася не відразу. Спочатку з'явилося близько сорока невеликих царств. Вони постійно воювали між собою — кожне прагнуло підкорити сусідів. Зрештою долина Нілу стала поділеною на два великі царства: в пониззі річки, тобто у дельті, розташовувався *Північний Єгипет*, а вище за течією — *Південний Єгипет*. Цар Південного Єгипту носив білу корону, схожу на високий шолом. Корона царя Північного Єгипту була червоного кольору та мала піднесення ззаду.

Корони царів Північного та Південного Єгипту.

Між двома царствами йшли запеклі війни. Про ці війни розповідає знаменитий єгипетський *рельєф* — опукле зображення на камені. На ньому зображений цар у короні Південного царства, який замахнувся на свого супротивника. Внизу видно ворогів, які рятуються втечею.

Подвійна корона фараона. Сучасний малюнок.

Приблизно за три тисячі років до нашої ери цар Південного Єгипту остаточно підпорядкував Північний Єгипет, об'єднавши усю країну. Він став носити подвійну корону: одна ніби вставлена в іншу. Володарів усього Єгипту називають *фараонами*. Столицею єгипетської держави стало місто *Мемфіс*.

? **Поясніть значення слів:** річкові пороги, річковий мул, оаза у пустелі, рельєф, фараон, столиця.

Перевірте себе. **1.** Визначте словами місцерозташування Єгипту на карті світу. **2.** Розкажіть про розливи Нілу. **3.** Як утворилася єдина держава у Стародавньому Єгипті?

Попрацюйте з картою (див. с. 33). Знайдіть 1-й нільський поріг, дельту Нілу, стародавню столицю єдиної держави в Єгипті, півострів, багатий на поклади мідної руди. Визначте його назву.

□ **Розгляньте ілюстрації.** **1.** Порівняйте зображену на малюнку (див. с. 35) природу Єгипту з природою тих місць, де розташована ваша школа. У чому відмінності? **2.** Зробіть припущення, чому на давньоєгипетському рельєфі з каменю (див. с. 36) зображена людина величезного зросту.

Подумайте. Що означають слова із хвалебної пісні єгиптян Нілу: «Усі живуть завдяки йому»?

§ 7. Як жили землероби та ремісники в Єгипті

◀ **Згадайте,** яких людей називають ремісниками (див. § 5, п. 1). Чим вони займалися?

1. Жителі Єгипту: від фараона до простого землероба. Фараон був всесильним володарем Єгипту. Йому підпорядковувалися *вельможі* — царські радники, воєначальники. На службі

у фараона та вельмож були численні *писці*. Могутність фараона забезпечувало велике, добре навчене військо.

На полях, на будівництві, у майстернях працювали землероби та ремісники, які становили більшість єгипетського народу. Вони повинні були прогородувати не тільки себе, але й фараона, його вельмож, писців, воїнів. Землероби платили *податки* — віддавали до скарбниці значну частину врожаю та приплоду худоби.

2. Праця землеробів. Величезної праці вимагало *зрошування полів*. На берегах Нілу єгиптяни будували земляні насипи, які відокремлювали одне поле від іншого. Завдяки насипам уся країна (якщо уявити, що дивишся зверху) була схожа на шахівницю. Під час розливу вода надовго застоювалася у квадратах, утворених насипами. Волога просочувала землю, а родючий мул осідав. Земля ставала готовою до оранки. Для зрошення полів, віддалених

Хвалебні пісні єгиптян Нілу та сонцю

Слава тобі, Ніле, який приходить,
щоб оживити Єгипет!
Який зрошує землю,
володар риб і птахів, творець зерна
і трави для худоби.
Якщо він зволікає, життя завмирає
і люди гинуть.
Коли ж він приходить, земля
тріумфує й усе живе в радості.
Їжа з'являється після його розливу.
Усі живуть завдяки йому
і багатства набувають з його волі.

* * *

Коли ти заходиш на заході —
земля занурюється у темряву, подібну до смерті.
У темряві виходять зі своїх лігвищ
хижаки і виповзають отруйні гади.
Коли ти сходиш на сході —
вся земля тріумфує.
Від променів твоїх оживають рослини на полях.
Птахи злітають із гнізд і співають тобі хвалу.
Сяйво твоє проникає у глибину вод,
і на поверхні річки плескаються риби.
Люди прокидаються та піднімають руки до тебе.

від Нілу, копали *канали*. За допомогою *шаду́фів* (див. мал. на с. 40) поливали сади і городи, куди не доходила вода під час розливів.

Давні єгипетські майстри малювали сценки, які показували працю землеробів (див. мал. нижче). На одному з таких зображень ми бачимо, як люди розпушують землю плугом, кидають зерна ячменю чи пшениці у вологу удобрену землю, серпами жнуть колосся; на березі ніжиться крокодил. Інший настінний розпис присвячений збиранню винограду та вичавленню соку. Перебродивши, сік перетворюється на вино.

Давньоєгипетські настінні розписи.

Доїння. Давньо-египетський настінний розпис.

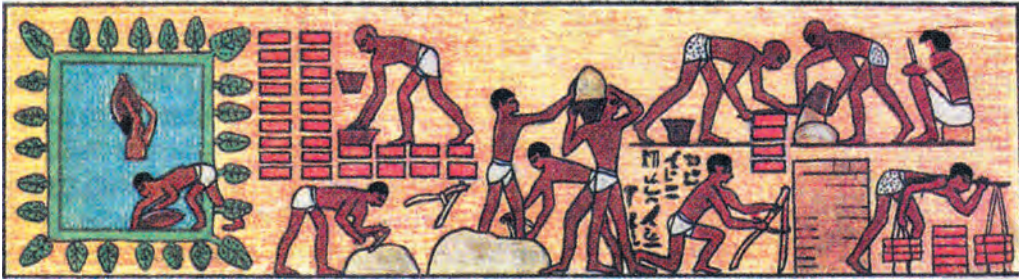
Будинок земле-роба. Сучасний малюнок.

3. У єгиптянина в гостях. З вирощеного зерна жінки приготують борошно, розтираючи його між двома каменями. З борошна замісять тісто і в гарячому попелі напечуть коржиків. Дёрева в Єгипті мало, тому дітей посилають збирати суху траву, га-лузки і гній, який сушать і теж використовують як паливо для вогнища. На обід, крім коржика, може бути одна-дві цибулини, підсушена на вітрі та сон-ці риба, а іноді солодкі плоди — фініки, інжир, ви-ноград. У свята єгиптяни їдять м'ясо, п'ють пиво і виноградне вино.

Будинок простого єгиптянина — з очерету, обма-заного мулом, замість даху — очеретяна циновка. Двері тут рідко замикають — красти однаково нічо-го. На земляній підлозі лежать також циновки, біля вогнища стоїть глиняний посуд. А ось і господарі — одягу на них зовсім небагато: адже дуже спекотно. Однак вони люблять усілякі прикраси й *амулет-ти* — дрібні предмети (просвердлені камінчики, мушлі, намиста, фігурки, наприклад карлика Біса з потворним обличчям і кривими ногами), які, на думку єгиптян, захищають від злих духів і нещасть.

Шадуф. Сучас-ний малюнок.

Будівництво будинку. Давньоєгипетський розпис.

4. Ремесла й обмін. Єгипетський художник, який жив чотири тисячі років тому, зобразив будівництво будинку. Одна людина мотикою викопує глину, друга глечиком черпає воду із ставка, третя місить глину; інші роблять цеглини, носять їх на коромислі, викладають стіну і стежать, щоб вона стояла рівно.

У Єгипті були *гончарі, ткачі, чинбарі, столяри, кораблебудівники* — усіх майстрів важко навіть перелічити.

Збереглося й таке зображення: сидить жінка, перед нею глиняні посудини. Поруч стоїть єгиптянин, який простягає їй рибу. Він пропонує обмінюватися — це найпростіший вид торгівлі. Грошей тоді ще не було, і якщо доводилося оцінювати товар, то казали: він коштує стільки ж, скільки корова, або скільки два мішки зерна, або скільки десять мідних кілець.

5. Писці збирають податки. Писців також можна бачити на давньоєгипетських зображеннях. На колінах вони тримають аркуші для записів. У правій руці у них очеретинка для письма, а запасні очеретинки — за вухом. Писці дуже потрібні вельможам і фараонові. Вони порахують і запишуть усе, що їм накажуть: скільки зібрано зерна, який розмір полів, що обробляються

Писець. Давньоєгипетське зображення.

Мінова торгівля. Давньоєгипетське зображення.

Корабель на Нілі. Давньоєгипетський розпис.

землеробами, і який податок кожен із них щорічно зобов'язаний віддати.

А землероби бояться писців і скаржаться на долю: сарана та гусениці зіпсували посіви, на полях з'явилися миші. Але в належний час до берега причалює човен. У ньому сидять писець і кілька стражників із прутами і палками — горе тому, у кого не вистачить зерна для сплати податку!

? **Поясніть значення слів:** вельможа, писець, податок, зрошення, шадуф, розпис, амулет.

□ **Опишіть:** 1. Малюнок «Шадуф» (див. с. 40). Почніть так: «Шадуф складається із вкопаних у землю стовпів, поперечини між ними і жердини, яка хитається на ній. На одному кінці жердини — камінь, на іншому — шкіряне відро...» 2. Настінний розпис «Витискання соку» (див. с. 39). Почніть так: «Землероби залізли в кам'яну бочку і, тримаючись за мотузки, тиснуть виноград ногами...» **Складіть (у зошиті) розповідь** від імені землероба, як пройшов його день. Додайте у розповідь опис його одягу, будинку, обіду, роботи на полі (наприклад, оранки).

§ 8. Життя єгипетського вельможі

◀ **Згадайте,** що таке віра у «країну мертвих» (див. § 3, п. 4).

1. Про що можуть розповісти гробниці вельмож. Будинки єгипетських землеробів і ремісників давно зруйнувалися від часу. Їхні імена забуті й могили занесені піском. Набагато краще ми знаємо, як жили вельможі. Ще за життя вельможі йому будували кам'яну *гробницю*, стіни якої прикрашали розписами та рельєфами. Єгиптяни вірили, що все намальоване і висічене з каменю дивовижним чином може ожити. Тому вельможа наказував зобразити на стінах гробниці себе, свій будинок, дружину, дітей і усе

майно, щоб після смерті жити так само, як колись, і навіть краще.

2. У садибі вельможі. Розглядаючи зображення у гробницях, ми бачимо, що вельможа жив у великому та гарному будинку. Дім стояв у саду серед квітів і фруктових дерев. Посеред саду був ставок. У спеку господар міг відпочивати біля води, насолоджуючись тінню та прохолодою.

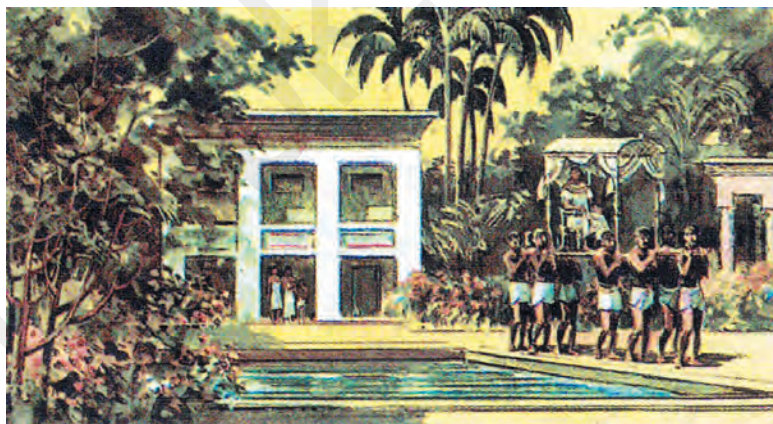
Одяг вельможі — із тонких лляних тканин. Коли він виходив з дому чи приймав гостей, то одягав золоті браслети, перстні, намиста з дорогоцінним камінням. У його кімнатах — зручні крісла з різьбленого дерева з візерунками зі слонової кістки, скриньки для коштовностей і вази.

У написах на стінах гробниці перелічуються різні страви, які приносили вельможі за життя і повинні давати йому після смерті: всілякі види хліба і печива, смажена птиця, м'ясо, фрукти та солодощі, різні сорти пива.

Розважають вельможу музиканти і гарні танцівниці. Слуги готові виконати усі розпорядження вельможі. Йому навіть не потрібно ходити пішки за межі будинку. Раби носять його на спеціальному кріслі.

Давньоєгипетська дерев'яна статуя вельможі.

Садиба вельможі. Сучасний малюнок.

Покарання палками. За давньоєгипетським зображенням.

Фараон Рамсес на троні. Давньоєгипетська статуя.

У гробницю ставили й маленькі фігурки робітників. Єгиптяни вірили, що вони оживуть і працюватимуть у «країні мертвих» на свого господаря.

3. Служба вельмож. У написах на стінах гробниць вельможі розповідали про те, чим вони займалися за життя і якими ласками були наділені. Вони сподівалися, що у «країні мертвих» збережуть своє високе становище і житимуть щасливо.

Фараон давав вельможам різні доручення. Один розпоряджався роботами у царських каменоломнях, звідки привозили будівельний камінь. Інший чинив суд і розправу, розбираючи справу про змову таємних ворогів фараона у палаці. Третій стежив за тим, щоби землероби справно здавали зерно до скарбниці фараона. Четвертий очолював військовий похід до прикордонної з Єгиптом області Азії та повідомив про це у вірші:

Це військо повернулося благополучно,
Розоривши сусідню країну.

Це військо повернулося благополучно,
Вирубавши її дерева та виноградники.

Це військо повернулося благополучно,
Захопивши багато полонених.

Його величність хвалив мене за це

надзвичайно.

Коли вельможі виконували волю свого повелителя, у них в підпорядкуванні були загони озброєних воїнів, стражники, а також писці, які вели облік прибутку чи податків.

4. Вельможа у палаці фараона. Під час урочистих прийомів фараон сидів на троні, тримаючи

жезл і батіг. Це означало, що в його руках було право володарювати і карати усіх своїх підданих.

До правителя Єгипту наближались, піднявши руки на знак обожнювання. Підійшовши до трону, ставали навколішки і падали долілиць, залишаючись у такій позі, доки фараон не накаже встати й говорити. Звертаючись до фараона, вельможа закінчував свою промову словами: «Нехай вчинить повелитель так, як буде йому завгодно, бо всі ми дихаємо повітрям лише з його милості».

Усі почесті, якими фараон обдаровував вельможу, той наказував перелічити у написі на стіні своєї гробниці. Часто почесні єгиптяни принижено називали себе нікчемними людцями, які усім зобов'язані лише благодіянням фараона.

Пригоди Синухета

(Давньоєгипетська повість)

Єгипетський вельможа *Синухет* супроводжував сина фараона під час воєнного походу. Він випадково дізнався, що до табору прибув гонець, який повідомив про смерть володаря Єгипту. Син фараона відразу ж помчав у столицю, побоюючись, що хтось із братів захопить престол. Сам же Синухет злякався, що між спадкоємцями фараона почнеться війна, у якій він може загинути, і втік з Єгипту. Він довго йшов пісками азіатської пустелі, задихався від спраги, його горло палало, і думав він: «Це смак смерті». Але потім зустрів Синухет пастухів, які відвели його до місцевого князя. Той полюбив його, поставив на чолі війська і віддав свою дочку за дружину. Якось один силач викликав прибульця на єдиноборство — той, хто переможе в цій сутичці, забере всю худобу та майно переможеного. Синухет прийняв виклик. Усе плем'я зібралось дивитись на цей поєдинок. Противник випустив кілька стріл, але схибив. А коли він підійшов ближче, Синухет пронизав його списом.

Минуло багато років. Чутка про Синухета досягла Єгипту, і фараон надіслав йому листа: «Цар Єгипту, син Сонця, пропонує своєму вельможі повернутися». Повернувся Синухет, увійшов до палацу і побачив фараона на троні. Він упав перед ним і знепритомнів. Наказав фараон підняти вельможу, подарував йому будинок зі ставком і садом. Слуги поголили Синухета і зачесали, омили, одягли в одяг з тонкої тканини, запашною олією натерли його тіло. Спав він тепер на ліжку, а не на землі, як пастухи-азіати. За наказом фараона муляри спорудили вельможі гробницю, усередині якої поставили його статую, оздоблену золотом.

Мало кому випадала честь перебувати перед самим фараоном. Бувало, що бачачи його, у вельможі від хвилювання підкошувалися ноги, він втрачав дар мови, не розуміючи, живий він чи мертвий. Адже перед ним на троні сидів сам великий володар Єгипту.

На знак особливої ласки вельможу могли призначити, наприклад, «носієм царських сандалів». Але якщо фараон гнівався на вельможу, він міг відібрати у нього прекрасний будинок із садом, а самого його наказати побити палками.

Не тільки прості єгиптяни мали виконувати усі накази фараона і догоджати його забаганкам. Він і вельмож вважав за своїх слуг.

 Перевірте себе. 1. З якою метою єгиптяни зображували на стінах гробниць самого вельможу, його сім'ю та слуг? Навіщо у гробницю ставили фігурки робітників? 2. Як жили та чим займалися вельможі на службі фараона? Звідки вченим про це відомо?

 Розгляньте давньоєгипетське зображення «Покарання палками» (див. с. 44). Чи могла людина, яку б'ють, бути землеробом, чи будівельником гробниць, або вельможею? Якщо так, то уявіть, за що міг бути покараний кожен із них. **Познайомтеся з документом** — уривком із давньоєгипетської повісті про Синухета (див. с. 45). Дайте відповіді на запитання: 1. Що можна дізнатися з повісті про небезпеки пересування пустелею? про почуття, які відчував вельможа, побачивши фараона? 2. Чому гробницю для Синухета, так само як і для інших вельмож, споруджували з каменю, а житлові будинки та палаци — із глиняної цегли?

§ 9. Воєнні походи фараонів

1. Загони піших воїнів. Володарі Єгипту прагнули зміцнити свою владу, розширити володіння та примножити багатства. Для того щоб вести завоювання, їм потрібне було постійне військо — велике й добре навчене. Писці вели суворий облік населення, і кожного десятого юнака забирали до армії на багато років.

Із них формувалися загони воїнів, які майстерно володіли тим чи іншим видом зброї. Одні були озброєні луками, інші — списами, бойовими топірцями чи кинджалами. Наконечники списів, топірці та кинджали виготовлялися із *бронзи* — сплаву міді й

олова. Бронза твердіша за мідь — бронзова зброя давала воїнам перевагу над тими, хто мав зброю з міді та каменю. Але все ж таки бронза не дуже твердий метал. Доводилося дбати про те, щоб кинджал не зігнувся під час удару — його робили коротким і масивним.

Захищалися *піхотинці* невеликими легкими щитами, обтягнутими шкурами плямистих корів чи диких звірів — леопарда, рисі, гієни. Іноді на щити нашивали металеві бляхи. Ворожі фортеці штурмували, приставляючи до стін довгі драбини.

2. Бойові колісниці. У середині другого тисячоліття до н. е. єгиптяни почали використовувати *бойові колісниці*, запряжені кінями. Колісниця мала два колеса зі спицями. На осі між колесами укріплена площадка, де стояли двоє — *візник*, який керував конями, і *боєць-колісничий*, який стріляв із лука. Площадка кріпилася до довгої палиці — *дишла*, за яке два коні везли колісницю. Уся колісниця, включно з колесами та спицями, виготовлялася з міцного дерева. На площадці робилися обтягнуті шкірою борти, щоби захистити ноги обох воїнів. Колісницю прикрашали металеві бляшки, а на головах коней майоріли різнокольорові страусові пір'я.

Загони на колісницях могли долати великі відстані та раптово нападати на супротивника.

Єгипетське царство.

Полонений. Давньоєгипетський рельєф.

Великі битви зазвичай проходили так: коли розвідники повідомляли про наближення ворога, єгипетське військо готувалося до бою. Вперед виходили лучники, які здалеку обсіпали противника стрілами. Потім мчали колісниця, які вносили безлад у ряди ворогів. Потім у бій вступали піхотинці, озброєні списами і топірцями. Ворога, зверненого у втечу, переслідували на колісницях.

Колісниця коштувала дуже дорого. Тому лише почесні єгиптяни могли стати *колісничими*. Війна для них була способом ще більше збагатитися.

3. Військо повертається зі здобиччю. Фараони посилали свої війська на південь, на захід, на північний схід. На південь від Єгипту знаходилася країна *Нубія*. Вона славилася золотими копальнями. На захід від Єгипту жили племена *лівійців*, які мали великі стада корів, кіз, овець. На північному сході, в Азії, дуже близько від Єгипту, знаходився *Синайський півострів*. Він був багатий на поклади мідної руди. Далі на північ розташовувалися країни — *Палестина, Сирія, Фінікія*.

Багатства сусідніх країн здавна спокушали фараонів. Коли ж у них з'явилася добре навчена й озброєна армія з легкими бойовими колісницями,

Штурм фортеці. Давньоєгипетський настінний розпис.

Списоносці. Дерев'яні фігурки із гробниці вельможі.

вони почали здійснювати туди походи майже щороку. Війська поверталися зі здобиччю до столиці Єгипту, якою було тоді місто *Фіви*. Гнали худобу, везли цінну деревину, золото, срібло, вовняні тканини, посуд, прикраси.

Найбільші завоювання здійснив близько 1500 року до н. е. фараон Тутмос. За його правління єгиптяни захопили Нубію. Успішними були й походи до Азії — кордон Єгипетського царства був розширений до річки *Євфрат*. Лише за кілька століть підкорені народи змогли звільнитися від влади фараонів.

4. Полонених віддають у рабство. Із завойованих країн єгипетські воїни гнали натовпи людей. Переможець мав право вбити переможеного. Якщо ж він пощадив полоненого, то ставав господарем його життя і смерті. Бранців могли перетворити на рабів, затаврувати, як худобу, і продати.

На урочистостях на честь перемоги народ триумфував, бачачи незламну міць свого володаря.

Зверху донизу — нубієць, лівієць, житель Азії. Сучасний малюнок.

Військо фараона у поході. Сучасний малюнок.

Фараон ділив здобич і дарував полонених командирам і колісничим, які відзначилися у битві. Багато тисяч чужоземців повинні були обробляти землю, збагачуючи фараона і вельмож.

5. Рядовому воїну діставалися лише тяготи похідного життя. Єгиптяни так описували його долю: бреде він по горах і пустелях; як осел,

Похід фараона Тутмоса на місто Мегіддо

(З давньоєгипетського літопису)

Військо Тутмоса вирушило у похід, шлях йому перегороджували гори. Вельможі застерігали: «До фортеці можна дістатися через ущелину, але шлях цей надто небезпечний. Краще піти в обхід». Але Тутмос сказав: «Я вибираю найкоротший шлях, щоби раптово напасти на ворогів». Єгипетське військо швидко пройшло ущелину і вступило у бій з ворогом на полі біля самої фортеці. Фараон мчав попереду на колісниці, що золотом блищала на сонці. Противники не витримали натиску і втекли до міста. Потрібно було їх переслідувати, поки за тими, які відступали, не зачинилися ворота. Але єгиптяни думали тільки про пограбування ворожого табору. Час був втрачений — ворота фортеці замкнулися. Лише після семи місяців облоги війська фараона захопили Мегіддо і повернулися до Єгипту з величезною здобиччю.

(З давньоєгипетського літопису)

Його Величність силою подібний до бога. Він прекрасний, як сонце. У стрільбі з лука немає йому рівних. Немов сокіл, він винищує ворогів невтомно. На блискучій колісниці він один розтрощив сотні тисяч воїнів. Вселяє він страх грізним риком своїм у серця народів усіх країн.

тягне на спині запаси води і черствих коржів; терпить голод і спрагу; як худоба, їсть траву та п'є протухлу воду. У битвах отримує рани, а від своїх командирів побої. Служить він далеко від дружини та дітей, додому повертається хворим. Сім'я його бідує без годувальника: поля порожніють, посіви топчуть бегемоти і знищують птахи.

Фараони часто не довіряли єгипетським воїнам. Для своєї охорони вони віддавали перевагу *найманому війську* із чужинців. Найманці, які отримували плату зі скарбниці, здавалися фараонові більш надійною опорою на випадок змови вельмож чи обурення простих єгиптян.

Іноземний найманець. За давньоєгипетським зображенням.

? **Поясніть значення слів:** бронза, піхотинець, бойова колісниця, дишло, візник, колісничий, дротик, наймане військо.

Перевірте себе. 1. Якою зброєю користувалися єгипетські воїни? 2. Як були влаштовані колісниці? Яку роль вони відігравали у битвах? 3. З якою метою фараони утримували велике військо? 4. Як єгиптяни описували долю простого воїна у поході? 5. Чи були результати воєнних перемог однакові для фараона, командирів і рядових воїнів?

Попрацюйте з картою (див. с. 47). Знайдіть територію Єгипетського царства за правління фараона Тутмоса і сусідні країни.

Попрацюйте з датами. Підрахуйте, скільки приблизно років минуло від утворення єдиної держави у Стародавньому Єгипті до часу фараона Тутмоса.

□ **Опишіть малюнок** «Військо фараона у поході» (див. с. 50) за планом: 1) піхотинці (одяг, зброя); 2) колісниця (зовнішній вигляд, колісничий, візник). Припустіть, куди та з якою метою рухається військо.

§ 10. Релігія давніх єгиптян

1. Боги та жерці. Давні єгиптяни вірили, що людьми і природою управляють могутні боги. Якщо не догодять люди богам, ті розгніваються і спричинять лиха на усю країну. Тому їх намагалися задобрити подарунками, благали про пощаду та милість.

Люди будували для богів житла — *храми*. Вони витісували з каменю великі *статуї* богів, робили фігурки із бронзи чи глини. Єгиптяни вважали, ніби бог вселяється у зображення і чує все, що кажуть люди, приймає їхні подарунки.

При храмах були *жерці* — служителі богів. Вважалося, що саме жрець найкраще вміє розмовляти з богом — він знає особливі молитви, які зберігаються у таємниці від інших людей. Головний жрець входив усередину храму, де жив бог. Він натирав статую запашними оліями, одягав її, підносив смачне частування, а потім ішов геть, задкуючи, щоб не обернутися до бога спиною. Фараони дарували храмам сади та ріллі, золото і срібло, численних рабів. Подарунки робилися богам, які нібито жили у храмах. Розпоряджались ж ними жерці.

Жерці були багаті й могутні, тому що єгиптяни вірили, що вони говорять від імені самих богів.

2. Що розповідали єгиптяни про своїх богів. Найголовнішим, найпрекраснішим богом єгиптяни вважали Сонце. Бога Сонця називали *Ра*, *Амон* чи *Амон-Ра*. Щоранку з'являється на сході Амон-Ра. Поки триває день, він повільно пливе небом у своєму чудовому човні. На голові бога сліпуче сяє круглий сонячний диск.

Бог Сонця Амон-Ра в небесному човні.

Амон-Ра у вигляді kota перемагає бога темряви Апопа. За давньоєгипетським зображенням.

Оживають рослини, радіють люди та звірі, птахи співають, славлячи Амона-Ра. Але ось день хилиться надвечір, бо човен Амона-Ра спускається з неба. На західному краю неба він запливає у ворота підземного царства. Тут бог світла Амон-Ра вступає у смертний бій з богом пітьми, лютим змієм, ім'я якого *Ап'оп*. Бій триває всю ніч. Коли змій повалений, знову блищить корона сонячного бога, сповіщаючи початок нового дня.

Люди живуть на землі, а над ними розкинувся величезний намет неба. Єгиптяни зображували бога землі на ім'я *Геб* як людину з головою змії: адже змія — «найбільш земляна» тварина. Богиню неба *Нут* уявляли корою з тілом, виспаним зірками.

Спочатку Земля і Небо були нероздільними: Нут була дружиною, а Геб — чоловіком. Щовечора Нут народжувала зірки. І всю ніч вони пливли її тілом, до краю неба. А рано-вранці, коли з'являвся Амон-Ра, Нут ковтала всіх своїх дітей. Геб гнівався на дружину, кажучи: «Ти як свиня, що пожирає власних поросят». Скінчилося тим, що Геб і Нут почали жити окремо: високо піднялося небо над землею.

Богиня неба Нут і бог землі Геб.

Особливою повагою користувався бог мудрості *Тот* — у нього голова птаха *ібіса* з довгим дзьобом. Це він навчив людей читати і писати. Богиня *Бастет* — гнучка кішка — покровителька жінок та їхньої краси.

Єгиптяни поклонялися тваринам — птахам, зміям, риbam, комахам. При одному із храмів у Мемфісі утримували великого чорного бика з білою міткою на лобі. Його звали *Аніс*. Уся країна поринала у смуток, коли цей бик помирав. Жерці тоді підшукували нового Аніса. Археологи знаходять у пісках Єгипту цілі цвинтарі священних биків, кішок, крокодилів, похованих за особливими правилами.

3. Міф¹ про Осіріса та Ісіду. Колись царем у Єгипті був бог *Осіріс*. Великі темні очі виблискували на його смаглявому обличчі, а волосся було блискучим і чорним, як сама земля на берегах Нілу. Добрий Осіріс навчив єгиптян вирощувати зерно і виноград, пекти хліб. Молодший брат Осіріса — *Сет* — був богом пустелі та піщаних бур. У нього були маленькі злі очі й волосся кольору піску.

Сет заздрив Осірісу і ненавидів його. Одного разу Сет з'явився на бенкет у царський палац. Слуги несли за ним розкішну труну, прикрашену зображеннями та написами. «Кому ця дорога труна якраз прийдеться, — сказав Сет, — тому і дістанеться!» Гостей не здивував подарунок: єгиптяни замолоду готувалися до життя у «країні мертвих». Один за одним гості лягали у труну, але вона була занадто велика для них. Настала черга Осіріса. Щойно він

¹ *Міф* — сказання про богів і легендарних героїв.

Ісіда з немовлям Гором. Давньо-египетська скульптура.

Гор із головою сокола перемагає Сета з головою віслика.

ліг на дно дерев'яного ящика, слуги Сета закрили кришку. Вони підняли труну і кинули її у води Нілу. Осіріс помер.

Гірко плакала вірна дружина Осіріса — богиня *Ісіда*. Ховалася вона від Сета у густих чагарниках на березі Нілу. Няньчила там маленького сина — бога *Гора*. Коли Гор змужнів, він вирішив помститися Сету за смерть батька. Гор вступив з ним у єдиноборство і в жорстокій сутичці здолав супротивника. Довго шукала Ісіда у болотах дельти труну з тілом чоловіка. Знайшовши, вона чудом оживила Осіріса. Воскрес бог, але не захотів залишитись на землі. Став він царем і суддею в «країні мертвих», а Гор — покровителем земних фараонів. Ісіда стала захисницею всіх дружин і матерів.

У Єгипті найважча пора року — посуха у травні — на початку червня. Єгиптяни вірили, що тоді й помирає Осіріс. Але ось розлилися води Нілу, зазеленіли поля та дерева — це знову ожив Осіріс.

4. Що розповідали єгиптяни про «країну мертвих». Там є світло і тепло, у каналах тече блакитна вода, спіє зерно на полях і ростуть солодкі фініки на пальмах. Але не кожному дозволять жити в тому царстві після смерті.

Там розпоряджається бог *Анубіс*, якого зображували з тілом людини і чорною головою шакала. Взявши померлого за руку, веде він його на суд Осіріса, який сидить на троні з жезлом і батогом у руках. Померлий, стоячи в білому одязі, клянеться:

«Я не робив зла. Я не вбивав. Я не наказував убивати. Я не крав. Я не брехав. Я не був причиною сліз. Я не піднімав руку на слабкого. Я не заздрив. Я не лихословив. Я не говорив поганого

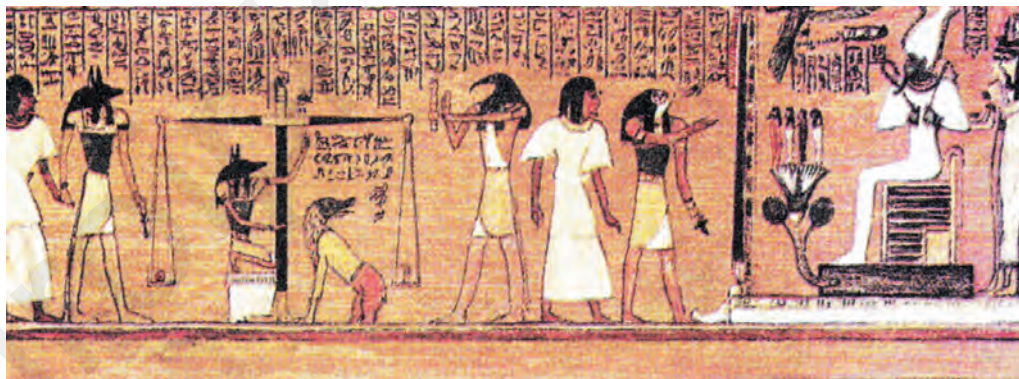
про царя. Я не зневажав богів. Я чистий, я чистий, я чистий, я чистий!»

Свідчення померлого записує бог Тот. Правдивість клятви перевіряють: серце людини кладуть на одну чашу терезів, а на іншу — фігурку богині правди *Маат*. Рівновага означає, що померлий не збрехав: він був доброю і праведною людиною. Поруч з терезами спирається на передні лапи люте чудовисько з тілом лева і зубастою пащею крокодила. Воно готове проковтнути того, хто за життя творив зло. А праведника пропустять на чудові поля мертвих.

Але для існування у «країні мертвих» людині потрібне тіло, в яке могла би знову вселитися його душа. Тому єгиптяни дуже дбали про збереження тіла померлого. Його висували, просочували смолою та обмотували тонкими бинтами — воно перетворювалося на *мумію*. Потім мумію клали у труну, прикрашену малюнками і написами, — *саркофаг* (див. мал. на с. 58), на якому писали заклинання й зображували богів. Гробниця, де стояв саркофаг, вважалася будинком покійного.

Богиня правди Маат. Давньоєгипетське зображення.

Суд Осіріса. Давньоєгипетський малюнок на папірусі.

5. Єгиптяни обожнювали фараона і називали його сином Сонця. Вони вірили, що Амон-Ра — цар серед богів, а його син, фараон, цар серед людей, які населяють Єгипет. Без фараона, так само як і без Сонця, неможливе життя на землі. Єгиптяни благали фараона зробити так, щоб на полях був хороший урожай, а свійська худоба приводила потомство: корови — телят, вівці — ягнят. Розливи Нілу відбувалися регулярно у певний час року, але єгиптяни говорили, що розливу не буде, якщо фараон не накаже річці розлитися. **Все повинне підкорятися волі фараона — не лише люди, але й сама природа.**

Поясніть значення слів: храм, жрець, статуя, саркофаг, мумія.

Перевірте себе. 1. Кому належать імена *Амон-Ра, Апол, Геб і Нут, Бастет, Апіс, Осіріс та Ісіда, Сет, Тот, Гор, Анубіс, Маат*? Що розповідали єгиптяни про кожного з них? 2. Які явища природи отримали відображення в міфах про Осіріса і Сета, про Геба і Нут? 3. З якою метою тіло померлого перетворювали на мумію? 4. Чому жерці були багаті та могутні?

Опишіть давньоєгипетський малюнок на папірусі «Суд Осіріса» (див. с. 55) за планом — зліва направо: 1) бог-шакал і померлий; 2) запис свідчень померлого і зважування серця; 3) бог Гор із виправданим на суді; 4) зовнішній вигляд Осіріса — володаря «країни мертвих».

Подумайте, чому єгиптяни вважали Амона-Ра головним богом. Для відповіді згадайте, як шанування Сонця пов'язане з головним заняттям єгиптян. Яку роль відіграють сонячне світло і тепло для росту рослин?

§ 11. Мистецтво Стародавнього Єгипту

1. Перше із чудес світу. На західному березі Нілу височіють величні кам'яні *піраміди*. Це величезні гробниці фараонів. Їх охороняє *Великий сфінкс*, висічений із цілої скелі. У нього тіло лева та голова людини. Найвища — піраміда фараона *Хеопса* — була побудована близько **2600 року до н. е.** Її висота майже 150 метрів. Це висота будинку на 50 поверхів. Щоб обійти її навколо, потрібно пройти цілий кілометр.

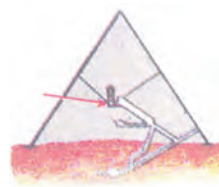
Сім найзнаменитіших споруд у давнину називали *чудесами світу*, і перше з них — єгипетські піраміди. Багато мандрівників

прагнули побачити їх. Справді, лише чудом можна назвати будівництво пірамід у глибоку давнину, коли ще не було навіть залізних знарядь праці.

На будівництві пірамід постійно трудилися безліч каменотесів й інших ремісників. Але особливо багато людей потрібно було, щоб тягнути важке каміння. Давньогрецький історик *Геродот* розповідає, що сто тисяч людей виконували цю роботу безперервно, змінюючись за три місяці. Для спорудження піраміди потрібні були роки, а іноді й десятиліття. *Народ знемагав від непосильної праці та тих поневірянь, на які прирікали його фараони.*

2. Храми — житла богів. Знамениті й інші споруди — храми. Підійдемо до одного з них.

Начебто варта вздовж дороги, яка веде до храму, — два ряди *сфінксів*. По обидва боки воріт височіють масивні вежі, прикрашені рельєфами. Перед ними висічені з граніту величезні фігури фараона, який сидить на троні. Біля входу стоять *обеліски* — кам'яні «голки фараонів». Їхні гостроконечні вершини, вкриті золотом, сліпуче сяють у сонячних променях.

Кімната з труною Хеопса відзначена стрілкою.

Давньоєгипетська статуя вельможі.

Великий сфінкс на фоні піраміди фараона Хефрена.

Давньоєгипетська статуя дружини вельможі.

Саркофаг Тутанхамона із зображенням фараона.

За воротами — широке подвір'я, оточене *колонами*¹. Із двору видно величезну криту залу з рядами колон, схожих на в'язки стебел папірису. Високо вгору підносяться їхні могутні стовбури. Ніякові людина серед цих кам'яних велетнів, тремтить її серце, коли думає про могутність і велич богів. За головною залою у глибині храму знаходиться найбільш приховане і таємниче приміщення. Тільки жерці та фараон мають право проникнути туди, де стоїть статуя бога — господаря храму.

У дні свят на честь бога жерці на плечах виносили його статую у двір храму, де їх зустрічали юрби народу. Потім процесія повільно рухалася до річки і піднімалася на корабель. Бог плів Нілом, нібито відвідуючи інших богів у їхніх оселях-храмах. Після завершення святкування статую повертали на місце — у глибину храму.

3. Гробниця фараона Тутанхамона. У другому тисячолітті до н. е. єгиптяни перестали будувати піраміди — вони ховали своїх фараонів у приміщеннях, вирубаних у скелях. За століття й тисячоліття, які минули з часів фараонів, їхні поховання були розграбовані.

Лише одну гробницю археологи знайшли недоторканою. Великим було їхнє хвилювання, коли, спустившись у підземелля, вони помітили, що печатка фараона на дверях ціла. Ніхто не входив сюди понад три тисячі років — усі скарби залишилися на місці.

Посеред першої кімнати стояв трон — на звірячих лапах, покритий золотом, прикрашений слоновою кісткою та різнокольоровими каменями.

¹ *Колона* — високий стовп, який зазвичай служить опорою в будівлі.

Будівництво піраміди. Сучасний малюнок.

Тут же були сотні предметів: меблі, вази із напівпрозорого каменю, зброя і коштовності. У головній кімнаті знаходився кам'яний саркофаг, а в ньому — другий саркофаг, у другому — третій. Лише в останньому, четвертому, саркофазі з чистого золота лежала мумія юного фараона *Тутанхамона*.

4. Ходімо до музею! У гробницях, храмах, під час розкопок стародавніх міст Єгипту знайдено безліч чудових витворів мистецтва. Вони зібрані у різних музеях світу.

У залі музею ви одразу здогадаєтеся, що вас оточують речі, які привезли з Єгипту. У чому ж особливості роботи давньоєгипетських майстрів?

Давньоєгипетський храм. Сучасний малюнок.

У головній залі храму. Сучасний малюнок.

Створюючи статуї, скульптор дотримувався особливих правил. Ось як сидить вельможа (див. мал. на с. 57): його ноги стулені, одна рука притиснута до грудей, інша — до колін. Це не природна поза живої людини. Фараони, вельможі та боги зображені так, наче вони зачаровані: вперед спрямовані їхні погляди, в однаковій позі завмерли їхні тіла.

Були й інші правила: чоловіків зображали зі шкірою темного кольору, а жінок — світлого. Постаті богів — завжди великого зросту. Фараон зазвичай набагато вищий за своїх вельмож; прості люди в порівнянні з фараоном дуже маленькі.

А ось яких правил дотримувалися єгипетські скульптори під час зображення людини на рельєфах. На стіні гробниці — постать вельможі (див. малюнок). Верхня частина його тіла (плечі, руки) виглядає так, ніби ми дивимось на нього спереду, а ноги — ніби ми дивимось збоку. Голова теж повернута до нас боком, але око зображене так, ніби ми дивимось людині прямо в обличчя.

Більшість статуй знаходилась у гробницях. Статуя повинна була бути схожою на покійного, щоб душа її «впізнала» і вселилася в неї (якщо мумія чомусь не збереглася). Тому єгиптяни надавали великого значення *портретній* подібності.

У Москві ви можете відвідати *Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна*, а в Санкт-Петербурзі — *музей Ермітаж*. Там ви побачите єгипетські мумії та саркофаги, статуї богів і фараонів.

? **Поясніть значення слів:** єгипетські піраміди, чудеса світу, сфінкс, обеліск, колона.

Перевірте себе. 1. Як і з якими цілями споруджувалися величезні піраміди? 2. Що вам відомо про гробницю фараона Тутанхамона? 3. Які подарунки робили фараони богам, що нібито жили у храмах? 4. Яких правил повинні були дотримуватися єгипетські майстри?

Попрацюйте з картою (див. с. 33). Знайдіть єгипетські піраміди та визначте їхнє місцезнаходження.

 Опишіть малюнок «Будівництво піраміди» (див. с. 59). Чи відповідає малюнок тому, що розповідає давній історик Геродот про зведення піраміди? Якщо так, то чим?

Складіть (у зошиті) розповідь від імені єгиптянина про відвідини храму за планом: 1) алея сфінксів; 2) обеліски, статуї, вежі; 3) вхід у двір; 4) колонний зал; 5) приміщення зі статуєю бога.

§ 12. Писемність і знання давніх єгиптян

1. **Загадкові письмена.** Стіни єгипетських храмів і гробниць, а також саркофаги вкриті загадковими знаками. Тут можна розгледіти і змію кобру, і птаха ібіса, й піраміду. Такі значки єгиптян ще в давнину називали *ієрогліфами* — «священними письменами».

У єгипетському письмі понад сімсот ієрогліфів. Спочатку всі вони були схожі на малюнки. Колись єгиптяни просто малювали усе, що хотіли сказати: ☉ — «сонце», Л — «йти», △ — «хліб», — «рот». Але таке письмо не передавало звуків мови, і багато слів, наприклад імена, просто не можна зобразити малюнком.

Фараон Ехнатон та цариця Нефертіті

Храми бога Амона були дуже багаті, і жерці намагалися диктувати свою волю самим фараонам. Але якось у XIV (14-му) столітті до н. е. фараон *Ехнатон* повстав проти влади жерців Амона. Він оголосив єдиним богом сяючий сонячний диск (давньоєгипетською — Атон). Кожен промінь сонця — рука. Протягнувши до землі свої руки-промені, Атон пестить маленькими долонями усі живі істоти. Фараон побудував ціле місто, назване ім'ям цього бога, — *Ахетатон* («Обрій Атона»).

Однак після смерті Ехнатона жерці повернули собі колишні права. Місто Атону було залишене і перетворилося на руїни. Фараони знову стали поклонятися Амону-Ра. Але ми згадуємо про правління норавливого фараона, дивлячись на портрет його прекрасної дружини і помічниці — цариці *Нефертіті* (див. малюнок на с. 62).

Давньоєгипетська статуя писця.

Голова Нефертіті. Стародавній скульптурний портрет.

Тоді єгиптяни вигадали таке. Єгипетською мовою слово «рот» звучало як «ре», і вони стали ієрогліфом позначати не тільки слово «рот», але й приголосний звук «р». Так само ієрогліф «хліб» позначав не тільки слово «хліб», а й використовувався для передавання звуку «т», тому що єгипетською «хліб» — «те», і так далі. Один значок міг позначати і декілька звуків: ієрогліфом «мотика», єгипетською — «мер», могли записувати поєднання двох приголосних «м» і «р» у якомусь слові. *Голосні звуки ієрогліфами не передавалися.* Якби ми з вами так писали — без голосних, то значок «м» міг би означати і слово «дім», і будь-яке інше слово, де є лише два приголосних: «д» і «м». А отже, і зрозуміти, і прочитати цей значок можна було би по-різному: «дама», «ідемо», «їдьмо» або як ім'я Діма. Як же визначити, що мають на увазі? Єгиптяни вигадали ще одну хитрість. Вони ставили поруч із словом значок-визначник, який не читається, а лише підказує, про що йдеться. У такий спосіб ми би записали слово «ідемо» так: «мД», а «Діма» — інакше: «мД». **Важко було**

Повчання писців учням

(З документа на папірусі)

Будь писцем — він звільнений від всяких повинностей, від роботи мотикою. Ти не тягатимеш кошиків, не сіктимуть тебе прутами. Будь писцем, щоб тіло твоє було гладким і рука твоя м'якою. І ти виходитимеш у білому одязі, тебе всі поважатимуть і вітатимуть. Писці — біля ніг володаря Єгипту і слухають його слова.

Читай книжку свою щодня. Розв'язуй задачі мовчки. Не проводи жодного дня в неробстві, інакше битимуть тебе. Вуха хлопчика на спині його, і він слухає, коли його б'ють. Набрідло мені повторювати тобі настанови. Вдарю я тебе сто разів, і ти будеш як побитий осел. Якщо ти будеш тинятися вулицями, то будеш побитий батогами зі шкіри бегемота. Мавпа і та розуміє слова, навчають навіть левів, але ти чиниш по-своєму.

вивчити таке письмо. Той, хто вмів читати і писати, здавався єгиптянам справжнім мудрецем.

2. Єгипетські папіруси. Стебло папірусу розрізали на довгі вузькі смужки. Потім ці смужки викладали на гладкий стіл у ряд, одну біля одної. Зверху клали інші смужки, але вже у поперечному напрямі. Всю двошарову кладку притискали плоским каменем, і очеретяні волокна при цьому виділяли клейкий сік. Після висушування отримували матеріал, схожий на папір.

Коли листочок папірусу списували до кінця, то до нього підклеювали інший. Книга виходила дедалі довшою і довшою. Для зберігання її згортали у трубочку — *сувій*. В одному музеї зберігається папірусний сувій завдовжки понад сорок метрів.

3. Школа готувала писців і жерців. Школи зазвичай знаходилися при храмах, а учителями в них були жерці. Не всі єгиптяни ходили до школи. Діти простих землеробів та ремісників рідко ставали освіченими людьми.

Папірус був недешевий, і спочатку хлопчиків вчили писати на черепках битого посуду. Потім

Частина стародавнього папірусу з математичним кресленням.

Як була розгадана таємниця ієрогліфів

Два століття тому в Єгипті знайшли великий чорний камінь, вкритий написами. Один із них був зроблений ієрогліфами, другий містив той самий текст грецькою. Французький учений *Шампольйон* зауважив, що деякі ієрогліфи обведені овальною рамкою. До того ж стільки разів, скільки у грецькому написі зустрічалось ім'я фараона Птолемея. Вчений припустив, що так єгиптяни виділяли царські імена. На іншому камені, що також містив текст двома мовами, він знайшов в овальній рамці ім'я цариці Клеопатри. У словах «Птолемей» і «Клеопатра» є спільні звуки п, т, л — і ієрогліфи у двох рамочках збігалися. Так Шампольйон довів, що ієрогліфи — знаки письма, якими можна передавати звуки мовлення.

Письмове приладдя, знайдене в Єгипті.

1	1
10	10
100	100
1000	1000
10 000	10 000
100 000	100 000

Позначення чисел.

їм довіряли й папірус. На ньому писали тонкою очеретинкою, як пензликом. У пеналі було дві виїмки: для чорної та червоної фарби. Розводили фарбу водою з горщикка. Червоним кольором виділяли початок нової думки.

Дітей вчили не лише писати, а й рахувати. Щоб робити розрахунки для будівельних робіт, потрібні були математичні знання. Займалися вони й *астрономією*, визначаючи рух небесних світил.

Спостерігаючи за небом, єгипетські жерці склали точний *календар* і передбачали, в який день почнеться розлив Нілу, — адже це було дуже важливо. Для вимірювання часу вони використовували *водяний годинник*. У ньому вода капає із посуду з маленьким отвором внизу: скільки води вилилося, стільки й «часу витекло».

Не просто за зірками спостерігали жерці — вони ніби проникали в таємницю руху самих небесних богів. **Багато знань у Стародавньому Єгипті передавалися з покоління у покоління лише у вузькому колі жерців, щоб про таємниці богів не дізналися прості люди.**

Поясніть значення слів: ієрогліф, папірусний сувій, календар, астрономія, водяний годинник.

Перевірте себе. 1. Чому в Єгипті було важко навчитися читати і писати? 2. Чого і як навчали у школах Єгипту? 3. Ким ставали випускники шкіл? 4. Опишіть за малюнком письмове приладдя писця. 5. Як виглядає давньоєгипетська книга?

Підготуйте повідомлення про те, як була розгадана таємниця єгипетських ієрогліфів (використовуйте підручник і ресурси Інтернету).

Подумайте. 1. Що означає ієрогліф поруч із давньоєгипетським зображенням писця (див. мал. на с. 41)? 2. Як виник вираз «писати з червоного рядка»? Що він означає?

Познайомтеся з документом «Повчання писців учням» і дайте відповідь на питання: чим була приваблива для єгиптян посада писця? Як вчителі підтримували порядок на заняттях? Що означає вираз «Вуха хлопчика на спині його»?

Підіб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Які природні умови Стародавнього Єгипту були сприятливі для землеробства? Чим?
- Чому без будівництва каналів і земляних насипів у Єгипті не можна було отримати добрий урожай?
- У чому можна бачити схожість у становищі простих египтян і знатних вельмож щодо фараона?
- У чому, як вірили египтяни, присягався на суді Осіріса померлий? Кого в Стародавньому Єгипті вважали за хорошу людину?
- Які споруди і статуї Стародавнього Єгипту ви можете назвати?
- Які особливості мало створене у Єгипті письмо? На чому писали давні египтяни?
- Якими знаннями володіли єгипетські жерці?

Глава 5

Західна Азія у давнину

▶ Під час знайомства з главою підготуйте повідомлення: 1. Про те, що сприяло створенню великих держав — Ассирійської, Вавилонської, Перської (опорні слова: залізо, кіннота, облогова техніка, міжнародна торгівля). 2. Про досягнення культури давніх народів Західної Азії, які зберігають значення у наші дні (опорні слова: закони, алфавіт, Біблія).

§ 13. Стародавнє Дворіччя

1. Країна двох рік. Вона лежить між двома великими річками — *Євфратом* і *Тигром*. Звідси і її назва — *Дворіччя* або *Межиріччя*.

Ґрунти в Південному Дворіччі напрочуд родючі. Так само як Ніл у Єгипті, річки дарували життя та процвітання цій теплій країні. Але розливи річок проходили бурхливо: часом потоки

Музичний інструмент. Із гробниці в місті Ур.

води ринули на селища та пасовища, зносячи і житла, і загони для худоби. Доводилося будувати насипи по берегах, щоби повинню не змило посіви на полях. Для зрошення полів і садів рили канали. Держави виникли тут приблизно у той же час, що й у долині Нілу — *понад п'ять тисяч років тому*.

2. Міста з глиняної цегли. Давнім народом, який створив перші держави у Дворіччі, були *шумери*. Багато поселень давніх шумерів, виростаючи, перетворювалися на міста — центри невеликих держав. Міста зазвичай стояли на березі річки чи біля каналу. Жителі плавали між ними на суденцях, сплетених із гнучких гілок та обтягнутих шкірою. Із численних міст найбільшими були *Ур* та *Урук*.

У Південному Дворіччі немає ні гір, ні лісів, а отже, не могло бути будівництва з каменю і дерева. Палаці, храми, житлові будинки — все тут споруджували з великої глиняної цегли. Дерево було дороге — дерев'яні двері були лише в багатих будинках, у бідних вхід закривали циновкою.

Селище шумерів. Сучасний малюнок.

Палива у Дворіччя було мало, і цеглу не обпалювали, а просто сушили на сонці. Необпалена цегла легко кришиться, тому оборонну міську стіну доводилося робити такої товщини, що по верху міг би проїхати візок.

3. Вежі від землі до неба. Над приземкуватими міськими спорудами височіла східчаста вежа, уступи якої піднімалися до неба. Так виглядав храм бога — покровителя міста. В одному місті це був бог Сонця *Шамаш*, в іншому — бог Місяця *Сін*. Усі шанували бога води *Еа* — адже він живить вологою поля, дарує людям хліб і життя. До богині родючості та любові *Іштар* люди зверталися з проханнями про багаті врожаї зерна і про народження дітей.

Тільки жерцям було дозволено підніматися на вершину вежі — у святилище. Ті, хто залишався біля підніжжя, вірили, що жерці там розмовляють з богами. На цих вежах жерці вели спостереження за рухом небесних богів: Сонця та Місяця. Вони склали календар, вираховуючи терміни місячних затемнень. За зірками пророкували людям долю.

Вчені-жерці займалися математикою. Число 60 вони вважали за священне. Під впливом давніх жителів Дворіччя ми ділимо годину на 60 хвилин, а коло — на 360 градусів.

4. Письмена на глиняних табличках. Розкопуючи стародавні міста Дворіччя, археологи знаходять таблички, покриті значками, подібними до клинків. Ці значки видавлені на табличці з м'якої глини кінцем спеціально загостреної палички. Для надання твердості списані таблички зазвичай обпалювали у печі.

Гільгамеш із переможеним левом. Стародавній рельєф.

Богиня Іштар.
Стародавня статуя.

		
		
		
НОГА	ЗІРКА	ПЛУГ

Перетворення малюнків на клинописні знаки.

Клиноподібні значки — це особливе письмо Дворіччя, *клино́пис*.

Кожен знак у клинописі походить з малюнка і часто означає ціле слово, наприклад: зірка, нога, плуг. Але багато знаків, які виражають короткі односкладові слова, вживалися і для передавання поєднання звуків чи складів. Наприклад, слово «гора» звучало як «кур» і значок «гора» позначав також склад «кур» — як у наших ребусах.

У клинописі кілька сотень знаків, і навчитися читати й писати у Дворіччі було не менш складно, ніж у Єгипті. Багато років треба було відвідувати школу писців. Уроки тривали щодня зі сходу до заходу сонця. Хлопчики старанно переписували стародавні міфи й оповіді, закони царів, таблички вчених-астрологів, які ворожили за зірками.

На чолі школи стояла людина, яку шанобливо іменували «батьком школи», а учні вважалися «синами школи». А один із робітників школи називався буквально так: «людина з палкою» — він стежив за дисципліною.

Школа у Дворіччі. Сучасний малюнок.

? **Поясніть значення слів:** шумери, клинопис, глиняна табличка, «батько школи», «сини школи».

Перевірте себе. 1. Кому належать імена Шамаш, Сін, Еа, Іштар? 2. Що спільного у природних умовах Єгипту та Дворіччя? У чому різниця? 3. Для чого в Південному Дворіччі зводилися східчасті вежі? 4. Чому в клинописі набагато більше знаків, ніж у нашій абетці літер?

 Опишіть малюнки нашого часу: 1. «Селище шумерів» (див. с. 66) — за планом: 1) річка, канали, рослинність; 2) хатини та загоны для худоби; 3) основні заняття; 4) колісний візок. 2. «Школа у Дворіччі» (див. с. 68) — за планом: 1) учні; 2) учитель; 3) робітник, який розминає глину.

Подумайте. Чому в Південному Дворіччі багаті люди вказували у заповіті серед іншого майна дерев'яну табуретку та двері?

Познайомтеся з документами — уривком із оповіді про Гільгамеша та міфом про потоп (див. с. 69, 70). Чому саме у Дворіччі виник міф про потоп?

§ 14. Вавилонський цар Хаммурапі та його закони

1. Місто Вавилон стає головним у Дворіччі. Міста Дворіччя довго воювали між собою — кому з них бути головним. Переміг у цій боротьбі *Вавилон*, під владою якого об'єдналося майже все Дворіччя. Розташовувався Вавилон у дуже зручному місці — у самому центрі Дворіччя, там, де близько сходяться Тигр і Євфрат. Річками купці доставляли товари. Степами, гірськими стежками і пустелями здалеку до Вавилону йшли торгові каравани. Сюди

Оповідь про Гільгамеша

(За клинописним текстом на глиняних табличках)

У місті Урук жив колись цар *Гільгамеш*. Вирішили боги випробувати його силу і послали проти нього могутнього *Енкіду* — напівзвіра-напівлюдину. У єдиноборстві ні перший, ні другий не змогли здобути перемогу. І уклали Гільгамеш та Енкіду дружбу навіки. Разом вони вирушили в далекі країни, в гори, що поросли кедровим лісом. А ліс охороняв страшний велетень *Хумбаба*. Вступили у бій з ним два силачі та повалили його додолу. Нові подвиги чекали на них. Але Енкіду захворів і помер. Гільгамеш гірко плакав над ним: «Друг мій коханий став землею. Невже і я, як він, ляжу, щоб не встати на віки віків?» Вирушив герой шукати собі безсмертя. Роздобув він чудову траву життя, від якого старий молодшає. Але щойно Гільгамеш заснув, підкралася змія і проковтнула її. Недоступне безсмертя людям.

Вавилонське царство за царя Хаммурапі.

Глиняна клинописна табличка.

привозили будівельний ліс та метали, а вивозили зерно й овечу вовну. Наймогутнішим і найзнаменитішим царем Вавилонського царства був *Хаммурапі*. Він правив з **1792 по 1750 до н. е.**

2. Хаммурапі стверджував, що отримав владу від богів. Понад сто років тому археологи знайшли великий стовп із чорного каменю (див. мал. на с. 71). З усіх боків він був покритий рівними рядами клинопису. У верхній частині каменю було таке зображення: на троні сидить бородатий бог у високій короні, а перед ним, нижчий на зріст, у поважній позі стоїть цар. Це бог Сонця

Міф про потоп

(За клинописним текстом на глиняній табличці)

Якось розгнівалися боги на людей і вирішили влаштувати потоп. Але бог води, добрий Еа, повідомив про це праведній людині на ім'я *Утнапішті*. Той збудував корабель і завантажив туди усю свою худобу і всю рідню. І ось чорна хмара закрила небо, грізно загримів бог грому. Коли ж через шість днів і сім ночей закінчилася буря і визирнуло сонце, над водою було видно лише маленький острів. То була вершина високої гори. Випустив Утнапішті голуба, і прилетів той назад, не знайшовши сухого місця. Випустив ластівку, і їй довелося повернутися. Випустив ворона, і знайшов ворон сушу. На вершині гори Утнапішті насипав очерет, запалив вогонь і приніс богам жертву. Боги зраділи приношенню і простили людей, які врятувалися від потопу. Сам же Утнапішті, єдиний із людей, став безсмертним.

Шамаш вручає Хаммурапі жезл — знак влади над людьми. Сонце бачить усе, що відбувається на небі та на землі. Шамаш — небесний суддя і володар, а Хаммурапі — земний.

3. Царські закони. Головне, що було написано на чорному камені, — *закони* Хаммурапі. За цими правилами, встановленими царем, а не з власного свавілля судді повинні були розбирати усі суперечки між людьми. І жителі Вавилонії знали, що за порушення законів їх спіткає суворе покарання.

У написі на камені цар погрожує майбутнім правителям, які наважаться вискоблити чи змінити закони. Боги тоді нашлють на всю країну ворогів, голод, потоп і заразні хвороби. Адже царські закони — це воля самих богів, і вона непохитна на віки віків.

Деколи суддям доводилося прямо питати у богів, як вирішити ту чи іншу справу. Адже не завжди вдавалося знайти свідків злочину. Звинуваченого тоді вели до річки і змушували зануритися у воду. Якщо він тонув — отже, бог річки забрав його до себе як винного. Якщо ж йому вдавалося виплисти, то він чистий перед богами і невинний.

У Стародавній Вавилонії злочинців зазвичай змушували зазнати те саме, що вони завдали своїй жертві. Хаммурапі бачив справедливість у тому, щоби відплатити, як кажуть, «око за око, зуб за зуб». Не завдавай іншому такої образи, яку сам не хочеш зазнати!

4. Закони про рабів. Але не всі у Вавилонії були рівні перед законом. Коли в законах Хаммурапі говорилося «людина», то малися на увазі лише вільні люди. Адже були ще й раби. І якщо раб ображав вільну людину, то за законом Хаммурапі йому відріза́ли вухо. Не язик чи пальці, а саме вухо, щоб не позбавити раба можливості працювати і відповідати на запитання господарю. Втекти з відрізаним вухом було неможливо: всі знали — це раб, до того ж непокірливий.

Верхня частина стовпа з текстом законів Хаммурапі.

Внутрішній дворик будинку. Сучасний малюнок.

зом відправляли товари в інші міста з караваном або на кораблях. Але було й багато бідняків.

Іноді бідняку не вистачало врожаю, щоби прогодувати сім'ю, віддати податки царю, засіяти поле насінням. Він просив багача дати йому зерно у борг. Але борги зростали. І якщо бідняк займав п'ять мішків зерна, то через рік повинен був повернути вже шість мішків. Деякі люди наживалися на тому, що давали майно «в ріст». Їх називали *лихварями*.

Часом підходив термін повернення боргів, а платити ж бідняку нічим. Тоді багач вимагав: «Віддавай сина, дочку чи свою дружину. Вони працюватимуть у мене в домі як раби». Багачі хотіли б назавжди поневолити своїх боржників, але Хаммурапі наказує:

Із законів Хаммурапі

Якщо чоловік вкрав майно храму, він повинен бути страчений.

Якщо чоловік вкрав віслюка, вівцю чи раба, він повинен бути страчений.

Якщо чоловік вдарив батька, йому слід відрубати руку.

Якщо чоловік вибив зуб людині, йому самому слід вибити зуб.

Якщо чоловік виколов око людині, йому самому слід виколоти око.

Якщо чоловік не зміцнив насип на своїй землі і вода затопила поля сусідів, нехай відшкодує їм збитки. Якщо йому нема чим платити, слід продати все його майно та його самого, а отримане срібло нехай сусіди розділять між собою.

«Працювати на господаря він повинен лише три роки, а потім його слід відпустити на волю». Якщо боржник віддавав лихварю свого сина, продати його лихвар не міг. І убити його він не мав права — інакше у нього самого, щоб покарати, вбивали сина. **Так цар Хаммурапі захищав своїх підданих від позбавлення волі.**

Але якщо сім'я бідняка голодує, йому доведеться знову робити борги та віддавати дітей багачеві. Хаммурапі не бачив у цьому несправедливості. **Адже такий порядок також встановили боги — є люди вільні, а є раби, є багаті, а є жебраки.**

Поясніть значення слів: закон, лихвар, раб-боржник.

Перевірте себе. 1. Яке місто і чому стало головним у Стародавньому Дворіччі? 2. Що продавали купці, які прибували до Вавилону з півночі? Що вони купували у Вавилоні? 3. Як вавилонські судді вирішували, чи винен звинувачений, якщо не було свідків злочину? 4. Чим відрізнялося становище вавилонянина, який відпрацьовував борг, від становища раба-чужинця?

Попрацюйте з картою (див. с. 70). Знайдіть Вавилонське царство за правління Хаммурапі та визначте його місцезнаходження.

Попрацюйте з датами. Підрахуйте, що було раніше: правління Хаммурапі у Вавилонії чи Тутмоса у Єгипті? На скільки років раніше?

Познайомтеся з документом «Із законів Хаммурапі» і дайте відповідь на запитання: 1. Чому за крадіжку речі, худоби та раба карали однаково? 2. Що означає вираз «око за око, зуб за зуб»?

§ 15. Фінікійські мореплавці

1. **Міста фінікійців.** На східному узбережжі Середземного моря розташовувалась *Фінікія*. Спосіб життя фінікійців був зовсім іншим, ніж єгиптян чи вавилонян. Адже іншою була і сама природа. На вузькій смужці землі між морем і пасмом *Ліванських гір* не було великих річок і долин з родючими ґрунтами. Та й місця тут мало для полів і пасовищ. Фінікійці садили виноградники та гаї *оливкових дерев*. Із плодів цих дерев — *оливок* (інша їхня назва — *масліни*) вони видавлювали запашну олію. Вино й олію фінікійці могли обмінювати на пшеницю. Славилася Фінікія і будівельним

Цар одного із фінікійських міст. Стародавній рельєф.

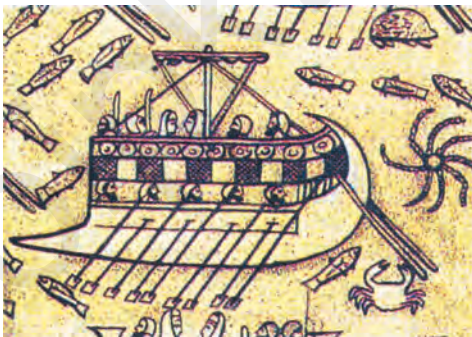
лісом. Товсті колоди з ліванського кедра відправляли до Єгипту та до інших країн.

Зручне й саме положення Фінікії — торгові шляхи пов'язували її з Єгиптом, і з Дворіччям. На ослах й верблюдах прибували торгові каравани до міст фінікійців *Бібл*, *Сідон*, *Тір*. А звідси можна було пливати у найдальші країни.

З міцного дерева будували фінікійці свої швидкохідні кораблі. Уздовж бортів сиділи прикуті до лав веслярі-раби. Хазяїн наказував до верху завантажити судно товаром.

У фінікійських містах було багато майстерних ремісників, які виготовляли прикраси із золота і срібла, різьбярів по дереву та слоновій кістці. Тут було винайдене скло. Майстри змішували чистий білий пісок із содою і плавили цю суміш, як мідну руду. З розплавленої скляної маси вони робили кольорові намистини, схожі на дорогоцінне каміння, або витончений посуд для *пахощів* — різноманітних запашних речовин. Згодом умільці навчилися видувати з рідкого гарячого скла за допомогою довгої трубочки тонкі прозорі вироби.

Царською розкішшю вважалися тканини, пофарбовані в *пурпуровий*, тобто бузково-червоний колір. Вони не вигорали на сонці й не линяли під час прання. А секрет цих тканин був

Фінікійський корабель. Стародавнє зображення.

такий: фінікійці на дні моря знаходили особливі мушлі та з равликів видобували пурпурову фарбу.

2. Торговці й морські розбійники. Із країни до країни подорожували майстерні мореплавці, отримуючи чималий прибуток. Коли фінікійський корабель входив у чужу гавань, місцеві жителі радісно зустрічали

його. Купці могли привезти лляне полотно з Єгипту, пурпурові тканини, вино, скляні намиста і посуд з Фінікії або «живий товар» — рабів.

Але якщо траплявся слухний випадок, не соромилися фінікійці й чинити розбої: іноді висаджувалися на берег і грабували беззахисні поселення. Людей, захоплених зненацька, викрадали та продавали у рабство.

3. Фінікійські колонії. У тих краях, де постійно бували фінікійці, вони почали засновувати поселення (ми називаємо їх *колоніями*). Торгівля одразу ж поживалася. Кораблі з Фінікії приходили у впорядковану гавань, і обмін йшов уже з одноплемінниками, навіть із родичами.

У ІХ (9-му) столітті до н. е. жителі Тіра заснували в Північній Африці *Карфаген*, який згодом став головним містом великої держави.

Фінікійські маски з кольорового скла.

Фінікійські колонії.

𐤀	𐤂
𐤁	𐤃
𐤄	𐤅
𐤆	𐤇
𐤈	𐤉

Літери фінікійців (ліворуч) і літери нашої абетки.

Фінікійські кораблі виходили навіть у Атлантичний океан. З Північної Європи відважні мореплавці привозили олово та бурштин.

4. Найдавніший алфавіт. Фінікійським торговцям необхідно було знати грамоту, щоб вести свої рахункові записи. Але їм зовсім не потрібно було опанувати всю премудрість ієрогліфів або клинопису. У Фінікії близько трьох тисяч років тому вигадали більш просте письмо. У ньому не було таких значків, які б висловлювали ціле слово. Кожен значок відповідав окремому звуку і був *буквою*. Тому й запам'ятати всі значки було легше, ніж сотні ієрогліфів, — літер було лише двадцять дві. *Але для голосних звуків фінікійці букв не винайшли.* Нам довелося б непросто, якщо б ми спробували писати фінікійською, без голосних. Спробуйте здогадатися — щтгпсн?

Фінікійський алфавіт ще в давнину запозичили греки. Але вони змінили його і вперше стали позначати буквами не лише приголосні, а й голосні звуки. Деякими літерами, які у фінікійців виражали приголосні, у грецькій писемності почали передавати голосні. Самі назви грецьких літер також взяті у фінікійців: фінікійська літера «алеф» — грецька «альфа» (α), фінікійська «бет» — грецька «бета» (β). **Від фінікійського і грецького алфавітів виникли майже всі алфавіти у світі, зокрема й наша абетка.**

? Поясніть значення слів: оливки (маслини), ліванський кедр, пахоці, пурпурова фарба, колонія, алфавіт.

Перевірте себе. 1. Чим природа Фінікії відрізнялася від природи Єгипту та Вавилонії? 2. Що продавали фінікійські купці у чужих країнах? 3. У чому

Боги фінікійців

Верховний бог фінікійців мав загальне ім'я *Ел* («бог»), його дружину називали *Елат* («богиня») або *Ашерат* («дух моря»). Фінікійці шанували *Адоні* (*Адоніса*) — бога вмираючої та воскресаючої рослинності й *Дагона* — бога родючості. У фінікійських міст були свої боги-покровителі. Так, *Мелькарт* («цар міста») вважався покровителем Тіра, *Ешмун* — Сідона, а богиня кохання і родючості *Астарт*, шанована у всій Фінікії, була покровителькою Бібла.

переваги фінікійського алфавіту перед писемністю Єгипту чи Дворіччя? У чому недолік найдавнішого алфавіту?

Попрацюйте з картою (див. с. 75). Знайдіть міста і колонії фінікійців. Визначте їхнє місцезнаходження.

Подумайте. Яка слава — добра чи погана — ходила про фінікійців у тих країнах, куди вони припливали?

Підготуйте повідомлення «Подорожі фінікійських мореплавців» (за підручником і ресурсами Інтернету).

§ 16. Біблійні оповіді

1. Старий Заповіт (Завіт). У степових і горбистих районах між Єгиптом, Дворіччям та узбережжям Середземного моря здавна пасли свої стада скотарі. У другому тисячолітті до н. е. нарівні з іншими народами тут жили і *давньоєврейські племена*. Спочатку вони були *кочівниками* і, переганяючи худобу з одного пасовища на інше, не мали постійних поселень. Звичні до простого, суворого життя, пастухи жили в легких повстяних наметах. Вівці та кози давали їм молоко, м'ясо, вовну.

На чолі єврейських племен стояли старійшини. Вони дбайливо зберігали в пам'яті перекази про минуле свого народу. Такі перекази передавалися з покоління у покоління, а згодом увійшли до *Біблії*.

Саме слово «Біблія» давньогрецькою мовою означає «книги» (порівняй зі словом «бібліотека»).

Перша, найдавніша частина Біблії називається Старий Заповіт. Ця частина Біблії містить єврейські міфи та перекази. Старий Заповіт став священною книгою не тільки в релігії євреїв — *юдаїзмі*¹, але й у тих народів, серед яких пізніше поширилася християнська релігія.

Мешканець Палестини. За давніми зображеннями.

¹ Слово *юдаїзм* (іудаїзм) пов'язане з назвою південної частини Палестини — Юдеєю.

У Стародавній Палестині. Сучасний малюнок.

Старий Заповіт містить не тільки розповіді про старовину, але й міркування мудреців, запис давніх законів і звичаїв. Колись євреї, так само як єгиптяни та вавилоняни, поклонялися багатьом богам. Але з часом вони прийшли до *єдинобожжя*, стали шанувати одного Бога — *Яхве*. Вони вірили, що Яхве створив увесь світ і дав людям *заповіді* — правила, за якими вони мають жити. Старий Заповіт починається з міфів *про Створення світу, про перших людей і Великий потоп*.

2. Йосип та його брати. Біблійні оповіді розповідають про предків єврейських племен. Історія цілого народу у Старому Заповіті викладається як переказ про одну велику сім'ю. Родоначальниками євреїв вважалися *Авраам*, його син *Ісаак* та онук *Яків*. Друге ім'я Якова — *Ізраїль* — і дало назву всьому єврейському народу: *ізраїльтяни*.

Яків мав кілька синів, але найбільше батько любив *Йосипа*. Заздрили брати Йосипові та змовилися занапастити його. Вони продали юнака купцеві, який йшов з караваном до Єгипту, а батькові сказали, що брата роздерли дикі звірі.

Житель Палестини. За давніми зображеннями.

У Єгипті Йосип став рабом вельможі. Розумний і щасливий був новий раб, і незабаром він опинився при дворі самого фараона. Тут Йосип прославився тим, що зумів пояснити загадкові сновидіння фараона та передбачити настання великих неврожаїв і голоду. Він дав фараонові пораду — запасти зерно і позбавити землю єгипетську лиха. Після цього став Йосип впливовим вельможею.

Тим часом у сусідніх країнах лютував голод. Почули Йосипові брати, що єгипетський фараон дає зерно голодуючим, і прийшли до Йосипа просити про допомогу. Не впізнали вони свого брата в єгипетському одязі. А Йосип вирішив влаштувати їм випробування й оголосив, ніби хоче зробити своїм рабом наймолодшого із братів. Дружно заступилися брати за хлопчика. Побачив це Йосип і пробачив їм давню образу.

Разом з усіма незліченними родичами оселилися діти Якова в Єгипті. Їхні нащадки жили там багато-багато років.

3. Мойсєй виводить євреїв з Єгипту. Почали гнобити єгиптяни нащадків Якова. Примушував їх фараон від зорі до зорі трудитися на будівництві грандіозних споруд. Зовсім

Палестинська жінка. За стародавніми зображеннями.

Міф про перших людей

Бог створив чудовий райський сад і в ньому поселив першого чоловіка, якого назвав Ада́м. У раю було багато гарних квітів та дерев зі смачними плодами. Там жили тварини і птахи, але Адамові нудно було жити одному. І ось одного разу, коли Адам спав, Бог вийняв у нього ребро і зробив з цього ребра жінку. Їй він дав ім'я Єва, і стала вона дружиною Адама. Жили Адам і Єва в раю, як малі діти, не знаючи, що добре і що погано. А в раю росло «дерево пізнання», і не дозволяв Бог рвати плоди з нього: «Хто скуштує того плода, той смертю помре». Але жив у саду підступний змій, який вмовив Єву спробувати заборонений плід. «Хто його з'їсть, — сказав він, — стане мудрим, як Бог». Єва сама з'їла плід і почастувала Адама. Бог дізнався про це і вигнав людей з раю.

вирішив він занапастити ізраїльтян, наказавши усіх новонароджених хлопчиків віддавати катам.

Але одного хлопчика матері вдалося врятувати. Вона поклала його в кошик і залишила в очереті на березі Нілу, де зазвичай купалася дочка фараона. Як і сподівалася мати, добра дочка фараона знайшла дитину і виховала її.

Назвали хлопчика *Мойсеєм*. Виріс Мойсей і дізнався про своє походження і про тяжку долю одноплемінників.

Якось йшов він у пустелі, і раптом перед ним кущ сам спалахнув полум'ям. А з полум'я пролунав голос: «Я — Бог Яхве. Наказую тобі вивести Мій народ з Єгипту». Мойсей благав фараона добром відпустити ізраїльтян, але володар Єгипту був неблаганний.

Тоді ізраїльтяни на чолі з Мойсеєм вирішили втекти. Вийшли вони до *Червоного моря*. Вже думали вони про свою загибель, бо наздоганяло їх на колісницях військо фараона. Але тут Бог розсунув море, і пройшли ізраїльтяни по сухому дні. Коли ж за ними помчали єгипетські колісниці, води знову зімкнулися, поглинувши усе військо фараона. Ізраїльтяни опинилися на іншому березі, в пустелі на Синайському півострові, і сорок років блукали там зі своїми стадами.

4. Бог дає закони. Нарешті прийшли вони до високої *гори Синаї*. Мойсей піднявся на неї, а усім іншим наказав залишатися внизу. Люди бачили лише дим і блискавки, чули гуркіт грому. Гора ж диміла і сильно коливалася від того, що Сам Бог зійшов на неї у вогні.

Міф про Всесвітній потоп

Народилися в Адама та Єви діти, онуки і правнуки. Життя їхнє було зовсім не райське — доводилося багато трудитись, щоб добути собі їжу. Люди скоювали погані вчинки і навіть злочини. Старший син Адама та Єви, землероб *Кайн*, убив свого брата, скотаря *Авеля*, і збільшилося зло на Землі. Вирішив тоді Бог влаштувати потоп і знищити усе живе. Пожалів тільки доброго і богобоязливого чоловіка на ім'я *Ной*. За наказом Бога Ной побудував корабель — *ковчег*.

Увійшли туди Ной із дружиною, троє їхніх синів із дружинами та по парі всякого живого звіря. Дощ ішов сорок днів і ночей, і вода накрила всю землю. Через багато днів вода почала спадати і вершина гори Арарат піднялася над водою. Туди й причалив ковчег Ноя. Усі загинули, окрім тих, хто був у ковчезі.

Бог вручив Мойсею кам'яні дощечки — *скрижалі*, де були записані заповіді. Найголовніші заповіді такі: поклонятися лише одному Богу Яхве, але не зображати його і не вимовляти даремно його священне ім'я; поважати батька й матір; не красти і не заглядатись на чуже; не брехати і не вбивати людину. Інакше винного спіткає Божа кара.

Євреї уклали з Яхве *заповіт*, тобто договір. Вони погодилися виконувати усі заповіді Бога. А він через Мойсея обіцяв привести їх у ту благодатну землю, яка називається Палестиною.

? **Поясніть значення слів:** кочівники, Біблія, Старий Заповіт, єдинобожжя, ковчег.

Перевірте себе. 1. У чому головна відмінність релігії давніх євреїв від єгипетської та вавилонської? 2. Кому належать імена Яхве, Адам, Єва, Авель, Каїн, Ной? 3. Що ви запам'ятали зі старозавітної оповіді про Йосипа та його братів? 4. Назвіть основні з десяти заповідей, даних Мойсею.

Попрацюйте з картою (див. с. 33). Знайдіть Палестину та визначте її місцезнаходження.

□ **Опишіть малюнок** «У Стародавній Палестині» (див. с. 78). Чому на малюнку не видно цегляних чи дерев'яних будинків?

Познайомтеся з документом — біблійними міфами про перших людей, про Всесвітній потоп (див. с. 79, 80). Дайте відповідь на запитання: 1. За що перші люди були вигнані з раю? 2. Який міф, що виник у Дворіччі, нагадує міф про Ноевий ковчег? Чим нагадує?

§ 17. Давньоєврейське царство

1. **Біблійні оповіді про війни євреїв у Палестині.** Після довгих мандрів євреї прийшли в обіцяну Богом благодатну країну. Багатою на пасовища і родючою була широка долина річки *Йордан*. Проте за володіння цими землями доводилося вести виснажливі війни з місцевим населенням.

Довго і безуспішно брали в облогу ізраїльтяни фортецю *Єрихон*. Але ось зібралися вони разом, закричали всі разом, затрубили у труби. Від цих звуків впали високі стіни Єрихона. В іншій битві ізраїльтяни зовсім долали ворогів, але наближалася ніч,

Філістимлянин.
Сучасний малюнок.

а в темряві неможливо боротися. І вигукнув ватажок ізраїльського війська, звертаючись до неба: «Зупиніться, місяць і сонце!» Завмерли світила на місці і не рухалися, доки ізраїльтяни не здобули повну перемогу.

У біблійних оповідях позначилася боротьба ізраїльтян із *філістимлянами*. Ці чужоземні племена стали їхніми головними ворогами. Вони вторглися в Палестину сушею, припливли морем. Філістимляни захопили узбережжя і боролися за володіння усією країною.

За переказами, з філістимлянами бився могутній *Самсон*. Одного разу він побачив красуню *Далілу* і покохав її. Але не добром відповіла Даліла на його кохання. Філістимські правителі підкупили її та просили випитати у Самсона, у чому його велика сила. Самсон зізнався Далілі, що сила ця в довгому волоссі. Коли він заснув, підступна жінка наказала обстригти його. Знесиленого Самсона схопили, осліпили і кинули до в'язниці. Вороги тріумфували.

Через деякий час вони влаштували бенкет. Привели туди сліпого, змученого Самсона і почали потішатися з нього. Але не помітили філістимляни, що знову відросло дивне волосся Самсона, а з ним повернулася і сила. Вигукнув Самсон: «Помри, душе моя, разом з мучителями моїми!» Вхопився він могутніми руками за стовпи, на яких тримався дах, і обрушив на ворогів величезний будинок.

Так загинув Самсон, здійснивши свій останній подвиг.

2. Перекази про перших царів. Важко було розрізненим племенам ізраїльтян оборонятися від численних ворогів. Вирішили вони об'єдна-

Праця і кам'яне ядро.

тися та вибрати собі царя. Першим правителем *Давньоєврейського царства* став *Саул*. Удачливим був цар Саул, його військо перемагало.

А тим часом блукав степом, переганяючи стадо овець, майбутній цар ізраїльтян, але поки що невідомий пастушок *Давід*.

Одного разу пішли філістимляни війною проти Саула. І вийшов з їхніх рядів величезний *Голіаф* — з мідним шоломом на голові, з мечем, щитом і списом. У поєдинок з велетнем наважився вступити лише один Давид. Він був ще зовсім юний і не здавався силачем. Одягнений був Давид як простий пастух, а в руках тримав лише палицю і *працю*. Побачивши противника, Голіаф промовив: «Що ти йдеш на мене з палкою? Хіба я собака?» І відповів йому Давид: «Ні, не собака, але гірший за собаку». Розлютився філістимський богатир і присягнув сьогодні ж убити його та тіло віддати на поживу диким звірам і птахам. Але не встиг він виконати свої обіцянки. Влучним кидком із праці вразив його Давид каменем прямо у величезне чоло. Упав Голіаф на землю, а Давид вихопив у нього меч і відрубав голову. Перелякано втікало філістимське військо. Став Давид царським воєначальником.

Війни з філістимлянами не припинилися. Під час однієї з них Саул загинув. Царем був обраний Давид. Успіх супроводжував його у війнах із сусідами. Столицею царства за правління Давида, у **X (10-му) столітті до н. е.**, стало місто *Єрусалим*.

3. Правління Соломона. Після Давида на престол вступив його син *Соломон*. Багатством і мудрістю славився цей цар. Вщухли війни, мирними турботами були зайняті його піддані.

Храм царя Соломона у Єрусалимі. Реконструкція.

Цар бенкетує. Пластинка зі слонової кістки.

Філістимський розписний посуд.

Давньоєврейське царство.

що сам фараон віддав йому за дружину свою дочку. А одного разу з далекої Південної Аравії, із країни *Сава*, прибув до двору Соломона караван верблюдів, нав'ючених багатими дарами. Це *цариця Савська* вирішила побачити на власні очі царя Соломона і переконатися у пишності його палацу.

4. Храм у Єрусалимі. Особливо красивим був храм, зведений за правління Соломона. Стіни храму були викладені з кедра,

У різні країни вирушали купці та корабельники з царства Соломона. Колісниці для царського війська купували в Єгипті, з *Аравії* приганяли прекрасних коней. Із Фінікії, з гір Ліванських, доставляли кедрове дерево для будівництва палацу і храму.

Далеко поширилася слава про багатство й мудрість Соломона. У Біблії розповідається,

Чого навчали біблійні мудреці

Не виявляй зневаги до людини у старості, бо і ми старіємо; не радуйся смерті людини, хоч би вона була найворожішою тобі: пам'ятай, що всі ми смертні.

Хто робить зло, до того повернеться воно.

Хто хоче мати друзів, той і сам повинен бути доброзичливим.

Той, хто багато говорить, не омине гріха, а той, хто стримує уста свої, розумний.

Легенда про суд Соломона

Якось привели до Соломона двох жінок. Одна з них почала розповідати: «О господарю мій! Ми живемо із цією жінкою в одному будинку. У мене народився син, а через три дні і в неї теж, але її син уночі помер, і вона підмінила дітей — мертву поклала до мене, а собі взяла живу. Вранці хотіла я погодувати дитину, а вона мертва. І бачу я, що це не мій син». А інша жінка казала: «Ні, мій син живий, а твій мертвий!» І сказав цар Соломон: «Ось меч. Розсічіть дитину і віддайте кожній із них половину». І одна з жінок сказала спокійно: «Нехай так і буде — ні мені, ні тобі». А інша закричала у страху: «Ні! Краще віддайте малюка іншій, лише був би він живий». Вислухав їх цар Соломон і сказав: «Віддайте дитину тій, яка злякалася, що вона помере. Вона — її мати». І всі зрозуміли, що ніщо не сховається від мудрості царя.

а підлога — з дерева кипариса. Найкращі фінікійські майстри виготовляли для храму прикраси із золота, срібла та бронзи.

Храм збудували на пагорбі. Серед великого двору стояв *жертівник* — місце для жертв Богу Яхве. У глибині храму знаходилося невелике приміщення без вікон, де в темряві стояла скринька. У тій скриньці зберігалися кам'яні скрижалі із заповідями. Заходити сюди мав право лише верховний жрець.

Єрусалимський храм став єдиним місцем поклоніння Богові Яхве. Усі, хто вірив у Бога Яхве та його заповіт — договір з єврейським народом, — вважали цей храм своєю головною святинєю. Царство Соломона розпалося невдовзі після його смерті.

Поясніть значення слів: праща, жертівник.

Перевірте себе. 1. Перекажіть біблійні перекази про Самсона і Далілу, про Давида і Голіафа. Що в цих переказах здається вам казковим, а що — вірогідним? 2. Що ви знаєте про храм Бога Яхве в Єрусалимі? Як виглядав храм? З яких матеріалів був збудований? Що зберігалося у приміщенні, куди входив лише верховний жрець? 3. З якими країнами та народами торгували ізраїльтяни за царя Соломона?

Попрацюйте з картою (див. с. 84). Знайдіть Давньоєврейське царство за правління Соломона і його столицю. Визначте місцезнаходження царства.

Подумайте. 1. Хто з давніх царів (*Хеопс, Хаммурапі, Тутмос, Соломон*) дотримувався багатобожжя, а хто — єдинобожжя? Поясніть різницю. 2. Чому археологи не знаходять у стародавніх країнах зображень Бога Яхве? 3. Які з повчань біблійних мудреців вам здаються особливо розумними? Чому?

§ 18. Ассирійська держава

1. Освоєння заліза. За часів будівництва піраміди Хеопса люди користувалися мідними знаряддями праці. За правління вавилонського царя Хаммурапі вже була поширена бронза. Мідь і бронза легко піддаються обробці. Але мідна руда зустрічалася у природі рідко і коштувала досить дорого. До того ж мідні та навіть бронзові знаряддя праці найчастіше виявлялися недостатньо твердими. Реміснику нерідко зручніше було працювати гострим кам'яним ножем, ніж ножем із металу. **Все почало змінюватися,**

Ассирійський цар Ашшурбанапал. Стародавній рельєф.

коли ремісники почали широко використовувати залізо. Сталося це близько X (10-го) століття до н. е.

Плавиться залізо за вищої температури, ніж мідь. Для плавлення заліза потрібні спеціальні печі, багато палива й особливі навички ливарників і ковалів. Але зате залізна руда зустрічається частіше, ніж мідна, і тому залізо значно дешевше за мідь і бронзу. Згодом у кожній родині з'явилися залізна сокира, лопата, наконечник до лемеша плуга. Залізо твердіше за бронзу. За допомогою залізних знарядь праці легше було рубати ліс, розорювати тверді ґрунти, копати глибокі колодязі. Тоді й землеробство почало процвітати вже не лише в річкових долинах з м'якими й родючими ґрунтами. У першому тисячолітті до н. е. залізною зброєю оснащуються великі армії.

2. Ассирійське військо. У верхній течії Тигра була розташована *Ассирія*. Значну частину її території становили передгір'я та гори, багаті на поклади залізної руди. *Ассирійці* здавна займалися полюванням і скотарством. Вони звикли до суворого способу життя. У VIII (8-му) столітті до н. е. їхня армія стала найсильнішою у світі. Воїни були озброєні залізними мечами, бойовими

Ассирійська держава у VIII–VII (8–7-му) століттях до н. е.

Полювання царя на левів. Рельєф із палацу.

топірцями. Вони мали круглі щити, оббиті металевими бляхами, шпильасті шоломи, панцирі та тугі луки.

Ассирійці вперше почали широко використовувати кінноту. Вершники були озброєні довгими списами і луками.

Ніщо не могло зупинити ассирійську армію. Якщо шлях їй перегороджувала річка, воїни надували шкіряні мішки і на них перепливали її. Якщо місто мало потужні фортечні споруди, ассирійці використовували *таран*. Воїни-силачі розгойдували важку колоду, підвішену на шкіряних ременях до дерев'яної рами. Масивний накопичувач колоди, окований залізом, кришив і подрібнював фортечну стіну.

3. Завоювання ассирійських царів. У VIII–VII (8–7-му) століттях до н. е. ассирійські царі завоювали Вавилон, Бібл, Тір, Сідон, частину Палестини. Здійснювали переможні походи на південь — до Єгипту та на північ — у гірське царство *Урарту*. **Ассирійська військова держава¹ охоплювала величезну територію — більшу, ніж будь-яка держава колишніх часів.**

Ассирійський воїн. Стародавній рельєф.

¹ *Держава* — велика і сильна країна.

У завойованих країнах асирійці вдавалися до страшної жорстокості, щоб ніхто не наважився повстати проти них. Вони влаштовували масові страти, руйнували фортечні мури і знищували храми. Асирійці захоплювали у полон цілі народи, позбавляючи домівки сотні тисяч людей. Усе, що було цінне в захоплених містах, вони відвозили до себе. Багатою здобиччю похвалялися їхні царі, а художники любили зображати писців, які рахують викрадену худобу та відрубані голови ворожих воїнів. Недарма у давнину столицю Ассирії, місто *Ніневію*, називали лівцем левів і містом крові.

4. Царський палац. Палац асирійських царів був побудований на штучному пагорбі і був схожий на фортецю. Його оточувала біла стіна із зубчастими вежами. По обидва боки біля воріт стояли величезні статуї добрих духів — крилатих биків з людським обличчям. У них п'ять ніг — спереду здавалося, що вони стоять, а збоку — що йдуть.

Стіни кімнат були вкриті розписами й рельєфами, вирізаними на кам'яних плитах і розфарбованими. Найчастіше це сцени із життя самого царя. Ось він мчить на колісниці, ось полює на левів, ось приймає послів, які розпласталися перед тронем і цілують підлогу біля його ніг.

Повернення асирійського царя з походу. Сучасний малюнок.

5. Бібліотека глиняних книг. Один з останніх асирійських царів *Ашшурбанапал* був освіченою людиною. Він наказував привозити до свого палацу не лише коштовності, а й книги. Так була зібрана велика бібліотека. У ній зберігалися асирійські та вавилонські міфи, вихвалювання богів, молитви й заклинання. Були і твори-вигадки мудреців про рух небесних світил. На небосхилі давні вчені шукали все те, що було їм відоме на землі: сузір'я нагадували земні міста, наприклад Вавилон, а деś між зірками текли могутні річки Тигр і Євфрат.

Крилате асирійське божество. Стародавній рельєф.

Після смерті Ашшурбанапала проти асирійського панування повстали вавилоняни. З ними уклали військовий союз *мідійці*, що жили на північний схід від Дворіччя. **У 612 році до н. е.** Ніневія була обложена ворожими військами та захоплена. Палац згорів. За переказами, останній асирійський цар, щоб не потрапити в полон, сам кинувся у вогонь пожежі. Велика асирійська держава загинула. А бібліотека вціліла — адже глиняні книги не горять, а стають міцнішими після обпалювання. Археологам доводиться лише збирати уламки табличок і з'єднувати їх разом. Так з багатьох шматочків, знайдених у руїнах палацу Ашшурбанапала, вчені й відновили оповідь про Гільгамеша і безліч інших клинописних книг.

Літопис асирійського царя

(З напису на камені)

Я — *Синахеріб*, великий цар, могутній цар, цар Ассирії, цар усього світу, премудрий, слухняний великим богам, який любить справедливість, творить добро, спопеляє ворогів. Я завдав поразки цареві Вавилону. Посеред битви залишив він свій табір, помчав сам і врятував своє життя. У його палац із тріумфом я увійшов. Я відчинив його скарбницю. Золотий і срібний посуд, дорогоцінне каміння, все, що там було, я забрав як здобич. 200 тисяч людей, чоловіків і жінок, коней, ослів і верблюдів, велику і дрібну худобу без ліку я погнав до Ассирії. Непокірних я зброєю побив, трупи їхні розвісив на кілках, які навколо міста велів поставити.

? Поясніть значення слів: таран, кіннота, держава, глиняні книги.
Перевірте себе. 1. У чому переваги залізних знарядь праці та зброї перед кам'яними і мідними? 2. Які військові нововведення застосовували асирійці? 3. Як поводитися асирійці у завойованих країнах? 4. Про що були написані книги з бібліотеки царя Ашшурбанапала? Чому бібліотека вціліла в палаючій Ніневії?

Попрацюйте з картою (див. с. 86). Знайдіть Асирійську державу та її столицю. Визначте, які країни були підкорені асирійцями.

□ Опишіть за малюнком нашого часу повернення асирійського війська до Ніневії (див. с. 88) за планом: 1) царська колісниця; 2) приниження полонених царів; 3) воїни-переможці; 4) кам'яна варта біля входу до палацу.

Познайомтеся з документом «Літопис асирійського царя» (див. с. 89) і дайте відповідь на запитання: 1. Чим похвалявся володар Ассирії? 2. Синахеріб називає себе «який любить справедливість»; подумайте, що цар вважав справедливим.

§ 19. Перська держава «царя царів»

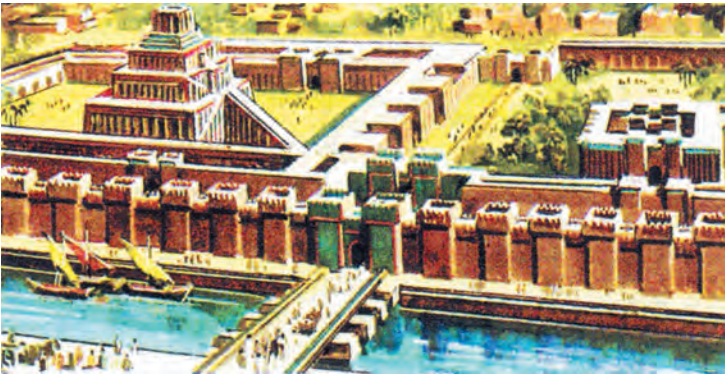
1. Три великі царства у Західній Азії. Після загибелі Асирійської держави все Дворіччя підкорилося вавилонському цареві. Вавилон став найбільшим та знаменитим містом Західної Азії. Купці привозили сюди товари з усіх куточків світу. Обнесений потужними стінами, він здавався неприступною фортецею. Вавилонські війська захопили фінікійські міста, Сирію та Палестину. Не витримав облоги Єрусалим. Зруйнований був храм, збудований колись Соломоном, а населення було взяте у полон. **Вавилонське царство стало майже таким же величезним, як раніше Ассирія.**

У західній частині півострова *Мала Азія* розташовувалося *Лідійське царство*. На піщаних берегах рік Малої Азії можна було знайти дрібки золота — пісок тут золотоносний. Саме в Лідії у VII (7-му) столітті до н. е. почали карбувати першу у світі монету зі сплаву золота із сріблом. Багатство лідійського царя *Креза* увійшло у приказку.

Лідійська монета.
VII (7-е) століття
до н. е.

На схід від Лідії простягалось третє велике царство — *Мідія*. Її територія була велика, але племена, що жили тут, не завжди підкорялися мідій-

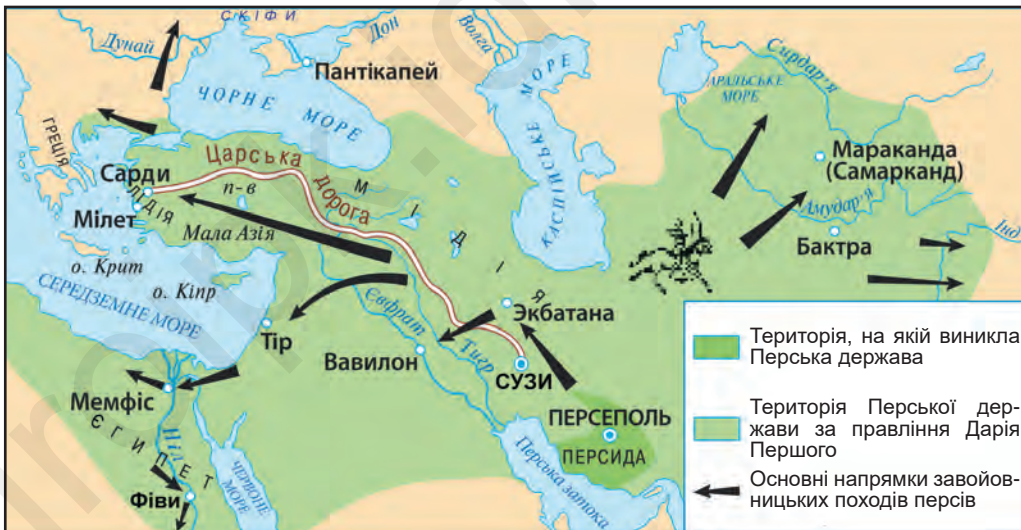

Стіни і ступінчаста вежа Вавилону. Реконструкція.

ському царю. Одним із таких племен були перси, які населяли землі поблизу *Перської затоки*.

2. Завоювання персів. Правителем персів був *Кір*. Він підняв повстання проти мідійського царя і, розгромивши його, став володарем великої держави. З численним військом кінних лучників Кір рушив далі на захід. Він обложив лідійського царя Креза у його столиці, місті *Сарди*, переміг і взяв у полон.

Потім настав час Вавилонії. Кір розпочав з нею війну та здобув перемогу над вавилонським царевичем *Валтасаром*. Але жителі

Перська держава у VI (6-му) столітті до н. е.

Перський золотий кубок.

Воїн перського царя. Зображення у палаці.

Вавилону запаслися продовольством і були готові витримати будь-яку облогу. Штурмувати ж фортеці перси не вміли, вони звикли зустрічатися із супротивником у чистім полі. Давньогрецький історик Геродот розповідає, що перський цар придумав військову хитрість. Кір бачив, що через місто тече Євфрат, і наказав своїм воїнам викопати канал, щоб відвести річку в інше русло. Євфрат одразу ж обмілів — вода доходила людям лише до колін. Руслом річки перське військо проникло до міста. У **538 році до н. е.** Кір урочисто вступив у переможений Вавилон. Цар дозволив усім переселеним народам повернутися на батьківщину. Повернулися і євреї. Вони збудували заново храм Бога Яхве в Єрусалимі.

Жодному полководцю раніше не вдавалося здобути так багато чудових перемог. Жоден цар не володів настільки великою державою, як *Кір Великий*. Його держава тяглася від кордонів Індії на сході до Середземного моря на заході. Син Кіра продовжив завоювання і в **525 році до н. е.** захопив Єгипет.

Релігія давніх персів

У давнину перси поклонялися божествам сонця, води та ін. Приблизно у VII (7-му) столітті до н. е. жрець і пророк *Зороастр* (Заратуштра) оновив релігію персів. Так виник *зороастризм*. Послідовники Зороастра — зороастрійці — вірили, що у світі постійно борються два начала — добро і зло. Добро втілює *Ахурамазда* — божество світла і правди, зло ж уособлює дух темряви і брехні *Анхра-Манью*. Людина ж, на думку зороастрійців, своїми вчинками, словами та помислами бере участь у цій боротьбі, допомагаючи тому чи іншому началу. Священною стихією зороастрійців був вогонь, який не можна оскверняти. Охоронцями вогню були жерці, які з покоління у покоління передавали священні тексти, зібрані у книзі під назвою «Авеста». Послідовники зороастризму і сьогодні проживають в Ірані й Індії.

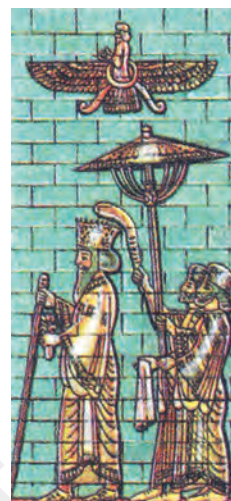
3. Перська держава за Дарія Першого.

Наймогутнішим правителем Персії був *Дарій Перший*. Щоб забезпечити себе від змов і повстань, цар утримував величезну кількість таємних інформаторів, які називалися «очі та вуха царя».

Найбільші міста держави були пов'язані широкою дорогою, яку називали царською. На ній через кожні 20–30 кілометрів були розставлені пости з кіньми і людьми, готовими негайно вирушити в дорогу. Гінці могли, змінюючи один одного, як на крилах, мчати з міста до міста, доставляючи укази «царя царів».

Населення завойованих країн сплачувало податки. Єгипет і Вавилонія щорічно мали постачати до царської скарбниці десятки тонн срібла. Величезні кошти йшли на будівництво розкішних палаців у *Персе́полі* й інших містах.

Напередодні Нового року, який відзначався навесні, до Персеполя прибували посланці з усіх частин великої держави. Вони приносили царю дари від найдальших племен. Одні вели верблюдів, інші — коней, треті — баранів чи ослів. Вавилоняни несли дорогоцінні кубки, лідійці — золоті браслети й вази. Як писав Геродот: «Усе, що виростає у Перській державі, і все, що виготовляється ремісниками, постачається царю». *Тільки перси нічого не платили, бо вони були народом панів.*

Перський цар.
Зображення
у палаці.

Біблійна легенда про бенкет Валтасара

Валтасар влаштував розкішний бенкет для тисячі вельмож вавилонських. Пили вони вино та славили своїх богів. Раптом бенкетарі побачили кисть руки, яка креслила вогняні знаки на білій стіні. Валтасар змінився на обличчі, думки його змішалися, і затремтіли коліна. Закричав він, щоби привели мудреців вавилонських: «Хто прочитає написане і пояснить мені значення, той отримає пурпуровий одяг і золоте намисто». І ось вийшли всі царські мудреці, але ніхто не міг прочитати написане. Покликали тоді єврейського полоненого Даниїла. Нагадав він про беззаконня, які чинили вавилонські царі, про гординю їхню і сказав: «За це й послана рука Богом Яхве. І накреслено тут: «менé, текéл, упáрсін». Це означає, що пораховане твоє царство, зважене і віддане персам». Тієї ж ночі загинув Валтасар, царевич вавилонський.

В особистій охороні царя було десять тисяч «безсмертних» воїнів, чудово навчених та озброєних. Коли ж починався великий похід, то незліченні полчища збиралися з усіх підкорених областей.

Перська держава поглинула майже всі держави, про які досі йшлося. Недарма вона називалася «царство країн», а її правитель носив пишний титул «великий цар, цар царів».

Перевірте себе. 1. Чому багато народів приймали перського царя як визволителя? 2. Кого за Дарія Першого називали «очі та вуха царя»? Чому цих людей так називали? 3. Яка дорога була прозвана царською? У чому її достоїнства?

Ознайомтеся з документами. Підготуйте повідомлення за легендою про походження царя Кіра і легендою про бенкет Валтасара (див. с. 92–93). Дайте відповіді на запитання: 1. З якою розповіддю давньогрецького історика Геродота ви вже знайомі (знайдіть її на с. 76)? 2. Припустіть, після яких подій Даниїл міг стати полоненим у Вавилоні. Хто і коли дозволив євреям повернутися на батьківщину?

Підб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Назвіть дві країни, де виникли перші у світі держави. Які річки течуть у цих країнах?
- Чому створене у Дворіччі письмо називають клинописом? Які особливості воно мало?
- Як виглядали книги у Стародавньому Дворіччі?
- Де виник найдавніший алфавіт? Чому в ньому знаків набагато менше, ніж у клинописі та письмі давніх єгиптян?
- Як називається і де була створена перша частина Біблії? Які з десяти заповідей, даних Мойсею згідно з біблійною розповіддю, вам здаються найважливішими?
- У якій країні вперше почали карбувати монету? Які переваги давало використання монет у торгівлі?
- Які стародавні країни входили до складу Перської держави за Дарія Першого?

Під час знайомства з главою подумайте: 1. Які культурні здобутки давніх індійців та китайців зберегли своє значення в наші дні? 2. Які повчання давніх мудреців Конфуція і Будди можуть принести користь людям нашого часу?

В *Індії* та *Китаї* перші держави виникли у глибоку давнину, хоча й пізніше, ніж у Єгипті та Дворіччі.

У першому тисячолітті до н. е. у Стародавній Індії було безліч племен і держав, які змагалися один з одним. У III (3-му) столітті до н. е. майже всі індійські царства об'єднав під своєю владою *Ашока*. У наші дні зображення левів на колоні Ашоки стало державним гербом Індії. Чотири лева дивляться на чотири сторони світу, нагадуючи, що нині вся величезна країна об'єднана в одну державу. Китай став єдиною державою також у III (3-му) столітті до н. е., його першим імператором-правителем був *Цинь Шихуан*.

Верхня частина колони, спорудженої за царя Ашока.

§ 20. Природа і люди Стародавньої Індії

1. Країна між Гімалаями й океаном. Індія розташована у *Південній Азії*. Її береги із заходу, сходу та півдня омиває *Індійський океан*. З півночі її кордоном служать *Гімалаї*, найвищі гори у світі.

Більшість року в Індії дуже спекотно. Гімалаї не дають проникнути холодним вітрам

Печатка з найдавнішими індійськими письменами.

з півночі. Коли ж вітер дме з півдня та жене дощові хмари з океану, то гори їх зупиняють. Тому цілих два місяці на рік — липень і серпень — в Індії ллють дощі й річки виходять із берегів. В інші пори року дощі бувають рідко.

Найбільш широкі та повноводні річки Індії — *Інд* і *Ганг*. Вони беруть початок у Гімалаях. На берегах цих річок і селилися у давнину індійці.

Індія у давнину.

Вони вважали річки священними, життєдайними. Індійці вірили, що на засніжених вершинах Гімалаїв живуть боги.

2. Джунглі на берегах Гангу. У долині Гангу було спекотно й волого. Її покривали густі, важкопрохідні ліси — *джунглі*. Деякі дерева в них виростали надзвичайної товщини. Гілки міцно сплїталися одна з одною, а торкаючись землі, пускали коріння — можна було заплутатися і заблукати серед безлічі паростків. Таке велетенське дерево індійці шанували як бога, називаючи його «цар лісу».

Чоловічий бюст. Із розкопок на «Пагорбі мертвих».

Від густого листя навіть вдень у джунглях було темно. У вічнозеленому лісі цілий рік розпускалися яскраві й запашні квіти. Зі сходу до заходу сонця чувся гомін птахів. Якщо мандрівникові доводилося ночувати в лісі, він розстеляв на землі широке листя. Харчуватися можна було бананами, плодами манго, кокосовими горіхами і різними солодкими корінцями. Але у джунглях на людину з усіх боків чатувала небезпека — хижі звірі, отруйні комахи та змії.

3. Села серед джунглів. Щоб підготувати ділянку для поселення, індійцям доводилося випалювати ліс і корчувати величезні пні. Ця робота стала набагато легшою, коли з'явилися залізні сокири, мотики, лопати. Сталося це в Індії, як і в інших країнах, приблизно за тисячу років до н. е.

У заболочених долинах рік індійці садили *рис* — ця рослина дуже любить вологу, і її паростки ростуть просто з води. Вирощували в Індії *цукрову тростину* та *бавовник*. З кущів бавовнику збирали пухнасті й м'які білі волокна, схожі на вату. З них пряли нитки і ткали бавовняні тканини. Там, де було більш сухо, сіяли пшеницю та ячмінь.

Села й поля були оточені джунглями. Індійці ходили туди за плодами і дровами для вогнища, на лісових галявинах пасли корів і кіз. Озброївшись луком, вони полювали у джунглях на полохливих оленів і ланей, сітками ловили птахів.

Бог Ганеша. Індійська скульптура.

4. Тварини і боги. У джунглях жили тигри, леви, леопарди. По гілках дерев скакали мавпи, по землі повзали змії: величезні пітони, отруйні кобри та гадюки. Індійці особливо боялися змії і намагалися їх задобрити. Вони розкладали навколо будинку грудочки вареного рису і благали: «Пригощайтеся, змії, а нас не чіпайте».

Деяких богів індійці уявляли подібними до диких тварин — могутнього лютого лева чи хитроумної мавпи.

В Індії був приручений слон. Він переносив тягарі і брав участь у битвах. Сидячи на спині у слона, воїни зверху обсипали супротивників стрілами, як із рухливих веж. Індійці поклонялися слону: одним із головних богів був мудрий *Ганеша* з головою слона.

З особливою любов'ю та повагою індійці ставилися до корови. Вона давала людям молоко, з якого робили кисле молоко, масло, і тому її називали матір'ю, божественною годівницею. Найбільш благочестиві індійці зовсім не їли м'яса, а того, хто вбивав корову, вважали за страшного злочинця, з яким і розмовляти ніхто не смів.

5. Віра у переселення душ. Індійці вірили, що звірі, птахи й комахи думають, відчують і розмовляють між собою, зовсім як люди. Коли хтось помирає, він насправді не перестає жити, а лише змінює свій зовнішній вигляд, перетворюючись на іншу

Найдавніші міста Індії

У долині річки Інд археологи вирішили провести розкопки пагорба, якого місцеві жителі називали «Пагорбом мертвих». Перед очима вчених постала дивовижна картина: під землею ховалося ціле місто. Двоповерхові цегляні будинки стояли вздовж широких вулиць. У кімнатах — золоті прикраси, глиняні фігурки ідолів та дитячі іграшки, кам'яні печатки із загадковими письменами. А у найбільшому будинку знайшли бюст бородатого чоловіка. На ліве плече його накинута одяг зі священним знаком трилисника. Ймовірно, це жрець або цар.

Було знайдено кілька таких міст. Усі вони спорожніли близько чотирьох тисяч років тому. І зараз ніхто не може з упевненістю сказати, що за люди збудували ці міста і чому вони були змушені їх залишити.

істоту. Людина може після смерті народитися твариною, а тварина — людиною.

Ким стане людина після смерті, залежить від її поведінки. За погані справи вона може наступного разу народитися чотирилапою або комахою. П'яниця стане хробаком, а злодій —

Сказання про Ра́му

(Викладено за давньоіндійською поемою «*Рамаяна*»)

Прекрасну царівну *Сіту* батько обіцяв видати заміж за того, хто натягне тятиву величезного лука. Зібралось багато женихів, але ніхто не зміг навіть зрушити лук з місця. Лише царевич *Рама* легко підняв його однією рукою і так сильно натягнув тятиву, що лук зламався. Сіта увінчала його як переможця гірляндю квітів, і він став її чоловіком. Але підступний десятиголовий двадцятирукий цар злих чудовиськ-ракшасів *Равана* викрав Сіту і забрав її далеко на південь, на острів *Ланку*. Він тримав її в ув'язненні, вмовляючи стати його дружиною. Рама відразу вирушив на пошуки Сіти.

Вірних помічників і друзів Рама знайшов у царстві мавп. Серед них був і мудрий *Хануман*. Він зумів дізнатися, де знаходиться Сіта, перестрибнув через море на Ланку, проник у палац і сказав плачущій жінці слова втіхи. Слуги Равани ввіймали Ханумана і, глузуючи з нього, підпалили йому хвіст. Хануман вирвався від них і, стрибаючи по дахах дерев'яних будинків, перетворив на багаття весь палац і місто Равани.

Після повернення Ханумана був побудований міст через океан, і Рама з мавпачим військом вступив на острів. Назустріч йому на колісниці мчав сам Равана, який випускав одну за одною вогняні стріли. Але після тривалої битви він був убитий могутнім Рамою.

На честь цієї перемоги індійці досі влаштовують веселе свято. Цього дня з бамбука, соломи та кольорового паперу споруджується величезне опудало багатоголового Равани. Потім, усім на радість, його підпалюють, а люди танцюють — деякі у масках мавп. Вони як богів прославляють великого Рама, його вірну дружину Сіту і хороброго Ханумана, які подолали у важкій боротьбі сили зла.

Царевич Рама.
Індійська іграшка.

Царівна Сіта.
Індійська іграшка.

крокодил. Той, хто заріже козу, сам знову і знову народжуватиметься козенятком. І, бачачи занесений над собою ніж, він багато разів зазнає смертельного жаху. Лише той, хто повністю спокутує свою провину, зможе під час нового народження знову стати людиною.

Ті, хто дбав про свою подальшу долю, повинні були проявляти милосердя до всіх живих істот. Адже індійці вірили в переселення душ: ти завдаєш біль якомусь малому звірятку, а в ньому, можливо, живе душа твого покійного батька.

Деякі індійці навіть ходили зі спеціальним віничком, щоб випадково не розчавити на дорозі черв'яка або комашку.

? **Перевірте себе.** 1. Що являли собою джунглі на берегах Гангу? Яку користь вони приносили людям? Які небезпеки чатували там на людину? 2. Яким було ставлення індійців до зміїв, слона, мавпи, корови? 3. У чому полягала віра в переселення душ?

Попрацюйте з картою (див. с. 96). Знайдіть і визначте: 1) місцезнаходження Індії, її основних річок, найвищих у світі гір; 2) місця розкопок найдавніших міст Індії; 3) територію держави царя Ашоки, її столицю. Яка частина Індії не увійшла до складу держави?

□ **Підготуйте повідомлення.** 1. Найдавніші міста Індії. У ході розкопок цих міст вчені не зуміли розгадати загадки, які виникли перед ними. Що то за загадки? 2. «Сказання про Раму». Хто в цій оповіді уособлює добро і хто — зло? Які людські якості героїв оповіді зацікавили вас?

§ 21. Індійські варни

1. Міф про походження чотирьох варн¹. Кожен індієць від народження належав до однієї з чотирьох варн: *жерців, знатних воїнів, землеробів, слуг*. Індійці вірили, що кожна з них виникла з якоїсь частини тіла бога *Брахми*. *Жерці-брахмани* з'явилися з його рота, і тому вони знають, як промовляти молитви. *Воїни*

¹ *Варна* (або *каста*) — група людей, яка має певні права й обов'язки. Приналежність до неї передавалася у спадок.

з'явилися з могутніх рук Брахми і тому вміють битися. *Землероби* — ті, хто оре землю і пасе худобу, — виникли з його стегон. А *слуги* знаходяться нижче за всіх, тому що створені із заплених стоп його ніг.

Індійці вважали, що люди різних варн так само відрізняються один від одного за народженням, як тварини різних порід. Людина, батьки якої були землеробами, ніколи не могла стати жерцем чи знатним воїном. Адже й у корови, наприклад, не може народитися лоша або поросся. Діти брахманів, виростаючи, ставали жерцями, а діти слуг — слугами.

2. Як брахмани приносили жертви. Наймудрішими та найповажнішими в Індії вважалися брахмани. Їх запрошували до кожного будинку, де хотіли принести жертву богам. Господар оселі пропонував їм за це багатий подарунок, зазвичай корову. Спочатку брахмани розпалювали вогонь тертям двох дерев'яних паличок. Потім вони співали хвалебну пісню богам і звали їх у гості —

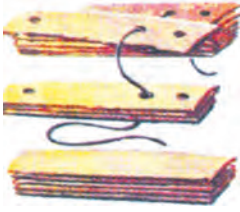
Бог Брахма. Сучасний малюнок.

Будда. Стародавня статуя.

Індійський храм, вирубаний у скелі.

Давньоіндійські
книги на смужках
з листя пальм.

посидіти на в'язанках трави біля багаття, вдихаючи запах їжі, яку кидали у вогонь. Індійці думали, що зерна рису і ячменю, олія та молоко не згорають у жертвовному вогні, а з димом відносяться на небеса — до богів. Якщо боги будуть ситі й задоволені, вони на подяку дарують людям гарний урожай на полях. Так і годували один одного люди та боги.

3. Періоди життя брахмана. Життя брахмана ділилося на три періоди: *навчання, створення сім'ї, пустельництво*. Жерцям необхідно було знати, з якими словами звернутися до богів, чим їх нагодувати і як прославити. Цьому брахмани навчалися старанно й довго. Зазвичай брахман віддавав свого сина у навчання, коли йому виповнювалося сім років. Він приводив його до будинку вчителя — теж брахмана — і лишав жити там. Хлопчик мав слухатися вчителя і шанувати його, як батька з матір'ю. Повернутися до вчителя спиною вважалося неприпустимим. Підійти до нього можна було тільки з непокритою головою і без сандалій, а вітаючись, учні так низько кланялися, що торкалися ніг вчителя. Вони повторювали все, що він казав, — слово за словом, намагаючись вивчити напам'ять цілі книги. Встаючи зі сходом сонця, учні виконували всіляку роботу у будинку: приносили воду, підкладали дрова у вогнище, пасли корів. Коли хлопчикові виповнювалося шістнадцять років, батьки дарували вчителю корову, а синові підшукували наречену.

Після того, як брахман вивчився і створив сім'ю, він і сам міг брати в дім учнів, приносити жертви богам для себе та для інших. Коли у брахмана з'являлися онуки і голова ставала сивою, він міг залишити будинок старшому синові, а сам йшов у *пустельники*¹. Він будував у лісі курінь, спав на голій землі й харчувався лише лісовими плодами, прагнучи далеко від людей досягти блаженного стану душевного спокою. Деякі катували своє тіло, голодували, тижнями і місяцями стояли з піднятою рукою або на одній нозі,

¹ *Пустельник* — людина, що відмовилася від спілкування з іншими людьми, яка живе самотньо.

мовчали роками. Вони вірили, що після таких мук під час нового народження залишаться брахманами або навіть житимуть разом з богами на небі.

4. Варни знатних воїнів, землеробів і слуг. Індійські царі самі були з варни знатних воїнів і оточували себе людьми, що належали до тієї ж варни. Воїни брали участь у битвах на слонах чи колісницях, а у мирний час бенкетували у палацах, виїжджали на полювання чи влаштовували змагання у стрільбі з лука.

Давньо-індійські	Арабські XII ст.	Сучасні
—	۱	1
୪	۶	6
୫	۸	8
୦	۰	0

Походження сучасних цифр.

Легенда про Будду

Це було у V (5-му) столітті до н. е. Жив у Індії молодий царевич *Гаутáма*. Він жив у чудовому палаці. Слуги тримали над його головою білу парасольку, щоб не торкнулися його промені сонця або краплі дощу. Він думав, що всюди життя таке ж прекрасне, і навіть не припускав, що існує горе, біль і смерть. Але одного разу він зустрів старезного старця і зрозумів, що старість неминуха. Зустрів хворого і зрозумів, що не вічно буде здоровий. Він задумався про смерть і вирішив стати пустельником. Довго мандрував він, голодував і терпів поневіряння. І одного разу, коли він сидів під величезним деревом, схрестивши ноги, глибоко роздумуючи, він знайшов мудрість. З того часу його почали називати *Будда* (Просвітлений, Мудрець).

Будда говорив про те, що всяке життя супроводжується стражданнями, але можна покращити свою долю, якщо завжди говорити правду, прагнути добра, не брати чужого і ні до кого не відчувати злості та заздрощів. Людина повинна звільнитися від нескінченних бажань дедалі нових багатств і задоволень. Тоді вона не буде народжуватися знову і знову на цій землі. Кожен — багач і бідняк, брахман чи слуга — може стати буддистом, тобто послідовником Будди, та врятуватися від страждань і нових народжень.

Довгі роки Будда мандрував Індією. У нього з'явилося багато учнів. Звали їх «жебракками», бо вони збирали милостиню.

Коли у III (3-му) столітті до н. е. Індія об'єдналася, цар Ашока заявив про свою відданість вченню Будди. Він закликав не вбивати живих істот, підтримувати «жебраків», шанувати батьків і проявляти милосердя до рабів і слуг. Пізніше буддизм поширився по всьому світі.

Знатні воїни вважали, що їхніми предками були давні царі та герої, такі, як *Рама*. Вже тому вони набагато вищі за простих землеробів, а тим більше слуг. Але й землероби, які мали свої будинки, поля та худобу, зі зневагою ставилися до слуг-бідняків. Слуга не мав права накопичувати майно і приносити жертви богам, просячи їх про допомогу. Хазяїнові своєму він повинен був підкорятися беззаперечно і шанувати усіх людей вищих варн, особливо брахманів.

5. «Недоторкані». Найгірше доводилося тим із слуг, яких називали «недоторканими». Їм навіть заборонялося жити у селі. Спали вони в жалюгідних халупах за його межами, а харчувалися викинутою їжею. З ними ніхто не сідав за один стіл — все одно, що з якоюсь брудною твариною. «Недоторкані» носили особливий одяг, щоб ніхто випадково до них не підійшов і не торкнувся. І коли вони входили до села прибрати сміття або зробити іншу чорну роботу, то люди намагалися піти з вулиці, щоб не бачити цих нікчемних істот.

6. Нерівність за народженням здавалася індійцям природною і вічною. Якщо чоловік низького походження насмілювався підняти руку на брахмана, цар наказував відрубати йому руку. Якщо він звертався до брахмана з повчаннями, йому лили в горлянку киплячу олію або пронизували язик розпеченим залізом. Релігія давала людям лише одну розраду: якщо прості землероби та слуги будуть покірні своїй долі, то після смерті вони можуть народитися воїнами, царями і навіть брахманами.

Індійські цифри

Ми називаємо свої цифри арабськими, тому що запозичили їх у арабів. А самі араби визнавали, що цифри отримали від давніх індійців.

В Індії вперше стали записувати числа так, як звично і нам: крайня цифра справа вказує кількість одиниць, ліворуч від неї — десятків, ще лівіше — сотень.

Шахи

У Стародавній Індії військо складалося з піхоти, кінноти, колісниць і слонів. Але індійці вважали, що царська могутність не у кількості воїнів, а у майстерному керівництві державою. Найбільш корисний для царя мудрий радник-брахман. В Індії вигадали гру для царів — шахи (в наші дні фігурку колісниця називають турою, а радника — ферзем).

Але деякі давньоіндійські мудреці не надавали великого значення приналежності людини до тієї чи іншої варни. Так, **Будда**, засновник релігії буддизму, вчив, що головне — особисті достоїнства людини, а не її походження.

? **Поясніть значення слів:** варна (каста), брахман, пустельник, «недоторкани», буддизм.

Перевірте себе. 1. Які варни існували в Індії? 2. Індійці вважали, що приналежність до варни передавалася у спадок. Що це означає? 3. За що індійці шанували жерців-брахманів? Як брахмани приносили жертви? Чим вони «годували» богів? 4. Кого називали «недоторканими»? Чому цих людей так називали? Які сподівання породжувала у «недоторканих» віра у переселення душ? 5. Що вам запам'яталося про кожен із трьох періодів життя брахмана?

□ **Підготуйте повідомлення** про Будду (за підручником і ресурсами Інтернету). Дайте відповідь на запитання: що приваблювало послідовників Будди в ньому самому та в його вченні?

Подумайте. Що важливіше — особисті достоїнства людини чи її походження з тієї чи іншої сім'ї? Обґрунтуйте свою думку.

§ 22. Чого навчав китайський мудрець Конфуцій

1. Країна, де жили китайці. Китай знаходиться у *Східній Азії*. У першому тисячолітті до н. е. китайці розселилися по всій *Великій Китайській рівнині* між річками *Хуанхе* і *Янцзи*. На цій великій території виникло кілька держав, правителі яких часто ворогували один з одним. Але жителі усіх цих держав вважали себе одним народом, бо мали подібні мови і писемність, вірування та звичаї. Про ці звичаї часто розповідав мудрець *Конфуцій*, якого дуже шанували китайці.

2. Вища чеснота — повага до старших. Конфуцій говорив, що потрібно дотримуватися тих порядків, які встановлені з давніх часів.

У сім'ї молодші брати повинні виявляти повагу до старших, діти — до батьків. А старшим слід ставитись до молодших з батьківською увагою та турботою.

Конфуцій. За китайським зображенням.

Покійних батьків і більш далеких предків китайці шанували як могутніх і добрих покровителів. На їхню честь відбувалися жертвопринесення. Найкращою похвалою було порівняння людини з якимось давнім героєм. Китайці дуже любили розповіді про старовину та дбайливо зберігали їх у пам'яті.

Як і інші народи, вони вірили у надприродних істот: у богів, духів, чудовиськ, крилатих зміїв — драконів. Але найвищою

Китай у давнину.

істотою для них було Небо. Вони вважали Небо предком правителя, тому царя у Китаї називали Сином Неба, а підпорядковану йому країну — Піднебесною.

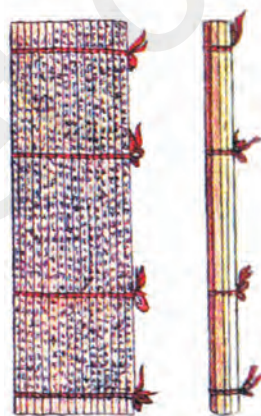
3. Мудрість — у знанні старовинних книг. Своїм учням Конфуцій викладав зміст старовинних книг, щоб вони долучилися до мудрості давніх. Серед цих книг були перекази, вислови, пісні.

А самі книги виглядали зовсім не так, як наші. За правління Конфуція писали на вузьких дощечках з розщепленого бамбука. Тонкий пензлик або паличку обмокували в чорну туш і наносили ієрогліфи зверху донизу. Якщо робили помилку, то написане зіскрібали ножем. Потім у дощечках робили отвори та просовували мотузку. В'язанка бамбука і була давньокитайською книгою.

Учений-китаець повинен був запам'ятати тисячі ієрогліфів, які означали окремі слова. Так само як у єгипетській писемності, у китайській ієрогліфи походять з малюнків, і іноді в їхній формі ще можна вгадати первісне зображення.

Зарості бамбука.

Бамбукова книга.

Із висловлювань Конфуція

Нікчемна людина прагне вигоди, а шляхетна — справедливості.

Шляхетна людина позбавлена тривоги й страху. Адже коли не знайдеш у собі вади, про що турбуватися, чого боятися.

Шляхетна людина звинувачує себе, а нікчемна — інших.

Багатство — це те, чого люди жадають. Але якщо воно дісталось мені незаслужено, я не буду ним користуватися. Бідність — те, що лякає людей. Але якщо вона спіткала мене незаслужено, я не буду її соромитися.

Їсти просту їжу і пити воду, спати, підклавши лікоть під голову, — у цьому також полягає радість.

上	Нагорі
下	Внизу
人	Людина
囗	Огорожа
人	Полонений

Китайські ієро-
гліфи.

4. Як повинні поводитися чемні китайці.

Конфуцій вважав, що виховану людину легко впізнати за її поведінкою. Чемний китаець перед входом у будинок знімав туфлі і йшов босоніж. Іти в туфлях по циновках, розстелених на підлозі, вважалося просто непристойним. Сиділи китайці або на тій же циновці, або на низькому сидінні, але неодмінно підігнувши під себе п'яти. Сидіти звисивши ноги, а тим більше витягнувши їх уперед, могли лише зовсім невиховані люди. Вже в давнину китайці опанували мистецтво їсти за допомогою двох паличок. Цей звичай вони зберігають і досі.

Давні китайці споруджували на голові складні зачіски, збираючи волосся в пучок. Тих же, хто ходив з розпущеним волоссям, вони вважали дикунами. Зазвичай китайці носили халат. У простих людей халати були з дешевої матерії. Знатні багаті одягалися в халати шовкові, з гарною вишивкою квітами і фігурами драконів.

Конфуцій навчав, що не лише у сім'ї, а й у всій державі необхідно дотримуватися ладу у взаєминах між старшими і молодшими.

Вихований китаець з усіма ввічливий, він не грубить тим, хто нижче нього за становищем, і не підлещується до тих, хто вище. Але він поводитьься з тими й іншими, добре знаючи своє місце, — зі старшими шанобливо, а з молодшими прихильно. Конфуцій навчав, що держава подібна до великої родини. Піддані повинні поважати правителя, як батька. Але й правителям Конфуцій радив ставитись до підданих як до своїх дітей. Мудрий правитель не мучить людей суворими покараннями, а терпляче виховує їх — насамперед своїм прикладом.

Правителю зовсім не личить жорстокість, достатньо батьківського повчання. «Скарати когось, замість того, щоб наставити його на істинний шлях, — нелюдяно», — говорив Конфуцій.

Поясніть значення слів: Піднебесна, Син Неба, дракон, бамбукова книга.

Перевірте себе. 1. Які релігійні вірування були у китайців? Яким було їхнє ставлення до предків? 2. Чим китайська писемність схожа на єгипетську? Як виглядали китайські книжки?

Попрацюйте з картою (зверніться до карти в атласі або в Інтернеті). Знайдіть та визначте місцерозташування Китаю, його головних річок.

Попрацюйте з датами. Конфуцій і Будда жили у різних країнах, але приблизно в один час: за п'ять століть до н. е. Підрахуйте, скільки приблизно років тому жили ці мудреці.

Подумайте, чи мав рацію щодо нашого часу Конфуцій, який вважав, що виховану людину легко впізнати за її поведінкою.

Познайомтеся з документом «Із висловлювань Конфуція» і дайте відповідь, кого китайський мудрець вважав шляхетною, тобто гідною, людиною. Чи згодні ви з Конфуцієм?

§ 23. Перший володар єдиного Китаю

1. **Об'єднання Китаю.** Одна із китайських держав називалася *Цінь*. У 221 році до н. е. її правитель, розбивши поодинці суперників, об'єднав весь Китай під своєю владою. Він став називати себе *Цінь Шихуан*, тобто «Перший володар Цінь». У своєму указі він оголосив, що син його буде називатися «Другий володар Цінь», потім правитиме третій і так десятки тисяч його спадкоємців. Цінь Шихуан проголосив, що тепер, після його перемоги, «мир триватиме вічно».

2. **Завойовницькі війни.** Однак, коли закінчилися війни всередині Китаю, Цінь Шихуан почав здійснювати походи проти сусідніх країн. На півдні його приваблювали землі на узбережжі *Південно-Китайського моря*. Тут вирощували багато рису, звідси привозили слонову кістку, ріг носорога, перли, павичів та інших дивовижних птахів. П'ятсот тисяч людей вирушили в похід.

Збирання листя шовковиці. За китайським зображенням.

Дракон. За китайським зображенням.

Населення, дізнавшись про вторгнення, йшло в гори, несучи свої пожитки та виганяючи худобу. Оброблену землю китайці відбирали для своїх воїнів, створюючи військові поселення. За допомогою таких поселень Китай, за словами давнього історика, «поступово поїдав чужу територію, як шовковичний черв'як їсть листя».

На півночі противниками Китаю були племена *гунів*. Гуни кочували зі своїми стадами по степах. Вони жили в легких повстяних наметах і харчувалися молоком та вареним м'ясом. Воювати з ними виявилось дуже важко. Адже кочівники не мали міст, які повинні були б захищати. Якщо армія переслідуватиме їх без нічого, то загине з голоду. Якщо ж візьме із собою обози з продовольством, то ніколи не наздожене швидко гунську кінноту. Недарма один із мудрих радників царя казав: нападати на кочівників — все одно, що ганятися за власною тінню. Триста тисяч воїнів послав Цінь Шихуан проти гунів. На чотиреста кілометрів на північ відігнали китайці кочівників.

3. Велика Китайська стіна. Щоб утримати відвойовані у гунів землі й забезпечити торгові шляхи від їхніх набігів, почалося будівництво *Великої Китайської стіни*. Її зводили з кам'яних брил, цегли й утрамбованої землі. Величезні натовпи засуджених за різні провини тягали каміння та землю. Але й цього виявилось мало. Простих китайців відривали від їхніх повсякденних турбот і змушували будувати Велику стіну. Від виснажливої праці гинули тисячі людей — їх закопували саме тут, біля стіни.

Висота стіни була з дво-триповерховий будинок, ширина така, що зверху могли роз'їхатися два вози. У стіні є оглядові щілини та *бійниці*¹. Місцями над нею височіють вежі. Внизу у вежі жили воїни, які охороняли її, а у верхньому поверсі вони несли свою службу. Якщо воїни помічали небезпеку, вони одразу запалювали вогонь. На сусідніх вежах, побачивши цей знак, теж підпалювали хмиз. Так сигнал надходив туди, де у повній бойовій готовності знаходився великий загін. Він одразу поспішав на допомогу.

¹ *Бійниці* — отвір для стрільняння у стіні фортеці.

Вершинами гір і пагорбів, низинами і долинами рік і тепер на тисячі кілометрів тягнеться Велика Китайська стіна.

4. Обурення народу. Для того щоб утримувати величезну армію, треба було багато коштів. Податки, які стягувалися з простого народу, зросли. Китайські землероби віддавали збирачам податків дві третини зібраного врожаю, а самі голодували. Бідняки змушені були найматися у працівники до багатого сусіда, який поведився з ними як зі своїми рабами. Дедалі частіше юнаки тікали з рідного дому, ховаючись від набору в армію.

Щоб люди не ремствували, їх тримали у постійному страху. За незначну провину людину били по п'ятках бамбуковою палкою або відрізали ніс. Якщо злочин здавався серйозним — могли стратити. Як особлива милість, лише для вельмож, що провинилися, існувало почесне

Найдавніший компас.

Учений царський радник. Китайське зображення.

Великі винаходи китайців

Китайці навчилися виготовляти *шовк*. Вони годували шовковичних черв'яків листям тутового дерева (шовковиці). Черв'яки випускали тонку нитку, з якої звивали кокони. Умілі майстри цю нитку розмотували і ткали тонкі та легкі шовкові тканини, слава про які облетіла весь світ. Каравани верблюдів з вантажем дорогоцінного товару йшли з Китаю *Великим шовковим шляхом* до самого Середземного моря.

Щоб не заблукати у далеких подорожах, китайці винайшли *компас*. Він був схожий на залізну ложку, що лежала на гладкій підставці. Намагнічена ручка ложки, як стрілка, завжди вказувала на південь.

На шовку в Китаї писали гарними ієрогліфами, а сувої зберігали у різьблених скриньках. Такі книги коштували так само дорого, як золоті вироби. Але потім вдалося винайти дешевий матеріал для письма. Його робили з подрібненої кори дерев, бамбука та ганчірок — цю масу варили, потім переливали у прямокутний басейн. Звідти зачерпували рамкою, на яку була натягнута густа сітка. Вода стікала — на сітці залишався вологий аркуш *паперу*.

Велика Китайська стіна. Сучасний малюнок.

покарання. Цінь Шихуан послав їм меч, щоб вони наклали на себе руки у власному будинку. За провину однієї людини карали усіх її родичів, а також кілька сімей сусідів. На них ставили тавро, як на державних рабів, і посилали на будівництво Великої стіни.

Давні китайські історики розповідають, що Цінь Шихуан наказав спалити старовинні книги, а кілька сотень вчених — шанувальників вчення Конфуція — закопати живцем у землю. Він наказав знищити усіх, хто думав, що раніше жилося краще, ніж за нього.

Чай з цукром

Ще в давнину китайці навчилися вирощувати чайні кущі. Кілька разів на рік вони збирали з них листя. Потім їх ретельно розкочували на дошках, щоб віджати якнайбільше соку, сушили на циновках, а іноді ще й підсмажували на сковорідках. Нарешті, висушені листочки згорталися в трубочку. Тоді їх заварювали окропом. Напій з чайного листя пили як ліки, що проганяють втому і подовжують життя.

А у Стародавній Індії вперше з'явився цукор. Його робили із солодкого соку цукрової тростини. Лише поступово слава про цю індійську дивину поширилася в Європі. І в російській мові саме слово «сахар» (цукор) походить від індійського «сакхара». Торговці з різних країн на кораблях перепливали величезні моря, йшли з караванами через пустелі, щоб привезти із Китаю чайний лист або трохи солодкого піску з далекої Індії.

Могутній володар Китаю дуже боявся за своє життя. Він ночував то в одному палаці, то в іншому, щоб ніхто не знав, де він. Коли Цінь Шихуан помер, його поховали у величезній підземній гробниці. Вбили та поховали з померлим усіх його дружин, які не народили йому дітей. У гробниці поставили шість тисяч глиняних воїнів на зріст людини у повному озброєнні — охороняти спокій свого володаря.

Син Цінь Шихуана почав правління зі страт своїх братів і знаменитих полководців.

Але терпіння народу вичерпалося. Озброївшись палицями та мотиками, люди збиралися у загони. На придушення бунту кинули армію, проте багато воїнів переходили на бік повсталих. Не вдалося спадкоємцям Цінь Шихуана правити десятки тисяч поколінь. Через декілька років після його смерті народ скинув ненависних гнобителів.

Новим правителям довелося піти на поступки народу, полегшити його становище. Почався період, який в історії Китаю називають *Хань*.

Фігура командира із гробниці Цінь Шихуана.

Частина розкопаної гробниці Цінь Шихуана.

У цей час Китай перетворився на велику, могутню і багатонаселену державу. **Великий шовковий шлях пов'язав її з найвіддаленішими країнами Стародавнього світу.**

? **Перевірте себе.** 1. У чому полягали труднощі війни з кочівниками-гунами? 2. Як будували Велику Китайську стіну? 3. Чому в Китаї застосовувалися жорстокі покарання щодо тих, хто провинився? 4. Чому правління спадкоємців Цінь Шихуана виявилось недовговічним?

Попрацюйте з картою (див. с. 106). Знайдіть Південно-Китайське море; Велику Китайську стіну та Великий шовковий шлях; населену гунами область; столицю об'єднаного Китаю. Визначте назву столиці.

□ **Опишіть малюнок** «Велика Китайська стіна» (див. с. 112) за планом: 1) висота, ширина і довжина стіни; 2) вежі та бійниці; 3) призначення стіни.

Подумайте. Що доброго принесло народові Китаю об'єднання країни за правління Цінь Шихуана? А що поганого? Чи правив Цінь Шихуан, як навчав Конфуцій? Обґрунтуйте відповідь.

Підіб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Як індійці пояснювали виникнення варн?
- Як віра в переселення душ змушувала індійців турбуватися про свої вчинки та поведінку?
- Який народ придумав шахи і цифри, які ми називаємо арабськими?
- У яких країнах давнини навчилися виготовляти шовкові та бавовняні тканини? Де були винайдені папір і компас?

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

Під час знайомства з главою подумайте: 1. Чим природа Греції відрізнялася від природи Єгипту? Яким заняттям вона сприяла? 2. Чому греки особливо шанували Зевса і Посейдона, а в релігії єгиптян не було зовсім ні бога грому і блискавок, ні бога моря? 3. Які вчинки героїв поем Гомера вам подобаються? Чим? Чи засуджуєте ви якісь їхні вчинки? За що саме?

Понад три з половиною тисячі років тому в Європі, на півдні Балканського півострова, жили грецькі племена. Значну частину Греції — країни, яку вони населяли, — покривають круті та стрімкі гори. Вони ділять Грецію на ізольовані одна від одної області. Великих і повноводних річок у Греції немає. З усіх боків, крім північної, її омивають моря. На морях багато островів, найбільший із них — *Крит*.

§ 24. Греки та критяни

У ті далекі часи у Греції існували незалежні міста *Мікени*, *Тирінф*, *Пілос*, *Афіни*, на чолі яких стояли царі. У грецьких міфах розповідається, що цар Афін змушений був платити данину могутньому володарю острова Крит.

Лабіринт. Стародавнє зображення.

1. Міф про Тесея та Мінотавра. Кожні дев'ять років жителі Афін посилали на Крит сім дівчат і сімох юнаків. Там їх пожирав *Мінотавр* — чудовисько, яке мало тулуб людини і голову бика.

Настав час посилати данину втретє.

— Афіняни! — звернувся до співгромадян сивий *Еге́й*, цар Афін. — Вирішуйте жеребом, кому з ваших дітей судилося загинути!

Люди стали обурюватися тим, що власний син Егея позбавлений жеребкування і тому цар нечуйний до їхніх бід. Чуючи ці докори, царський син *Тесе́й* не міг залишатися байдужим.

— Я поїду на Крит добровільно. Хай допоможуть мені боги здолати Мінотавра!

Разом з тими, кому випав жереб, Тесеї зішшов на корабель під чорним вітрилом. Егей наказував синові:

— Якщо залишишся живим, заміни чорне вітрило на біле. Нехай біле вітрило здалеку сповістить про твою перемогу.

За кілька днів афінський корабель увійшов до гавані Криту. Десь там, на тому острові, був *Лабіринт* — велика будівля з безліччю заплутаних ходів і приміщень. Людина, яка потрапила до Лабіринту, не могла вибратися з нього без сторонньої допомоги. У Лабіринті жив лютий Мінотавр.

Чужоземців привели до палацу царя *Міноса*. Краса Тесея зворушила серце царської дочки *Аріадни*. Як їй порятувати афінського юнака?

Тесеї і Мінотавр. Малюнок на давньогрецькій вазі.

Найдавніша Греція.

Дедал та Ікар.
Стародавній
рельєф.

Дівчина звернулася за допомогою до будівельника Лабіринту — знаменитого майстра *Дедала*, який сам був родом з Афін. За його порадою Аріадна таємно принесла Тесею меч і клубок ниток.

— Прив'яжи нитку біля входу, — сказала вона Тесею, — і, заглиблюючись у Лабіринт, розмотуй клубок. За цією ниткою знайдеш зворотній шлях.

Здригаючись від жаху, афінські юнаки та дівчата йшли по звивистих ходах Лабіринту. Раптом із грізним ревом з'явилося чудовисько, гострими рогами готувалося воно пронизати Тесея. Нараз Мінотавр стрибнув, крик жаху наповнив склепіння Лабіринту. Здавалося, Тесей загинув... Але герой навіть поранений не був. Однією рукою він схопив Мінотавра за ріг, іншою завдав йому удару мечем прямо в серце.

За ниткою Аріадни вивів Тесей своїх супутників з Лабіринту. Взявши із собою царську дочку, греки вирушили у зворотний шлях. Вони настільки раділи своєму порятунку, що Тесей забув прохання старого батька. А між тим цар Егей довго стояв на крутому березі, дивляючись у морську далечінь. І ось з'явився корабель.

— Афіняни! — закричав він. — Я впізнаю корабель, але не можу розрізнити колір вітрила.

— Кріпися, царю, — була відповідь, — вітрило залишилося чорним.

Вирішивши, що син загинув, Егей кинувся з урвища у вируючі хвилі й розбився. З того часу це море називають *Егейським*.

Світловий колодязь у палаці
Кносса. Реконструкція.

2. На Стародавньому Криті.

Понад сто років тому археологи розпочали розкопки на острові. Поблизу стародавнього міста *Кносса* вони розкопали величезний палац. Як і казковий Лабіринт, палац мав сотні приміщень, коридорів, сходів. Вікон було небагато: сонячне світло і повітря надходили через

Ігри з биком.
Розпис на стіні
палацу в Кноссі.

світлові колодязі — отвори в даху. Це рятувало від виснажливої спеки влітку та холодних вітрів узимку.

Стіни палацу художники оздобили розписами. Один із них зображує ігри з биком, якого вважали на Криті священною твариною. Уявімо собі ці ігри. У велике подвір'я поруч із приміщеннями палацу приходять сам цар, його вельможі та знатні дами. Ось

Міф про Дедала та Ікара

Цар Мінос здогадався, хто допоміг утекти Аріадні й Тесею:

— Ти зрадив мене, Дедале, і будеш страчений! А потай не відпливеш: берегова варта надійна!

Дедал відразу розшукав свого сина Ікара:

— Цар загрожує розправою!

— Ми загинули, батьку, шляхів до порятунку немає: суша та море належать Міносу!

— Ти забув про повітря, сину мій! — відповів Дедал і розпочав роботу. Із пір'я, ниток і воску зробив він для себе й Ікара величезні крила. А коли все було готове до польоту, старий майстер застеріг сина:

— Ми полетимо між морем і небом. Не спускайся до води, Ікаре, солоні бризки намочать крила. І до сонця не наближайся: його промені розтоплять віск, що скріплює пір'я.

Злетіли вони, наче птахи. І ось уже далеко позаду царство жорстокого Міноса. Захоплений польотом Ікар забув пораду батька і здійнявся високо до сонця. Розтанув віск, і розлетілося пір'я, гнане вітром. Змахнув Ікар руками, але немає на них крил. Стрімко став він падати вниз.

— Ікаре мій, де ти, Ікаре?! — кричав збожеволілий батько. Але відповіді не було. Тільки пір'я хиталося на хвилях.

Критський посуд із зображенням восьминога.

мчить по двору, ледве торкаючись землі, розлучений бик. На його рогах повисла дівчина; на спині робить стійку юнак; ще одна дівчина, закінчивши небезпечну гру, зіскочила на землю. Глядачі захоплювалися майстерністю та мужністю сміливців, які ризикували життям!

Крит знаходився на перетині морських шляхів. Задовго до фінікійців *критяни* славилися як відважні мореплавці. **Царі Криту створили найсильніший військовий флот і почали панувати на всьому Егейському морі.**

На Криті знайдені глиняні таблички з незрозумілими письме-нами. Ці написи поки що не розгадані. Ми не знаємо про Стародавній Крит багато чого, навіть того, якою мовою говорило його населення.

3. Загибель Критського царства. У XV (15-му) столітті до н. е. на острові *Фера* на північ від Криту стався землетрус і виверження вулкана. Жахливої величини хвиля і хмари попелу обрушилися на Крит. Багато споруд на ньому були зруйновані, населення рятувалося втечею.

Після катастрофи на обезлюднений Крит почали переселятися греки.

Поясніть значення слів: світловий колодязь, нитка Аріадни, лабіринт.

Перевірте себе. 1. Що допомагало царям Криту панувати на всьому Егейському морі? 2. Яку данину, згідно з міфами, царі Криту вимагали з жителів Афін? 3. Що являли собою ігри з биком у дворі критського палацу? Звідки ми знаємо про ці ігри?

Попрацюйте з картою «Найдавніша Греція» (див. с. 117): 1. Знайдіть Егейське море і згадайте, як греки пояснювали його назву. 2. Визначте, яким знаком відзначені найдавніші міста греків. Як вони називалися? 3. Знайдіть острови Крит і Фера. Яка природна катастрофа сталася у XV (15-му) столітті до н. е.? До яких наслідків вона призвела?

Подумайте. 1. Що казкового у міфі про Тесея та Мінотавра? Що могло відповідати історичній дійсності? 2. Чому поселення на Стародавньому Криті не мали оборонних мурів?

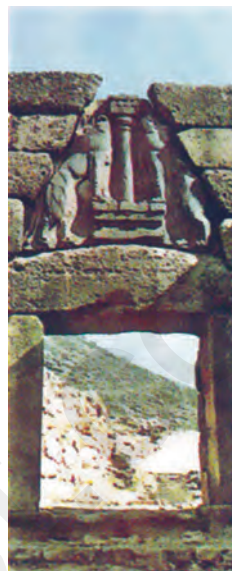
§ 25. Мікени і Троя

1. У міцностінних Мікенах. Наймогутніше із найдавніших грецьких міст — Мікени — було розташоване у *Південній Греції* на скелястому пагорбі. Вхід у фортецю, складену з величезних кам'яних брил, проходив через *Левові ворота*. Від воріт зберігся вхідний отвір. Він складений із двох поставлених вертикально каменів і покладеної зверху горизонтальної плити. Над нею будівельники вставили трикутник із вапняку, в якому висічені два леви (голови звірів не збереглися). Леви стояли на задніх лапах, а передніми спиралися на основу колони. Мов грізні вартівники, дивилися вони на всіх, хто входив у фортецю.

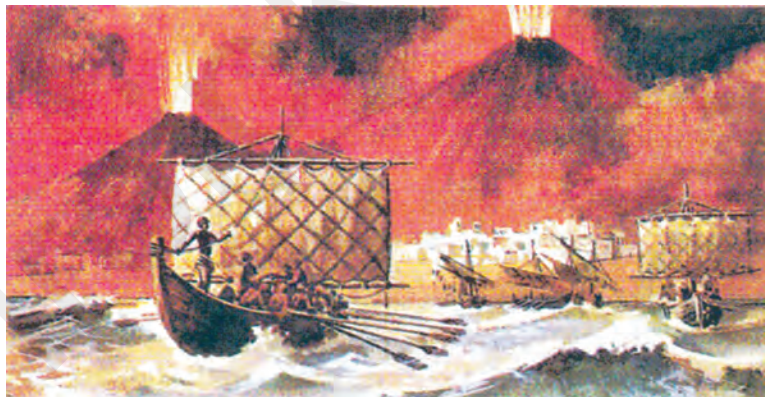
Усередині фортеці знаходився царський палац, поряд з ним — будинки родичів і найближчих мікенського царя.

Поблизу Левових воріт археологи розкопали царські могили. За золотими масками, які лежали на обличчях похованих, можна уявити зовнішність мікенських владик. У них були суворі обличчя з борідкою та вусами.

Під час розкопок царських палаців у найдавніших грецьких містах знайдені сотні

Левові ворота в Мікенах.

Втеча з острова Фера. Сучасний малюнок.

Кинджал із царської гробниці в Мікенах.

глиняних табличок з написами. Ці написи прочитані. Вони містять списки жінок-рабинь, веслярів на кораблях, ремісників, які працювали на царя. У багатьох написах йдеться про збори на війну. Мікенські царі, жадібні до чужих багатств, здійснювали далекі грабіжницькі походи.

2. Троянська війна. Услід за Критом греки стали заселяти інші острови Егейського моря. Вони прагнули зміцнитися і на його східних берегах — на півострові *Мала Азія*. Противником греків тут було *Троянське царство*. Близько **1200 року до н. е.** проти нього виступило, за переказами, об'єднане військо грецьких міст. Облога столиці царства *Трої* закінчилася її падінням. Греки пограбували та спалили Трою. Залишки спаленого міста через багато століть були знайдені археологами.

Грекам не вдалося скористатися перемогою. З півночі до Греції вторглися войовничі племена, які спустошили південь країни, зруйнували Мікени й інші міста. Населення ховалося в горах, переселялося на острови Егейського моря та в Малу Азію. **Відбувся занепад господарства, була забута писемність.**

Серед прибульців були і грецькі племена дорійців, споріднені з тими, що жили у Греції до їхнього вторгнення. Вони оселилися на спорожнілих землях.

3. Міф про початок Троянської війни. З покоління у покоління греки передавали міфи про своїх богів, давніх героїв і війну з троянцями.

Якось боги влаштували розкішний бенкет. На нього не покликали богиню сварок і чвар. Однак вона з'явилася непроханою і непомітно кинула

Золота маска з лиця померлого царя. Із гробниці.

серед бенкетарів золоте яблуко з написом: «Найпрекрасніший». Засперечалися через яблуко три богині. Одна була *Гера* — старша з богинь (греки зображали її красивою і величавою жінкою). Друга — войовниця *Афіна*. Незважаючи на грізний вигляд, вона була настільки ж приваблива. Третя — *Афродіта*, вічно юна богиня краси і кохання. Кожна з богинь вважала, що яблуко призначене їй. Вони звернулися до бога грому і блискавок *Зевса*, просячи розсудити їх. Але Зевс, хоч і був верховним богом, не побажав втручатися у сварку, бо Гера була його дружиною, а Афіна й Афродіта — дочками. Він наказав їм звернутися до троянського царевича *Паріса*, щоб той вирішив суперечку про золоте яблуко.

Три богині перелетіли через Егейське море і постали перед *Парісом*. «Присуди яблуко мені, — сказала Гера, — і я зроблю тебе володарем усієї Азії». «Якщо ти присудиш яблуко мені, — втрутилася Афіна, — я допоможу тобі здійснити великі подвиги і прославитися». Афродіта сказала: «Віддай яблуко мені, і я знайду тобі за дружину найкрасивішу жінку у світі».

Паріс присудив яблуко Афродіті. З того часу вона стала у всьому допомагати йому, а Гера й Афіна зненавиділи *Паріса* і всіх *троянців*.

Найпрекраснішою із жінок вважалася *Єлена*. Вона жила у грецькому місті *Спарта* й була дружиною царя *Менелая*, який там правив. До нього, ніби погостювати, і приїхав *Паріс*. Його прийняли ласкаво та привітно. Але коли цар поїхав на кілька днів у справах, Афродіта навіяла *Єлені* кохання до *Паріса*. Забула вона чоловіка, погодилася бігти до Трої.

Табличка зі значками найдавнішого грецького письма.

Прохід у фортечній стіні Тиринфа.

З Мікен на Трою. Сучасний малюнок.

Повернувшись додому, Менелай розлютився і став кликати на війну проти Трої всіх царів Греції. Вони дали згоду брати участь у поході.

На сотнях кораблів переправилися греки через море і висадилися недалеко від Трої. Витягнувши кораблі на берег, вони розбили табір, захистивши його стіною. На рівнині між табором і Троєю почалися бої. Довгі роки греки безуспішно брали в облогу Трою.

? **Перевірте себе.** 1. Де можна побачити Левові ворота? Як вони виглядають? Які їхні частини не збереглися? 2. Про що написано на табличках, знайдених під час розкопок найдавніших грецьких міст? 3. Як виник вираз «яблуко розбрату»?

Попрацюйте з картою «Найдавніша Греція» (див. с. 117): знайдіть Трою і Мікени. На яких півостровах були ці міста?

Попрацюйте з датами. Визначте, що було раніше: загибель Трої чи захоплення ассирійської столиці Ніневії?

? **Опишіть за малюнком** «З Мікен на Трою» мікенську фортецю і царське військо.

Подумайте. 1. Що змушувало жителів Мікен та інших грецьких міст, на відміну від жителів Криту, споруджувати потужні оборонні стіни? 2. У чому різниця між справжньою причиною Троянської війни та тією причиною, про яку розказано у міфі?

§ 26. Поема Гомера «Іліада»

1. Гомер і дві його поеми. Міфи про останній, десятий рік Троянської війни лежать в основі знаменитої грецької поеми «Іліада». Її назва походить від слова *Ílion* — це інша назва міста Троя. За переказами, поему створив легендарний поет *Гомер*. Давні греки глибоко шанували Гомера, знали напам'ять тисячі рядків з «Іліади» й іншої створеної ним поеми — «*Одіссеї*». Але залишилося загадкою усе життя поета: самі греки не знали, коли він народився і помер, де бував. Сім міст сперечалися між собою за честь називатися батьківщиною Гомера. Існувала легенда, що поет був сліпим. **У наш час вчені вважають, що поеми були створені у VIII (8-му) столітті до н. е.**

2. Гнів Ахілла. Уславленим героєм міфів про Троянську війну був грек *Ахілл* (*Ахіллес*). Ватажок греків під Троєю мікенський цар *Агамемнон* відібрав у нього полонянку-рабиню. Ображений юнак, який любив дівчину, присягнув, що ні він, ні його воїни не стануть більше боротися з троянцями. «Гнів оспівай, богине, Ахілла, сина Пелея...» — так починається «Іліада».

Безстрашний *Гектор* — військовий вождь троянців — був сином престарілого царя Трої *Приама*. Дізнавшись про розбрат у грецькому війську, повів Гектор своїх воїнів на ворожий табір.

Гомер.
Давньогрецький бюст.

Богиня Гера.
Давньогрецька скульптура.

Як Одіссей — цар острова Ітака — не хотів йти на війну

На *Ітаці* припливли послы кликати царя на війну із Троєю. Вони побачили, як *Одіссей* оре. У плуг він чомусь запряг осла з биком, а у землю замість зерна кидає сіль. Та він божевільний! Немає користі від такого на війні! Але один із послів здогадався, що цар хитрує: він не бажає залишати красуню дружину і малого сина. Посол узяв на руки немовля і поклав на борозну перед упряжкою. Довелося Одіссею зізнатися, що він хитрував.

Богиня Афіна.
Давньогрецька
статуя.

Богиня Афродіта з
яблуком у руці.
Давньогрецька
статуя.

Величезним каменем розбив він ворота, і всередину табору ринули троянці. Запекло захищалися греки, притиснуті до самого моря. Знемагали вони у боротьбі. Але Ахілл і його воїни не брали участь у грізній битві.

Тоді звернувся до Ахіллеса улюблений друг його *Патрокл*:

Дай на рамена мені твою зброю¹ ясну одягнути,
Може, за тебе прийнявши мене, хоч трохи трояни
Січу зупинять...

Образа заважала Ахіллу вийти на бій. Але Патроклові у його проханні він не відмовив.

Так він сказав, і Патрокл ясною озброївся міддю...
А на могутнє чоло шолом він добірний насунув...
Потім і лати міцні на груди свої надягнув він.

Вчасно привів Патрокл свіже підкріплення.
Підбадьорилися греки і вибили троянців з табору.
Злякалися троянці, «кожен лише озиравсь,
як загибелі злої умкнути». Один лише Гектор
зрозумів, що перед ним не Ахіллес.

Гектор же, тільки помітив Патрокла, великого духом...

Кинувсь до нього крізь лави, і списом ізблизька
ударив
У підчерев'я, і наскрізь пробив його мідяним
вістрям.

Заплакав Ахілл, дізнавшись про сумну звістку.

«...не встеріг я од згуби свого товариша, й він далеко від рідного краю

Смертю поліг, допомоги від мене чекаючи марно.

¹ *Зброя* — спорядження воїна (шолом, панцир, щит тощо).

Ахіллес з тілом Гектора. Малюнок на вазі.

Любий Патрокл! Його цінував я над все товариство,
...І втратив його я!»

Вирішив Ахіллес помститися Гектору. Нову зброю замість захопленої Гектором викував для нього бог-коваль *Гефест* (одні боги допомагали грекам, інші — троянцям).

3. Поединок Ахілла з Гектором. Могутній Гектор, захисник Трої, повернувся ненадовго до свого міста, «до родини своєї, любу дружину побачити й маленького сина».

Вибігла звідти назустріч дружина його Андромаха...

Руку схопила, назвавши на ймення, і так промовляла:

Ахіллесова п'ята

Ахіллесу було передбачено, що він здійснить безліч подвигів, але загине молодим і додому з-під Трої не повернеться. Мати Ахілла, морська богиня *Фетіда*, намагалася вберегти сина від передчасної смерті, коли той був ще немовлям. Вона знала, що річка, що тече в підземному «царстві мертвих», має чудодійну силу. У її водах Фетіда викувала хлопчика і зробила невразливим. Відтепер Ахіллеса не можна було вразити ні списом, ні мечем. Єдиним уразливим місцем залишилася п'ята, за яку богиня, занурюючи сина у воду, тримала його.

Мати не хотіла відпускати Ахілла у похід на Трою. Вона перевдягла його у жіночий одяг і сховала у царя одного острова. Але туди як купець прибув Одиссей. Він розклав у палаці жіночі прикраси та зброю. Раптом його воїни затрубили тривогу. Ахіллес схопився за зброю і видав себе.

Ахілл став учасником Троянської війни. Він прославив себе подвигами, але незадовго до падіння Трої загинув. Пущена Парісом стріла вразила Ахіллеса у п'яту.

«Зглянься ж на мене тепер і зостанься тут з нами на вежі,
Щоб не лишить сиротою дитя і дружину вдовою».
У відповідь Гектор великий сказав тоді шоломосяйний:
«... Сором страшений
Був би мені від троян і троянок у довгім одінні,
Як боягузом я став би далеко від бою ховатись».

Біля неприступних стін Трої зішлись два могутні герої. «Гекторе, вбивши Патрокла, — невже врятуватись самому ти сподівався?» — вигукнув Ахіллес і метнув спис. Ухилився Гектор, і спис промайнув повз. «Стережись і ти!» — відповідав він ворогові. Кинутий Гектором спис потрапив у щит Ахілла, але відскочив убік. Нікому не дано було пробити щит, викутий Гефестом! Тим часом богиня Афіна, яка стежила за поединком, подала Ахіллесу його спис. А Гекторові повернути спис було нікому. Завдав йому Ахілл смертельного удару. Прив'язав він за ноги мертве тіло до колісниць і погнав коней.

Темної ночі імла повила їй (*Андромасі*) зволожені очі.
Вибігла швидко на мур і побачила здалеку тіло
Мужа, від міста нещадно волочене. Бистрії коні
Мужа її волокли...

Оповідь про троянського коня

Після загибелі Гектора важко стало троянцям захищати місто. Але й греки не могли силою оволодіти ним. Тоді Одіссей запропонував діяти хитрістю.

Якось троянці побачили, як греки сіли на кораблі і відпливли від берега. Рушили троянці до покинутого табору, радіючи, що довга облога скінчилася. Табір був порожній... Тільки величезний дерев'яний кінь стояв посередині. Чому вороги кинули його? Чи не повернуться назад? Тут підвели полоненого грека.

— Мене зненавидів Одіссей, — сказав він, — ось чому я сховався і чекав відплиття наших кораблів... Знайте — цей кінь присвячений самій богині Афіні. Втягніть його в Трою, він принесе вам щастя й удачу.

Повірили троянці брехні полоненого і потягли коня канатами до міста. Величезний кінь не пролазив у ворота — довелося розібрати частину стіни. А уночі, коли все місто спало, відчинилися дверцята в череві коня. Усередині його ховався загін на чолі з Одіссеєм. Тієї ж ночі на кораблях повернулося грецьке військо. Через пролом у стіні воно проникло до міста. І запалала Троя, перебиті були її захисники, загинув старий Пріам, взяті у рабство жінки та діти. Так на десятий рік війни впала могутня Троя.

4. Похорон Гектора. Ніхто не міг спинити старого царя Пріама. Вирушив він у ворожий табір, кинувся в ноги Ахіллесові, благаючи його віддати для поховання тіло Гектора. Згадав Ахілл свою долю, передбачувану йому ранню смерть під стінами Трої.

Троянський кінь.

З крісла він швидко підвівся й за руку підводить старого,

Сиве чоло пожалівши й на бороду зглянувшись сиву:

«О бідолашний, багато печалі душею зазнав ти!

Мушиш терпіти, журби не тримай безнастанної в серці...»

Віддав Ахіллес старому Пріамові вбитого сина. На час похорону уклали перемир'я. Тіло відважного Гектора спалили троянці на великому багатті. Кістки його поклали в могилу і насипали пагорб.

«Гектора так, упокірника коней, вони поховали» — цим віршем закінчується поема Гомера «Іліада».

? **Перевірте себе.** 1. З чого починається «Іліада»? Чим закінчується? 2. Що ви знаєте про героїв «Іліади» Агамемнона, Ахілла, Патрокла, Пріама, Гектора, Андромаху?

□ **Підготуйте повідомлення.** Крилаті вирази «ахіллесова п'ята» і «троянський кінь». У яких випадках їх можна зараз використати?

Подумайте. Чи справедливі докори троянців, які стверджували, що Парис накликав на Трою велике лихо. Поясніть відповідь.

§ 27. Поема Гомера «Одіссея»

У цій поемі передані оповіді про мандрі *Одіссéя*, царя острова *Ітака*, що повертався додому після взяття греками Трої. «Кращого-бо за вітчизну нічого нема і за рідних наших», — не втомлювався повторювати Одіссей. Проте боги переслідували його, довгих десяти років блукав він морями, аж поки побачив береги своєї Ітаки.

1. Одіссей знаходить притулок у царя Алкіно́я. У поемі розповідається, що загинули усі кораблі Одіссея та всі його супутники. Дві доби, тримаючись за уламок колоди, Одіссей боровся із

Голова Одиссея.
Давньогрецька
скульптура.

Давньогрецькі
бронзовий шолом і
панцир.

хвилями. Нарешті вдалині з'явилася земля. Насилу вибрався він на берег, закопався в купу опалого листя і заснув. Не знав Одиссей, що потрапив на острів, де проживали відважні мореплавці. Їх царем був мудрий *Алкіно́й*. Неподалік сплячого текла річка. Сюди прати білизну прийшла зі своїми служницями царівна *Навсіка́я* — дочка Алкіноя. Закінчивши роботу, дівчата почали грати у м'яч.

Кинула м'яч у служницю вождева дочка Навсікая, Тільки не влучила — він у вируючу хвилю потрапив. Голосно скрикнули всі — й Одиссей богосвітлий прокинувся.

Був він жахливий на вигляд, обліплений тванню морською.

У страху розбіглися служниці, але Навсікая зрозуміла, що перед нею не чудовисько морське, а мандрівник із розбитого корабля. Вона відвела Одиссея до батька. Алкіно́й ласкаво прийняв гостя і влаштував на його честь бенкет. На бенкеті сліпий оповідач *Демодо́к*¹ ударив по струнах і заспівав про подвиги Ахілла, про дерев'яного коня і падіння Трої. Згадав Одиссей загиблих друзів і заплакав. Відкрив він царю Алкіно́ю своє ім'я і розповів йому про багаторічні поневіряння.

2. На острові циклопів. Розповів Одиссей, як, заблукавши морськими шляхами, причалив він до острова однооких велетнів-циклопів. Біля самісінького моря греки побачили велику печеру і ввійшли до неї.

Незабаром з'явився разом зі стадом хазяїн печери циклоп *Поліфе́м* — син самого владика морів бога *Посейдо́на*.

¹ Греки вважали, що в образі Демодока Гомер зобразив самого себе.

Був він потвора страшна, на людину, що хлібом живиться,
Зовсім не схожий, скоріше скидався на гірську верховину,
Лісом порослу, яка серед скель височіє самотньо.

Загнавши стадо овець і кіз у печеру, Поліфем завалив вхід у неї уламком скелі. Непривітно зустрів він гостей.

Скочив раптово і, руки свої на супутців наклавши,
Двох, як щенят, ухопив і з силою ними об землю Вдарив...

Все він пожер, наче лев, що годується в горах, нічого
Не залишив — ні утроби, ні м'яса, ні кості із мозком.

Жах охопив греків. Тоді Одіссею розв'язав шкіряний бурдюк з вином і «сміливо повну чашу вина підніс Поліфему». Сподобався напій велетню. Запропонував він Одіссею назвати своє ім'я, обіцяючи зробити йому подарунок. Хитромудрий Одіссею сказав:

«Звусь я Ніхто на ім'я, і Ніким мене батько і мати,
Й товариші мої, й інші, звичайно, усі називають».

Так говорив я, а він відповів мені словом безжальним:

«Отже, Нікого я з'їм наостанку, раніше ж поїм я
Товаришів його всіх, — оце тобі й буде гостинець».

Так він сказав, похитнувся і навznak упав.

Знайшли греки в печері величезний кіл, розжарили його на багатті й вибили людодівові його єдине око. Дико завив Поліфем...

Крик той страшений почувши, циклопи звідусіль позбігались:
«Хто це тебе, Поліфем, насильством і підступом губить?»

У відповідь так із печери волав Поліфем премогутній: «Друзі, Ніхто!..»

Відповідаючи, мовлять вони йому слово крилате:

«Що ж, коли сам ти, й ніхто насильства тобі не вчиняє, —
Краще ти батька свого, владуку благай Посейдона!»

Розійшлися циклопи по своїх печерах. А вранці зв'язав Одіссею баранів по троє. Під кожним середнім був прив'язаний один із греків. Поліфем відсунув від входу величезний камінь і,

Одіссею рятуються з печери. Малюнок на вазі.

Одіссеї і сирени.
Малюнок на вазі.

обмацуючи баранів зверху, випустив усе стадо, а разом із ним і греків... Діставшись корабля, спінили вони веслами темні води. Ось тут і закричав Одіссеї циклопу: «Знай, людожере, що тебе осліпив Одіссеї, володар Ітаки!» Почувши ім'я свого ворога, благав Поліфем Посейдона: «О, владико морів! Батьку мій! Нехай Одіссеї ніколи не побачить вітчизни. Якщо ж волею долі він досягне Ітаки, хай повернеться один, на чужому кораблі та нещастя знайде у своєму будинку!» З того часу Посейдон став переслідувати Одіссея.

3. Зустріч із сиренами. Якось Одіссеї пропливав повз острів *сирен*. Це були злі чарівниці, напівптахи-напівжінки. Своїм солодкозвучним співом сирени заманювали мореплавців і пожирали їх. Весь острів білів кістками загиблих. Дуже хотів Одіссеї чарівний спів послухати та залишитися живим.

Товаришам я по черзі тоді позаліплював вуха,
Потім вони вже за руки і ноги мене прив'язали
Стійма до щогли міцної, ще й линвами туго скрутивши.

Чудово співали сирени. Забув Одіссеї про все: про свою кам'янисту Ітаку, про дружину Пенелопу і сина Телемаха. Він намагався розірвати мотузки. Але з подвоєною силою натиснули на весла його вірні супутники. І тільки коли острів сирен зник з поля зору, вони відв'язали Одіссея від щогли.

4. Між Скільлою та Харібдою. Незабаром Одіссеї і його супутники знову пережили смертельну небезпеку. «З стогоном так і плачем ми вузьку пропливали протоку», — розповідав Одіссеї цареві Алкіною. Зі скелястої печери по один бік протоки виповзало жахливе чудовисько — *Скільла*. Це була величезна змія із шістьма собачими головами, кожна з яких мала найгостріші зуби у три ряди. З іншого боку вузької протоки на мореплавців чатувало не менш страшне чудовисько — *Харібда*. Тричі на день вона розкривала величезну пащу, поглинаючи

Пенелопа за ткацьким верстатом.
Малюнок на вазі.

чорні води, а потім викидала їх назад. Проходячи між Скільлою та Харібдою, Одисей і його супутники «з жахом, загибелі ждучи, дивилися на Харібду».

Скільла ж в той час з корабля мого бистрого шість ухопила Товаришів, найсильніших гребців із міцними руками. Біля печери вона їх пожерла, вони ж все кричали... Більшого жаху ніколи мої ще не бачили очі, Хоч і багато зазнав я, шляхами блукавши морськими.

5. Повернення на Ітаку. Вислухавши сумну розповідь Одисея, цар Алкіной наказав спорядити корабель, щоб доставити його на Ітаку.

Здійснилося прокляття циклопа: на чужому кораблі, один, через десять років після загибелі Трої повернувся Одисей на батьківщину. У будинку його бенкетували знатні юнаки Ітаки. Вони вважали Одисея загиблим, розпоряджались його добром, сваталися до дружини Пенелопи, знущалися із сина Телемаха, сподіваючись позбавити його батьківської спадщини.

Пенелопа не переставала вірити, що Одисей живий і чекала на нього. Вона вигадала хитрість: обіцяла вибрати нового чоловіка, як тільки зітче покрив поховальний батькові Одисея (був він старий і готувався до смерті). Вдень вона невтомно ткала, а ночами розпускала нитки. Обман тривав три роки, на четвертий одна зі служниць відкрила женихам таємницю господині.

6. Розправа із женихами. Не бажаючи бути впізнаним, перевдягнувся Одисей у латаний одяг і схожий на жебрака увійшов у свій будинок. Буйні женихи пили та їли, змушуючи Пенелопу вибрати нового чоловіка. Нарешті вона оголосила, що стане дружиною того, хто переможе у стрільбі з лука, який належав Одисею. Сама же сподівалася, що ніхто не зможе навіть зігнути могутній лук. Так і сталося.

Лук юнаки намастили й натягувать стали. Та лука Все ж натягнуть не могли — бракувало для цього їм сили.

Грецький лучник.
Давньогрецька
статуя.

Попросив Одиссей дозволити йому натягнути лук. Вирішили женихи, що жебрак-волоцюга збожеволів.

Лука незламний в нещастях узяв Одиссей богосвітлий,
Легко його натягнув і стрілу пропустив крізь залізо...

Потім, звернувшись до женихів, він вигукнув:

«А, собаки! Не думали ви, що я цілий додому
З краю вернуся троянського! Дім мій ви тут руйнували.
Злої загибелі сіті давно-бо над вами нависли».
І повбивав женихів він зухвалих, що дім руйнували,
Так їм помстившись за всі беззаконня і за всі їх образи.

Родичі вбитих попрямували до палацу Одиссея, закликаючи до помсти. З великими труднощами примирився Одиссей зі знаттю Ітаки.

? **Перевірте себе.** 1. Про що розповідається у поемі «Одіссея»? 2. Кому належать імена *Пенелопа*, *Телемах*, *Алкіной*, *Навсікая*, *Демодок*, *Поліфем*? Що вам відомо про кожного з них? 3. Як виник і що означає вираз «між Скіллою та Харібдою»? У яких випадках його можна зараз вжити? 4. У чому виявилася хитромудрість Одиссея: у печері циклопа? під час зустрічі із сиренами? у власному будинку на Ітаці?

Попрацюйте з картою «Найдавніша Греція» (див. с. 117): прокладіть найкоротший морський шлях, який після падіння Трої належало подолати Одиссею та його супутникам. Складіть словесний опис цього шляху.

§ 28. Релігія давніх греків

1. Боги Греції. Греки вірили, що головні боги живуть великою родиною у розкішних палацах на вершині гори Олімп. Три брати — Зевс, Посейдон і Аїд — поділили між собою владу над світом. Зевс став панувати на небі, Посейдон — на морі, Аїд — у «царстві мертвих».

Олімпійські боги проводять час у бенкетах і розвагах. Вони бувають норавливі, жорстокі, підступні та мстиві. Часом сваряться між собою. Втручаються у стосунки людей, беруть участь у їхніх війнах. Карують тих, хто насмілюється порушити їхню волю.

Посейдон.

Зевс.

Аїд.

Гера.

Артеміда.

Аполлон.

Афіна.

Афродіта.

Деметра.

Діоніс.

Гефест.

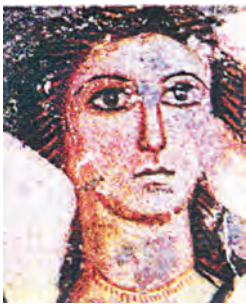
Гермес.

Арес.

Нижчі божества — сатири і німфи.

Боги та богині Греції. Сучасні малюнки.

Богиня Деметра.
Давньогрецьке
зображення.

Діями богів греки пояснювали дощ і посуху, морські бурі, зміну пори року, неврожаї, хвороби.

Основні заняття греків мали своїх богів-заступників: *Деметру*, *Діоніса*, Гефеста й інших. Ліси, річки та гори населяли нижчі божества — *сатири* і *німфи*. Греки приносили жертви богам, зводили на їхню честь храми, створювали про них оповіді.

2. Міф про Деметру та її дочку Персефону. Юна красуня *Персефона* збирала квіти на лузі. Раптом розкрилася земля, і перед нею з'явився бог Аїд — похмурий володар підземного «царства мертвих».

— О, чудова Персефону! Підкорися волі Зевса. Глава богів віддав тебе мені за дружину. — Аїд схопив злякану діву, посадив на золоту колісницю і помчав на швидких конях у свої підземні володіння. Там блукають тіні померлих, туди не проникають промені сонця. Вхід у царство Аїда охороняє *Цербер* — страхітливий лютий пес із трьома головами та зміїним хвостом.

Поринула у смуток мати Персефони — богиня землеробства Деметра. Гнівається вона на Зевса за те, що віддав Персефону Аїдові. Від туги Деметри сохнуть колоски на ріллі, облітає листя з дерев, в'януть квіти, жовтіє трава. Голод загрожує всьому живому.

Міф про Діоніса та морських розбійників

На безлюдний берег моря вийшов юнак небувалої краси. Це був бог Діоніс. Колись він навчив народ вирощувати виноград і робити вино.

Вдалині виднілося вітрило. То був корабель морських розбійників.

— Гей, керманичу, — наказав ватажок піратів. — Керлуй до берега! Он юнак. Схопити його, зв'язати та привести сюди!

Наказ був виконаний. Але диво! Мотузки впали з рук бранця.

«Божевільні! — закричав керманич. — Ви схопили бога!» — «Замовкни, — обізвав його ватажок. — Ми продамо молодика, і бути йому рабом».

Раптом лоза винограду обвила щоглу, по кораблю задзюркотили струмені вина. Вмить Діоніс змінив зовнішність і став левом, який гарчав. Від жаху пірати пострибали в море і перетворилися на дельфінів.

Лише керманича помилював Діоніс.

Стривожився Зевс і послав до Аїда вісника богів *Герме́са*. У золотих крилатих сандалях і з чарівним жезлом у руці з'явився Гермес у палаці Аїда.

— О, владико померлих! Відпусти до матері Персефону. Дві третини року житиме вона на землі й лише одну третину у твоєму жахливому царстві.

Миттю доставив Гермес Персефону до матері. Обійняла улюблену дочку Деметра. Від її радості розпустилися квіти, зазеленіли ріллі та виноградники.

3. Міф про Прометейя. Колись люди жили у темних печерах, не знали вогню, не вміли розводити худобу та вирощувати корисні

Прометей і Атлант, який тримає небо. Малюнок на вазі.

Міфи про Геракла

Ось деякі з подвигів Геракла — сина Зевса і смертної жінки.

Жахливий велетенський лев нападав на худобу й людей. Геракл вирушив у гори на пошуки лева. Нарешті він побачив страшного звіра з кудлатою гривою. Геракл пустив у нього з лука одну за одною три стріли. Але стріли відскочили від твердої шкіри, не завдавши хижакові шкоди. Грізно загарчав лев і кинувся на відважного героя. Як блискавка промайнула дубина Геракла. Приголомшений ударом, лев упав на землю. Геракл задушив звіра.

Цар *Авгії* обіцяв віддати десяту частину своїх стад Гераклу, якщо той зуміє всього за день очистити від бруду скотарню: тварини на ній стояли по шию в гноївці. Геракл, заваливши камінням русло двох річок, змінив їхню течію. Водяні потоки ринули на скотарню і змили увесь гній.

Цар міста Мікени доручив Гераклові принести три золоті яблука з чарівного саду на краю світу. Дорогою Гераклу довелося боротися зі злим силачем *Антеем* — сином богині землі *Геї*. Щойно Геракл кидав Антея на землю, мати давала йому нові сили. Тоді Геракл підняв Антея у повітря і задушив його.

На краю світу стояв велетень *Атлант* і тримав на плечах небесне склепіння. «Я принесу для тебе яблука, сину Зевса, — обіцяв він, — а ти потримай за мене небо!» Тяжкий вантаж опустився на плечі Геракла, піт покрив його тіло. Повернувшись нарешті Атлант. Запропонував, що сам віднесе яблука до Мікен. Прикинувшись, ніби згоден, Геракл лише побажав зробити собі подушку із трави, щоб покласти її на плечі. Встав велетень на своє місце, а Геракл узяв яблука і сказав: «Прощавай, Атланте, тільки одному тобі під силу тримати небесне склепіння!»

Геракл, який бореться з левом. Давньогрецька скульптура.

рослини. Онук богині Землі *Прометей* навчив людей будувати будинки з каменю, орати поле биками, запрягати у візки коней, шити міцні вітрила і плавати морями. Завдяки Прометею люди оволоділи письмом і лічбою.

Всупереч забороні Зевса Прометей викрав вогонь у кузні свого друга бога Гефеста і приніс його людям. Звелів тоді Зевс Гефестові прикувати неслуха ланцюгами до дикої скелі. Проклинаючи своє ремесло коваля, співчуваючи другові, виконав Гефест волю Зевса. Великими були муки Прометея: щодня прилітав до скелі орел і дзьобав його печінку, а за ніч вона виростала знову.

Врятувало Прометея його вміння передбачати майбутнє. На той час Зевс задумав новий шлюб, цього разу з морською богинею *Фетідою*. Прометей відкрив йому фатальну таємницю: Фетіді судилося народити сина, який стане сильнішим за свого батька. Боявся Зевс втратити владу, відкинув думки про одруження... Скінчилися й муки Прометея. За волею Зевса його син *Геракл* вразив орла стрілою, розбив кайдани та звільнив страждальця. А Фетіда вийшла заміж за смертну людину і народила майбутнього героя Троянської війни — Ахіллеса.

? **Перевірте себе.** 1. Чому греки називали своїх головних богів олімпійськими? 2. Кого з богів і богинь греків ви пам'ятаєте? Що розповідали греки про кожного з них? 3. Як поділили між собою владу над світом три боги — три брати? Як їх звали?

□ **Опишіть малюнок** «Прометей і Атлант...» (див. с. 137). Яким мукам і за що Зевс піддав Прометея? Що тримає на плечах велетень Атлант? (Про Атланта див. текст на с. 137.)

Підготуйте повідомлення про героя давньогрецьких міфів Геракла. Виловіть своє ставлення до вчинків Геракла.

Подумайте. Чим відрізнялися уявлення про вигляд богів у єгиптян (Анубіс, Тот, Гор, див. мал. на с. 52–55) і у греків (див. мал. на с. 135)?

Підб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Яку роль відіграло море у житті давніх греків? Яку — гори?
- Як називаються дві знамениті поеми, створені у Стародавній Греції? Який зміст поем? Що відомо про їхнього автора?
- Які явища природи відбилися у релігійних віруваннях греків? Які заняття людей?

Глава 8

Поліси Греції та їхня боротьба з перською навалою

Під час знайомства з главою подумайте: 1. Що поєднувало усіх греків, які жили у часто ворогуючих між собою державах (опорні слова: мова, писемність, релігія, Олімпія)? 2. Чому невелика за територією Греція, поділена на десятки держав, зуміла дати відсіч могутній Перській державі?

За кілька століть після Троянської війни греки навчилися обробляти залізо. Розвивалися ковальство, кораблебудування й інші ремесла. У Греції стали виникати невеликі самостійні держави — *поліси*¹. У територію кожного поліса входило місто, розташовані навколо нього хлібні поля, пасовища, оливкові гаї та виноградники; поселення землеробів, садиби багачів.

У VIII (8-му) столітті до н. е. у Греції з'явилася нова писемність (стародавнє письмо було забуте). Її створили на основі фінікійського алфавіту. Грецький алфавіт складається з 24 літер. **Вперше в історії греки стали позначати буквами голосні звуки.** Це

Форма	Значення
Α	Α
Γ	Γ
Δ	Δ
Κ	Κ
Μ	Μ
Ο	Ο
Ρ	Ρ

Букви давньогрецького алфавіту.

¹ *Поліс* — по-грецьки «місто».

дозволило точно передавати під час письма звукове мовлення.

§ 29. Землероби Аттики втрачають землю і свободу

1. Стародавня Аттика та її населення. У Середній Греції знаходиться область *Аттика*. Її головним містом були Афіни. Береги Аттики порізані глибокими та зручними для стоянок кораблів бухтами.

В Аттиці немає повноводних річок. Більшість області вкрита горами. На її кам'янистих ґрунтах погано ростуть пшениця і ячмінь.

У VIII–VII (8–7-му) століттях до н. е. в Афінах з'явилося багато майстерень і крамниць ковалів, гончарів, шевців. Щораз більшому населенню міста було потрібно дедалі більше хліба, а його в Аттиці не вистачало. Землероби Аттики страждали від малоземелля й неродючих ґрунтів, від частих посух, які спалювали на полях посіви.

2. Вирощування оливок і винограду. Природні умови Аттики дозволяли вирощувати оливки й виноград. Але це вимагало багато праці та турбот.

Оливки росли на вічнозелених деревах зі скривленими стовбурами і сріблястим листям. Під час збирання врожаю оливки зривали руками. Трясти гілки не можна було: ті, що впали, і пом'яті

Аттика у давнину.

плоди засихали і псувалися. Іноді їх обережно збивали палицями, одразу же збираючи.

Оливки їли солоними та вимоченими в оцті. Ви пам'ятаєте, що з оливок видавлювали золотисту олію. Її кращі сорти йшли в їжу, гірші вживалися для освітлення. Олію наливали у глиняний або бронзовий світильник з вузьким носиком, у який вставляли гніт. Димний вогник ледве розганяв морок. Оливковою олією змащували опіки, вона входила до складу ліків. Греки натирали нею тіло перед спортивною боротьбою, через що шкіра ставала слизькою.

В Аттиці на схилах пагорбів, як і всюди у Греції, у масових кількостях вирощували виноград. Із його соку робили вино. Греки не пили чисте вино, а розбавляли його водою. Пияцтво різко засуджували.

3. Знаті і демос в Афінському полісі. У VII (7-му) столітті до н. е. влада в Афінах належала знаті. Простий народ, по-грецьки *де́мос*, в управлінні не брав участі.

На пагорбі, присвяченому богу війни *Аресу*, засідала рада знаті — *ареона́г*. Вона щорічно вибирала із знатних і багатих дев'ять правителів — *архо́нів*, судила жителів Аттики. Проте знатні не судили справедливо, а ухвалювали те, що було вигідне їм самим.

Збір оливок.

Закони Драко́нта

Архонт Драконт записав старовинні звичаї, які стали законами. Деякі з них здаються нам безглуздими. Наприклад, бик, який заколов на смерть людину, засуджувався до вигнання за межі Аттики. Так само чинили з покрівельною *черепицею*¹, яка впала на голову перехожого та вбила його: її викидали за межі поліса. Драконт запровадив і нові закони: за словами давніх греків, вони були «писані не чорнилом, а кров'ю». За всі злочини, включно з такими нікчемними, як крадіжка грона винограду чи овочів, належала смертна кара. Драконта запитали, чому він призначив однакову кару і за вбивство людини, і за крадіжку цибулини з чужого городу. Драконт відповів, що навіть дрібний злодужка заслуговує на страту, а за більш тяжкі злочини він просто не зумів придумати нічого страшнішого.

¹ *Черепиця* — пластинка з обпаленої глини для покриття даху.

Чоботар знімає мірку з ноги жінки.

Ковальська майстерня. З малюнків на вазах.

Навіть за дрібну крадіжку присуджували до страти (на с. 141 ви прочитаєте про суворі закони *Драконта*).

4. Важке становище землеробів. Кращими землями, розташованими у долині, володіли знатні люди. Прості землероби обробляли маленькі та кам'яністі ділянки на схилах гір. Кожен шматок хліба давався їм важкою працею.

У неврожайний рік доводилося позичати зерно чи срібло у знатного сусіда. На ділянці хлібороба ставили *борговий камінь*, і бідняк відразу позбавлявся спокою і сну. Не віддасть він вчасно борг — відберуть у нього ділянку. Стане він тоді батраком у багача: за їжу, одяг і взуття оратиме поле, давитиме виноград, збиратиме

Міф про суперечку Афіни з Посейдоном

Народжений самою Землею напівлюдина-напівзмія *Кéропс* заснував у Аттиці місто. Було воно розташоване на високому пагорбі з крутими, стрімкими схилами. І відразу засперечалися між собою дочка Зевса Афіна і брат його, володар морів Посейдон. Кому із двох стати покровителем міста?.. Вирішили боги так: хто зробить жителям кращий подарунок, той і переможе у суперечці. Вдарив тризубом по скелі Посейдон — забило джерело. Оце подарунок! Усі знають, що мало води в Аттиці. Але спробували її та посміхнулися: була вона гірко-солона.

Встромила в землю свій спис Афіна, зазеленів він і перетворився на оливу. Ніхто раніше не бачив в Аттиці таких дерев. Усі визнали дар Афіни кращим... Ось чому греки вважали Афіну покровителькою Аттики, а назву міста Афіни пов'язували з її ім'ям.

оливки. Або ж продовжить роботу на своїй колишній ділянці, але водночас лише малу частину врожаю залишить собі, а решту віддасть за користування землею її новому власнику.

Не дивно, що безземельний бідняк знову робив борги. І якщо такий нещасний знову не міг повернути борг, то був змушений віддавати дружину, дітей, а то й самого себе у рабство. Знатний рабовласник міг послати раба-боржника на будь-які роботи і навіть продати його на чужину.

Засиллям знаті був незадоволений весь афінський демос. На багатолюдних зборах ремісники, торговці, землероби закликали скинути владу знатних і *домогтися права самим керувати державою. Демос вимагав скасувати боргове рабство й переділити землю.*

Поясніть значення слів: поліс, демос, ареопаг, архонти, борговий камінь.

Перевірте себе. 1. Яким заняттям сприяла природа Аттики? Яким ні? 2. Хто становив афінський демос? Чим він був незадоволений у VII (7-му) столітті до н. е.? Чого вимагав?

Підготуйте повідомлення за давньогрецькими міфами (суперечка Афін з Посейдоном; див. текст на с. 142). Чому Афінку визнали переможницею? Яку роль відіграло вирощування оливок у Аттиці?

Подумайте. Чим відрізнялося становище рабів-боржників у Аттиці в VII (7-му) столітті до н. е. й у Вавилонії за правління царя Хаммурапі (див. § 14, п. 5)? Де воно було гіршим? Чим гірше?

§ 30. Зародження демократії в Афінах

1. **Демос повстає проти знаті.** Більшість простого народу в Аттиці знаходилася в поневоленні у небагатих. Всеволоддя знаті, нерівність між бідними та багатими призвели до повстання демосу. Заколот тривав довго, і жодна сторона не могла взяти гору. Держава опинилася на краю загибелі. Тоді найрозважливіші умовили решту розпочати мирні переговори.

594 року до н. е. знать і демос спільно обрали архонтом *Соло́на*. Його наділили великою владою для того, щоб він поклав край

Солон. Давньо-грецький бюст.

кривавим розбратам і врятував батьківщину. Солон поважали усі жителі Аттики. Походив він із знатного роду, нестатків не знав, але й багатим не був. Змолоду Солон займався морською торгівлею, яка у Греції вважалася почесним заняттям. Про нового правителя говорили чимало доброго: він був винятково чесний, обдарований розумом, писав вірші.

Солон розпочав управління Афінами і встановив нові закони. Вони були записані на дерев'яних дошках у зріст людини й виставлені для загального ознайомлення на міській площі.

2. Скасування боргового рабства. Насамперед Солон наказав викинути з полів боргове каміння. Землероби тріумфували: всі борги прощені! Землю Аттики Солон образно назвав у віршах рабиною, яка отримала свободу.

Відтепер за законом Солона людина, яка знову стала боржником, відповідала за його виплату лише своїм майном, самого боржника заборонялося віддавати у рабство. Ось чому навіть зубожілий землероб чи ремісник, який розорився, що носив поношений одяг і недоїдав, твердо знав: його, вільного афінянина, рабом за борги не зроблять.

Солон наказав відпустити на волю усіх рабів-боржників. Тих, хто був проданий за море, він наказав розшукати і викупити за гроші держави. Серед тих, що повернулися, були такі, хто забув

Викидання боргового каміння за наказом Солон. Сучасний малюнок.

рідну мову. З цього часу рабами в Афіській державі були лише чужоземці.

3. Зміни в управлінні Афінами. Солон багато зробив, щоб позбавити знать переваг в управлінні державою. Відтепер архонтом могла стати не лише знатна людина — достатньо було мати багатство. Незнатні вихідці з демосу, які розбагатіли завдяки морській торгівлі, володіли кораблями, складами товарів, будинками, ділянками землі й рабами, також могли обійняти посаду архонта. Для вирішення найважливіших державних справ стали скликати *Народні збори*, в яких брали участь усі вільні афіняни (вони називалися *громадяни*).

Солон скасував найжорстокіші із законів Драконта.

В Афінах був запроваджений виборний суд. **Вперше в історії судді повинні були обиратися жеребкуванням з-поміж усіх громадян незалежно від їхньої знатності й багатства.** Тепер навіть бідняк міг стати суддею.

Щорічно складали список суддів, у нього жеребкуванням потрапляли афіняни не молодші 30 років, не помічені у поганих вчинках.

Усі охочі афіняни могли бути присутніми на судовому засіданні. Виступали один за одним обвинувач, обвинувачений і свідки. Вислухавши

Зображення голови Афіни на афінській монеті.

На зворотному боці монети — священна сова Афіни.

Солон про свої закони

Мати чорна, земле багастостраждальна,
З якої скинув я ганебні стовпи,
Рабиня раніше, а тепер вільна.
На батьківщину в Афіни, у наш прекрасний град,
Повернув я багатьох на чужину проданих.
Звільнив і тут, на милій батьківщині,
Рабів, що тремтіли перед волею панів.

Орач. Давньогрецька глиняна статуетка.

їх, судді розпочинали таємне голосування. Кожен повинен був кинути у бронзову посудину один із двох камінців: чорний означав обвинувачення, білий — виправдання. Потім служителі на очах у всіх робили підрахунок камінців. Рішення суду визначалося за більшістю поданих голосів. Однак обвинувачений вважався виправданим і в тому разі, якщо голоси розділилися порівну.

4. Солон змушений залишити Афіни. «Важко у великих справах одразу всім догодити», — писав про себе Солон. Насправді ж він не догодив нікому і накликав на себе ненависть більшості афінян.

Багатих Солон озлобив, бо скасував борги та позбавив їх дармових робочих рук. А бідним не догодив тим, що не зробив переділу землі, якого вони сподівалися. Відчуваючи неприязнь афінян, Солон поїхав за кордон ніби у торговельних справах. Багато років він мандрував, після чого повернувся на батьківщину, де прожив до глибокої старості.

Закони Солона заклали в Афінах основи демократії («демократія» грецькою означає «влада демосу»). Пізніше *Клісфен* ще більше обмежив вплив знаті. За його правління також був ухвалений закон про *остракізм*. Згідно з цим законом, Народні збори могли будь-якого громадянина на 10 років вигнати з поліса.

Поясніть значення слова «демократія».

Перевірте себе. 1. Що спричинило те, що до влади прийшов Солон? 2. Як Солон polegшив долю простого народу? 3. Що зробив Солон для того, щоб позбавити знать переваг в управлінні державою?

Підготуйте повідомлення про виборний суд, запроваджений в Афінах (див. § 30, п. 3). Припустіть, чи були вироки цього суду справедливіші за ті, які виносила рада знаті — ареопаг. Поясніть свою думку.

Подумайте. 1. В одному із законів Солон заборонив продавати хліб за кордон. Припустіть, якій частині населення був вигідний цей закон. Проти кого спрямований? 2. В іншому законі сказано: той, хто впіймав вовка, отримує п'ять драхм¹. Подумайте, чому така велика нагорода. Адже в ті часи одну драхму коштувала вівця, а п'ять драхм — бик. 3. Чи справедливий ухвалений Солоном закон, який забороняв погано говорити про померлого?

¹ *Драхма* — срібна монета, вагою 4,36 г.

§ 31. Стародавня Спарта

Предками спартанців були грецькі племена, які прийшли з півночі Балканського півострова. Вони оселилися в *Південній Греції, на півострові Пелопоннес*. У долині річки *Еврот* області *Лаконія* кілька сусідніх поселень об'єдналися і стали називати себе *Спартою*¹.

1. Спартанці й ілоти. Поступово спартанці підкорили всю Лаконію, а її жителів змусили працювати на себе і стали називати *ілотами*². Поряд з Лаконією розташована родюча *Мессенія*. Спартанці після запеклої боротьби завоювали і цю область. Жителі Мессенії також ставали ілотами.

Уся земля в Лаконії та Мессенії була поділена між спартанцями на рівні ділянки. На цих наділах жили і працювали ілоти, віддаючи спартанцям встановлену державою кількість вирощеного зерна, оливок, овочів та інших продуктів. **Ілоти були рабами, що належали Спартанській державі, їм заборонялося залишати свої поселення.**

Спартанці поводитися з ілотами грубо і жорстоко, знущалися з них. Наприклад, вони змушували ілотів пити вино, не розбавлене водою, а потім показували їх молоді, щоб викликати огиду до пияцтва.

У Лаконії та Мессенії ілоти становили більшість населення. Боячись їхнього повстання, спартанські правителі час від часу влаштовували побиття беззбройних людей. Спартанським юнакам давали мечі і відправляли їх блукати околицями. Вдень вони ховалися, а вночі вбивали тих ілотів, які зустрічалися на дорогах. Нерідко юнаки обходили й поля, вбиваючи найсильніших ілотів.

Спартанський воїн. Сучасний малюнок.

¹ Ця Спарта не мала нічого спільного, крім назви, з містом, згаданим у міфах про Троянську війну.

² *Ілоти* — грецькою «захоплені».

Решта жителів Греції називала вбивство ілотів мерзенною справою та засуджувала спартанців за те, що вони тримають у рабстві своїх одноплемінників — греків.

2. Спарта — військовий табір. Фортечних стін Спарта не мала. Її жителі стверджували, що єдиним надійним захистом міста є не каміння, а хоробрі чоловіки. Головним заняттям спартанців була військова справа, найкращою в Греції піхотою вважалася спартанська.

Спарта нагадувала військовий табір, де ніхто не міг жити так, як він забажає. Спартанцям заборонялося займатися торгівлею і ремеслами, усіяка ручна праця зневажалася.

Чужоземці рідко приїжджали до Спарти. Тут нічого не продавали і не було чим милуватися: у місті не будували красивих будівель, не ставили статуй. Самим жителям Спарти також рідко дозволялося їздити за кордон з остраху, як би вони не стали наслідувати чуже життя.

Спартанцям заборонялося вдома обідати. Об'єднавшись у групи по півтора десятка, чоловіки їли разом одні й ті самі страви: юшку, овочі, трохи сиру та лише зрідка м'ясо і рибу. Якось до Спарти після перемоги повернувся знаменитий полководець. Він негайно послав за своєю часткою їжі, бажаючи цього разу пообідати з дружиною. Йому не лише відмовили, але ще й оштрафували.

За дотриманням усіх правил пильно стежила *Рада старійшин*, яка мала величезну і безконтрольну владу. У Раду входили громадяни не молодші 60 років. Вони брали участь у засіданнях довічно.

Народні збори, які склалися з чоловіків-спартанців, обирали старійшин, завідували оголошенням війни й укладанням миру. Проте виступати у Народних зборах мали право лише старійшини. Інші криком голосували за зроблені ними пропозиції чи проти них.

Військом командували два ватажки, їх називали *царями*. Ця влада передавалася у спадок,

Дівчина-бігун. Давньогрецька статуя.

але не була великою. Царі входили до Ради старійшин і зазвичай слухняно виконували її волю.

У VI (6-му) столітті до н. е. Спарта стала одним із наймогутніших полісів Греції.

3. Спартанське виховання. Греки стверджували, що діти у Спарті належать не батькам, а державі. Батько повинен був віднести новонародженого до старійшин. Ті оглядали дитину і, якщо знаходили її міцною, віддавали батькові. А якщо дитина була кволою, її скидали з гірського урвища у прірву.

Коли хлопчики досягали семирічного віку, їх відбирали у батьків і розподіляли по загонах, де вони мали жити разом. На чолі кожного загону ставили того, хто вирізнявся кмітливістю і був хоробріший за всіх у бійках. Інші виконували його накази і мовчки терпіли покарання.

Головним вихователем хлопчиків призначався один із найшановніших спартанців. За іграми й заняттями дітей також наглядали старші. Вони намагалися викликати сварку і бійку, а потім спостерігали, чи відважні їхні вихованці, чи завзяті у сутичках.

Дітлахів навчали стійко переносити незручності та поневіряння. Бігали вони напівголими й невзутими, спали на підстилках, які самі собі готували, ламаючи голими руками очерет на березі Еврота.

Хлопчик виймає скалку. Давньогрецька статуя.

Легенда про поета Тіртея

Під час однієї з воєн спартанцям було передбачено, що вони переможуть, якщо афінянин очолить їхнє військо. Але афіняни насмішкувато прислали не полководця, а кульгавого шкільного вчителя *Тіртея*. Спартанці спочатку над ним знущалися. Проте Тіртеј був поетом, його палкі пісні підняли дух воїнів, і спартанці перемогли. З піснями Тіртея спартанці йшли в бій. У своїх віршах поет оспівував відданого батьківщині воїна:

Битися ми стійко повинні за дітей і за землю рідну,
Грудьми удари зустрічати, в січі душі не шкодуючи.
Сміливо, друзі! Усі разом у відважному бою залишайтеся!
Втечі зневажте почин, страх нехай буде подалі!

Годували хлопчиків мізерно, спонукаючи їх самих добувати собі їжу. Вони крали не тільки на городах і в чужих коморах, але навіть у храмах їжу, призначену в жертву богам. Тягли з-під носа вартових усе істівне — овочі, хліб, сир. Але якщо злодюжку спіймали, його били батогом, караючи не за крадіжку, а за невміле злодійство.

Юних спартанців вчили говорити коротко, давати влучні та точні відповіді (таке мовлення називається *лаконічним* — за назвою області Лаконія).

Афіняни називали спартанців неучами, бо грамоту вони вчили мало. Зате і хлопчики, і дівчатка напружено займалися гімнастикою: змагалися у бігу, стрибках, боротьбі, метанні диска і списа. Хлопчики годинами розучували під звуки флейти військові пісні, з якими спартанці йшли у бій. Юні співаки прославляли полеглих за Спарту, проклинали боягузів, обіцяючи в майбутньому довести свою хоробрість і здійснити подвиги, гідні того, щоб зберегтися у віках.

Поясніть значення виразу «лаконічне мовлення».

Перевірте себе. 1. Кого називали ілотами? Яким було їхнє становище? 2. Чим Спарта нагадувала військовий табір? Якими заходами була обмежена свобода спартанців? 3. Як управлялася Спарта? Що вам відомо про Раду старійшин? про Народні збори? про царів у Спарті?

Попрацюйте з картою (див. с. 115). Знайдіть і назвіть дві області, в яких була розташована Спартанська держава. У якій частині Греції вони знаходяться?

Подумайте. 1. Якби ви опинилися у Стародавній Спарті, сподобалося б вам життя у ній? Обґрунтуйте відповідь. 2. Що хотіла сказати спартанка, яка проводжала сина на війну? Подаючи юнакові щит, вона лаконічно сказала: «З ним або на ньому».

§ 32. Грецькі колонії на берегах Середземного та Чорного морів

У VIII–VI (8–6-му) століттях до н. е. греки заснували десятки поселень на берегах Середземного та Чорного морів. Ці колонії

стали незалежними державами зі своїм урядом, загонами воїнів, законами і монетою.

1. Чому греки залишали батьківщину? Населення Греції зростало, а країна була бідною: хліба не вистачало. До того ж найкращі землі належали знаті. Землероби, які не мали хороших ділянок, бідували, залазили в борги. Загроза голоду, прагнення звільнитися від боргів змушували греків залишати рідні поселення та міста у пошуках щастя на чужині.

Була й інша причина масових від'їздів за море. У багатьох полісах точилася запекла боротьба між демосом і знаттю. Якщо програвав демос, його ватажки, боячись помсти противників, залишали місто. Якщо ж демос перемагав, то у страху за своє життя виїжджали знатні люди. Іноді їхня втеча була настільки поспішною, що доводилося залишати дім, повний дорогого посуду та рабів.

Проте найчастіше готувалися до від'їзду завчасно. Те місто, в якому були охочі поїхати, допомагало їм спорядити корабель, постачало запаси їжі, давало військову охорону на випадок нападу

Заснування грецьких колоній у VIII–VI (8–6-му) століттях до н. е.

Так могла виглядати грецька колонія на березі Чорного моря.

Срібна грецька монета з міста Сиракузи.

Скіф, що натягує тятиву. З давньо-грецької вази.

*піратів*¹. Купці й ремісники, які залишалися в місті, сподівалися, що за допомогою переселенців їм вдасться зав'язати вигідну торгівлю з тією країною, де утворювалася нова колонія.

2. У яких місцях греки засновували колонії. Селилися завжди поблизу моря. Вибирали місце зі зручною гаванню, джерелами прісної води та родючими землями. Вони сіяли хліб, вирощували виноград. Грекам-колоністам зазвичай вдавалося налагодити мирні стосунки з місцевим населенням.

Багато колоній греки заснували на берегах Чорного моря. Купці з міст Греції привозили до цих колоній вино, оливкову олію, вироби ремесла — зброю, тканини, вази, статуї з *мармуру*². В обмін купці купували у колоністів і місцевих племен пшеницю, рабів, шкури тварин, мед.

3. Греки та скіфи на північних берегах Чорного моря. В одній із колоній побував знаменитий грецький історик Геродот, прозваний

¹ *Пірати* — морські розбійники.

² *Мармур* — твердий блискучий камінь, зазвичай з гарним візерунком.

«батьком історії». Цією колонією була *Ольвія*, розташована у гирлі Дніпра — великої річки, яка впадає у Чорне море. Ольвією, як і іншими грецькими містами, керували Народні збори, архонти, яких обирали громадяни, й міська рада. У степах по сусідству з Ольвією жили численні племена *скіфів*. У своїй книзі Геродот розповідає легенду про скіфського царя *Скіла* та його відносини з греками Ольвії.

Матір'ю Скіла була гречанка. Вона навчила сина говорити і писати її рідною мовою. Царюючи над скіфами, Скіл зовсім не любив їхній спосіб життя. Набагато ближчі йому були звичаї греків, і він охоче відвідував Ольвію. Щоразу Скіл залишав свою охорону за фортечною стіною, один входив у місто і одразу ж вимагав зачинити за собою ворота. Потім, знявши скіфські чобітки, каптан і довгі штани, Скіл одягався у грецький одяг. Нижній одяг називався *хітón* (він був схожий на сорочку). Виходячи з дому, поверх хітона греки загорталися у *гіматій* (довгастий шматок тканини). Взуттям служили сандалі з тонкими ремінцями. До певного часу скіфи не здогадувалися, що їхній цар носить чужоземне вбрання.

В Ольвії замість степових просторів Скіл бачив вузькі вулички, які вели до гавані, торгові склади, ковальські та гончарні майстерні. Замість скіфських кочових кибиток — криті черепицею будинки із внутрішніми двориками.

Скіл милувався красивим храмом, спостерігав за тим, як греки приносять жертви богам Зевсу й Аполлону. В Ольвії Скіл познайомився з красунею-гречанкою і покохав її. Для молодой дружини він збудував розкішний палац, прикрашений мармуровими статуями.

Поверх хітона греки одягали гіматій. Сучасний малюнок.

Срібна ваза з поховання скіфського царя.

Рельєф з Танаїсу.

Сумна доля, однак, була уготована скіфському царю. Він забажав взяти участь у святкуванні, присвяченому богу виноробів — *Діонісу*. На цих святах греки несамовито танцювали під звуки музики.

Скіфи знали про ці танці та глузували з них: «Греки шанують бога, який позбавляє їх розуму!» Почувши такі слова, один ольвієць розлютився: «А ваш цар, хіба він не прихильний до наших звичаїв? Ходімо зі мною, ви переконаєтеся, що я не брешу».

У день святкування він таємно провів їх на фортечну вежу, з якої скіфи розгледіли Скіла. Цар танцював разом з усіма, підкидаючи ноги і безладно вигукуючи слова. Скіфи розлютились: «Цар Скіл поправ звичаї предків, він поклоняється чужим богам!»

Скіфські племена повстали проти Скіла й обрали собі нового царя. Скіл був убитий.

Де б не жили греки — в Афінах, Спарті чи колоніях, вони розмовляли однією мовою, користувалися однако-вими літерами, поклонялися олімпійським богам. Самих себе, свій народ, греки називали е́ллінами, а Грецію — Елладаю.

Стародавнє місто в дельті річки Дон

На землях нинішньої Росії з'явилося кілька грецьких колоній. Найбільш північною з них був Танаїс, заснований неподалік місця впадання Дону в море. Для оборони міста його жителі збудували кам'яні стіни та вежі. В одну зі стін був вставлений мармуровий рельєф. На ньому ми бачимо вершника з великим списом у руках. Він мчить на осідланому коні, за його спиною майорить плащ. Так побажав увічнити себе керівник будівництва. Цікаво, що він мав грецьке ім'я *Трифон*, але зображений несхожим на грека. Штани, низькі м'які чоботи, лускатий панцир із широким поясом і шолом нагадують ті, що носили воїни із сусідніх племен. Жителі Танаїсу постійно спілкувалися з ними і часом переймали їхні звичаї, одяг, військове мистецтво.

? **Поясніть значення слів:** еллін, Еллада, хітон, гіматій.

Перевірте себе. 1. Чому греки залишали Грецію і вирушали жити у заморські країни? 2. Якими особливостями відрізнялися ті місця, де греки засновували колонії? 3. Як складалися відносини греків-колоністів з місцевим населенням?

Попрацюйте з картою (див. с. 151). 1. Що мав на увазі афінський мислитель Сократ, який жартівливо стверджував, що греки порозсідалися навколо моря, як жаби навколо болота? 2. Знайдіть колонії Массілія, Сиракузи, Кірена, Пантікапій, Херсонес, Ольвія. Розкажіть про їхнє місцезнаходження.

 Опишіть за малюнком (див. с. 152) грецьку колонію у Причорномор'ї. Припустіть, які товари привезли купці. Які закуплять?

Подумайте. 1. Чи мали рацію скіфи, що засудили поведінку свого царя Скіла? Чи заслужив він насильницьку смерть? 2. Чому греки любили фарбувати у синій колір корпус корабля, його вітрила та снасті?

§ 33. Олімпійські ігри у давнину

1. **Свято, яке об'єднувало еллінів.** У рік Олімпійських ігор глашатаї розносили містами Еллади радісну звістку: «Усі — в Олімпію! Священний мир оголошений, дороги безпечні! Хай переможуть найсильніші!»

На знаменитих Олімпійських іграх змагалися у силі та спритності борці, бігуни, метальники списів і дисків, кулачні бійці, стрибуни. Ігри проводилися один раз на чотири роки у розпал літа. На час Ігор заборонялися війни між ворогуючими грецькими полісами.

В *Олімпію* — містечко, розташоване у Південній Греції, — добиралися морем чи сухопутними дорогами. Приїжджали сотні учасників і тисячі глядачів з усіх полісів Еллади, включно з колоній.

Перші Олімпійські ігри відбулися у **776 році до н. е.**

2. **Підготовка до Ігор.** У змаганнях могли брати участь усі вільні греки: бідні та багаті,

Бігуни та суддя.
Давньогрецька ваза.

Так виглядає один із давніх стадіонів у наші дні.

Борці. Малюнок на давньогрецькій вазі.

Бігун. Малюнок на давньогрецькій вазі.

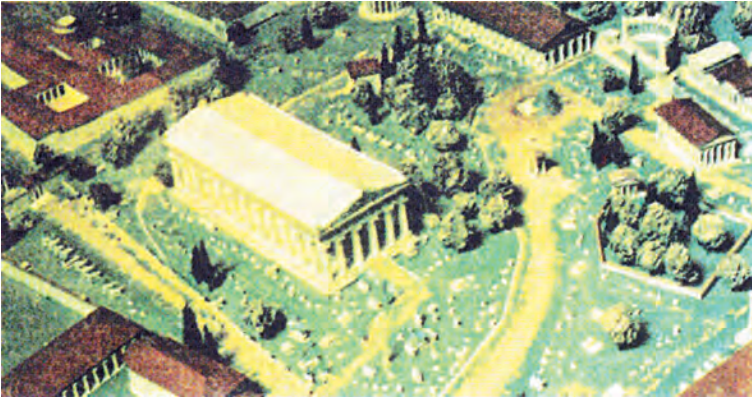
знатні й незнатні. Проте жінкам заборонялося бути там навіть у ролі глядачок. Олімпійські ігри були присвячені Зевсу: це було суто чоловіче свято. Розповідали, що одна смілива гречанка, одягнувши чоловічий одяг, таємно проникла в Олімпію, щоб поглянути на виступ сина. Коли юнак переміг, його мати у захваті кинулася до нього, і всі зрозуміли, що перед ними жінка. Нещасну повинні були стратити, але з поваги до її сина-переможця помилували.

Майже за рік до початку Ігор всі учасники повинні були розпочати тренування у своєму рідному місті. День за днем десять місяців поспіль невпинно вправлялися *атлєти*¹. А рівно за місяць до відкриття Ігор їм належало прибути до Південної Греції і там поблизу Олімпії продовжити підготовку. Учасниками Ігор зазвичай ставали заможні люди. Бідняки не могли тренуватись довгими місяцями.

3. П'ять незабутніх днів. Олімпійські ігри тривали п'ять днів.

Першого дня атлети приносили жертви богам, давали клятву боротися чесно. Судді

¹ *Атлет* — учасник змагань, людина міцної статури, силач.

Олімпія. У центрі — храм Зевса. Реконструкція.

присягалися ухвалювати справедливі рішення. Наступні три дні відводилися змаганням.

Більшість змагань проходила на стадіоні. Місця глядачі займали з ночі. Одного разу якийсь старий запізнився і ніяк не міг знайти собі місце. Здавалося, ніхто не помічав його. Але ось він наблизився до тієї частини стадіону, де сиділи спартанці. Усі вони дружно встали, щоб поступитися місцем літній людині. І тут увесь стадіон став плескати в долоні, схвалюючи вчинок спартанців.

А старий сказав: «Усі елліни знають правила пристойності, але дотримуються їх тільки спартанці».

Одне з головних змагань — *п'ятиборство* — починалося з *бігу*. Атлети виступали оголеними. Вставши на доріжці один біля одного, вони чекали сигналу. Того, хто, не дочекавшись, раніше часу зривався з місця, суддя боляче бив батогом.

Потім змагалися у *стрибках у довжину*. Для посилення поштовху атлети користувалися гириями. Відштовхуючись від землі, стрибун різким рухом викидав уперед руки, в яких були затиснуті гири.

Метальник диска та суддя. Малюнок на вазі.

Метання списа та диска були третім і четвертим видом змагань у п'ятиборстві. П'ятим змаганням була *боротьба*, де виявлялися сила і спритність атлетів. Борці використовували підніжку, захоплення рук і шиї. На початку бою вони намагалися вивалити один одного в пилюці, щоб намазане оливковою олією тіло стало менш слизьким і його легше було захопити. Для перемоги було потрібно, щоб противник, який впав, тричі торкнувся землі плечем, стегном або спиною.

Інтерес глядачів на Олімпійських іграх також викликали *кулачний бій, біг зі зброєю* та інші змагання.

Захоплюючим видовищем були *гонки колісниць*. Вони влаштувалися на *іподромі*¹. За сигналом труби візники змахували батогами, і колісниця, запряжена четвірками коней, прямувала вперед.

Брали участь у перегонах лише дуже багаті греки: мати бігових коней коштувало дорого. Водночас власник упряжки міг сам не керувати нею, а найняти візничого. Але якщо коні приходили першими, то саме йому, а не візничому присуджувалася перемога.

На гонках колісниця мали дванадцять разів об'їхати іподром. У двох місцях іподрому, що мав овальну форму, стояли поворотні стовпи. Щоб скоротити відстань, кожен візничий прагнув на повороті проїхати якомога ближче до стовпа. Нерідко колісниця,

На іподромі в Олімпії. Сучасний малюнок.

¹ *Іподром* — місце для проведення кінних змагань.

зачепивши стовп, переверталася, а ззаду напірали суперники. Колісниці стикалися, візничі калічилися і ранилися.

У п'ятий, заключний день Ігор перед храмом Зевса ставили стіл із золота і слонової кістки. На ньому лежали нагороди — вінки з гілок оливи. Переможці один за одним підходили до головного судді, який надягав на їхні голови нагородні вінки. Глашатай оголошував ім'я атлета і називав його рідне місто. А глядачі захоплено кричали: «Слава переможцю!»

4. Легендарні розповіді про знаменитих атлетів. Найбільш прославленим серед борців був *Мілон*. Ще підлітком він щодня піднімав теля і носив його на своїх плечах. Згодом теля перетворилося на бика, а Мілон — на першого силача Еллади. Шість разів поспіль він ставав переможцем Олімпійських ігор. Був випадок, коли всі відмовилися з ним змагатися і йому присудили перемогу без боротьби. Але коли Мілон подався до суддів за оливковим вінком, він послизнувся і впав. Глядачі зареготали, вимагаючи позбавити олімпійської нагороди того, хто падає на рівному місці. «Так, я впав, але лише один раз, — гордо заявив Мілон. — Хто з вас кине мене на землю ще двічі і стане переможцем?» Охочих прийняти виклик не знайшлося.

Візник тримає вінки. Стародавня бронзова статуя.

Міф про заснування Олімпійських ігор

У давнину світом правив батько Зевса бог *Крон*. Його дружиною була богиня *Рея*. Крону передбачили, що в нього заберуть владу власні діти. Тому, щойно у Реї народжувалась дитина, Крон проковтував немовля. Вже п'ятьох проковтнув жорстокий батько. Але у Реї народився молодший син — Зевс. Боячись втратити і його, мати подала Крону не дитину, а загорнутий у пелюшки довгастих камінь. Не помітивши обману, Крон проковтнув камінь.

Коли Зевс змужнів, він напоїв батька чарівним зіллям, завдяки якому Крон зригнув проковтнутих ним дітей-богів. Потім між ними та їхнім батьком Кроном почалася запекла боротьба за владу. Здобувши перемогу, Зевс на згадку про неї наказав влаштовувати змагання атлетів на землі Олімпії.

Усюди в Греції розповідали про подвиги *Поліда́ма*. Цей атлет однією рукою утримував за колесо колісницю, запряжену четвіркою коней. Одного разу, гуляючи схилами гори Олімп, він зустрів лютого лева і, як Геракл, задушив його.

Знаменитий бігун і кулачний боець *Феаѓен* вже в дитинстві був не за віком сильний. Повертаючись зі школи, він забрав з ринкової площі бронзову статую, яка йому сподобалася. Хлопчика покарали, змусивши віднести важку статую на колишнє місце, а чутка про цей вчинок поширилася по всій Греції.

5. Повернення до рідного міста. Коли переможець повертався додому, усі городяни виходили йому назустріч. Атлет у пурпуровому одязі під'їжджав на колісниці до головного храму, де приносив свій вінок у дар богам. Переможцю рідне місто ставило статую і до кінця життя годувало його безкоштовними обідами.

Найкращі атлети Греції брали участь у змаганнях восьми, а то й дев'яти Олімпійських ігор. За словами давнього письменника, вони розглядали змагання як підготовку до війни, а війну — як підготовку до змагань. **Слава про Олімпійські ігри та видатних атлетів пережила століття.**

Поясніть значення слів: атлет, іподром, п'ятиборство.

Перевірте себе. 1. Як часто проводились Олімпійські ігри? Скільки днів вони тривали? 2. Хто мав право брати участь в Олімпійських іграх? 3. Скільки місяців і де атлети повинні були готуватися до ігор? 4. Які види змагань входили до п'ятиборства? 5. Що розповідали греки про видатних атлетів?

Попрацюйте з картою (див. с. 115). Знайдіть дві схожі назви — Олімп і Олімпія. В якій частині Греції знаходиться Олімпія? У якій — Олімп? Де проводились знамениті ігри?

Попрацюйте з датами. Підрахуйте, скільки років тому проводилися перші Олімпійські ігри.

Опишіть за малюнком «На іподромі...» (див. с. 158) змагання з бігу на колісницях в Олімпії. У чому полягали змагання? Як визначали переможця?

Складіть (у зошиті) розповідь про Олімпійські ігри від імені учасника чи глядача.

§ 34. Перемога греків над персами у Марафонській битві

На початку V (5-го) століття до н. е. володар величезної Перської держави могутній цар Дарій Перший задумав підкорити собі нові країни.

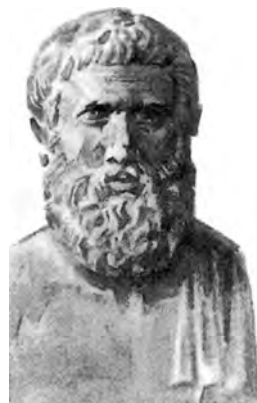
1. Над греками нависла загроза поневолення. До міст Еллади прибували перські послы. Вони заявляли: «Наш повелитель, цар царів, великий цар Дарій, володар усіх людей від сходу до заходу, вимагає від вас землі й води...» Жителі багатьох полісів вважали безнадійним чинити опір персам і підкорилися Дарію. Лише у двох найбільших містах — Афінах і Спарті — вчинили інакше. Коли перські послы прибули до Афін, городяни у гніві вбили їх, зіштовхнувши зі скелі. А спартанці кинули послів у колодязь зі словами: «Там на дні ви знайдете достатньо і землі, і води!»

2. Марафонська битва. Влітку 490 року до н. е. гонець із прибережного селища приніс до Афін страшну звістку: «У Марафонській бухті з'явилися кораблі персів. Озбройтесь!»

Усі здатні битися стали у лави. На посаду *стратега*¹ Народні збори обрали *Мільтіада*, який добре знав військові прийоми персів. Десятитисячне піше військо рушило назустріч ворогові.

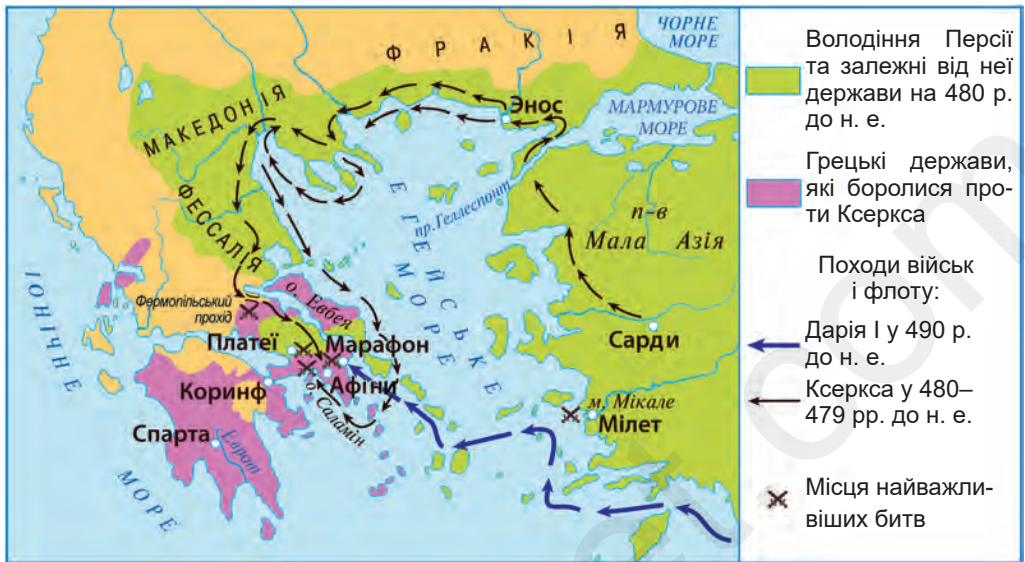
За допомогою послали до Спарты. На другий день шляху афінський скороход прибіг до Лаконії. «Не дайте поневолити найдавніше в Елладі місто!» — волав він до спартанців. Ті пообіцяли допомогти, але не тепер, а пізніше. Посилалися на старовинний звичай, який забороняв спартанцям до повного місяця виступати в похід. Не допомогли афінянам й інші греки. Лише прикордонне з Аттикою місто *Платеї* наважилося на боротьбу і надіслало загін воїнів.

Від *Марафону* до Афін близько сорока кілометрів. Коли грецьке військо досягло пагорбів,

Мільтіад. Давньогрецька скульптура.

¹ *Стратег* — грецькою «воєначальник».

Греко-перські війни у V (5-му) столітті до н. е.

які оточують Марафонську бухту, стало видно великий табір і витягнуті на берег кораблі. Часом чути було іржання коней і звуки мови чужинців. Очевидною була чисельна перевага персів.

Мільтіад перегородив ворогам шлях на Афіни. Але зійти з пагорбів на рівнину, зручну для дій перської кінноти, остерігся. День минав за днем. Нарешті перський воєначальник зважився на небезпечний крок.

Уночі частину перського війська, включно з кіннотою, посадили на кораблі. План був простий: обігнути Аттику й увірватися до беззахисних Афін. Інша частина війська залишилася на рівнині.

Дізнавшись про це, Мільтіад наважився на бій. Вийшовши на рівнину, греки вишикувалися *фалангою* — тісними зімкнутими рядами. Їхня

Марафонська битва. План.

Марафонська битва. Сучасний малюнок.

бойова лінія була завдовжки як перська, але у центрі було менше рядів, ніж у противника.

Мільтіад дав команду до бою. І тут персам здалося, що греки збожеволіли. Не маючи кінноти та лучників, вони під ворожими стрілами кинулися в атаку. Так почалася Марафонська битва.

Пророцтво бога Аполлона

(Переказ, розказаний Геродотом)

Це було за півстоліття до Марафонської битви. Крез, цар Лідії — держави, розташованої в Малій Азії, — став готуватися до війни з персами, поки їхня міць не надто зросла. Він відправив послів у знамените святилище бога Аполлона у грецькому місті Дельфи, де пророкували майбутнє. Крез запитував Аполлона: «Чи йти мені війною на персів?» Від імені бога жерці дали таку відповідь: «Якщо цар піде війною на персів, то зруйнує велике царство». Крез надзвичайно зрадів, тепер він був переконаний у тому, що знищить царство Кіра.

Однак перемогли перси: лідійський цар був розбитий і потрапив у полон. Володар персів Кір зберіг йому життя. Вражений тим, що сталося, Крез відправив послів до святилища Аполлона зі скаргою. Чи не соромно було богу спонукати його, Креза, до війни з персами, яка закінчилася загибеллю Лідійського царства?

Жерці ж відповідали, що Крез не зрозумів пророцтв Аполлона і тому повинен звинувачувати самого себе.

? У чому є двозначність передбачення, даного Крезу? Кому ця двозначність була вигідною?

Перський воїн. Малюнок на давньогрецькій вазі.

Персам вдалося прорвати бойову лінію греків у центрі, але краї встояли. Уявивши, що здобули перемогу, перси кинулися вглиб до грецького табору. Тоді греки, що стояли на краях фаланги, напали на персів ззаду. У запеклій сутичці елліни обернули ворогів у втечу і погнали їх до моря. Сім кораблів захопили греки. На решті перси поспішно відпливли, взявши курс на Афіни. Розгадавши задум противника, афіняни попрямували на захист рідного міста. Коли перський флот, обійшовши

Аттику, наблизився до афінської гавані, то на березі вже стояло готове до нового бою афінське військо. Перси не стали випробувати долю і попливли геть.

Тим часом до Аттики після повного місяця прибули дві тисячі спартанців. Запізнившись до бою, вони все ж таки вирушили до Марафону, де з цікавістю розглядали загиблих перських воїнів, яких бачили вперше.

Відтепер перси перестали вважатися непереможними. Афіняни першими здобули над ними перемогу.

Із клятви афінських юнаків під час вступу на військову службу

Я не осоромлю цю священну зброю і ніколи не покину свого товариша в битві. Я боротимуся за моїх богів і за мою домівку і залишу після себе батьківщину не ослаблю, але більш могутньою... Нехай будуть свідками клятви боги, кордони моєї вітчизни, пшеничні та ячмінні поля, виноградники й оливи.

? Поясніть значення слів: стратег, фаланга.

Перевірте себе. 1. З якою вимогою з'явилися до міст Еллади послы Дарія Першого? Що вона означала? 2. Як відповіли на вимоги персів афіняни і як — спартанці? 3. З чого розпочалася Марафонська битва? Чим вона скінчилася? 4. Чому спартанці не брали участь у битві?

Попрацюйте з датами. У якому році греки могли святкувати дату: 2500 років, що минули від дня перемоги біля Марафону?

Подумайте. 1. Чому, незважаючи на наявність кінноти та лучників у своєму війську, перси програли Марафонську битву? Порівняйте, за що боролися греки і за що — перси. **2.** Ще не відшуміла битва, як Мільтіад відправив до Афін гінця повідомити про розгром персів. «Радійте, ми перемогли!» — ледве чутно промовив він і впав мертвим. Яке змагання проводиться на згадку про прудкононого елліна?

§ 35. Наваля перських військ

1. Підготовка еллінів до нової війни. Афіняни гордилися Марафонською перемогою. Але не всі розуміли, що попереду нові тяжкі бої з персами.

Одним із тих, хто передбачав вторгнення в Елладу військ перського царя, був розумний і енергійний афінянин *Фемістокл*. Він виступав у Народних зборах, стверджуючи, що порятунок Еллади — у створенні військового флоту. Фемістокл запропонував афінянам негайно будувати бойові кораблі. Так афіняни і вчинили. За короткий термін вони збудували двісті *трієр* — військових кораблів із трьома рядами весел. Вітрила на трієрах відігравали допоміжну роль: перед боєм їх зазвичай спускали. Трієра завдяки узгодженим діям ста вісімдесяти веслярів розвивала швидкість до вісімнадцяти кілометрів на годину. Веслярами на трієрах служили афінські бідняки.

Фемістокл переконував греків, які жили в різних містах, припинити ворожнечу й об'єднатися для боротьби з небезпечним ворогом. Унаслідок зусиль Фемістокла **тридцять еллінських держав створили союз, щоб разом оборонятися від персів.**

2. Вторгнення персів в Елладу. Після смерті Дарія володарем Перської держави став його син *Ксеркс*.

480 року до н. е. цар Ксеркс повів свої полчища на Елладу. Більша частина воїнів Ксеркса

Фемістокл. Давньогрецька скульптура.

Ксеркс. Рельєф з палацу у Персеполі.

була набрана з підкорених народів. Їм були чужі інтереси перського царя та знаті.

Вузька протока відокремлювала Європу від Азії. За наказом Ксеркса навели мости, що з'єднали обидва береги, але знялася буря і знесла ці мости. Прийшов у лють Ксеркс і наказав відрубати голови будівельникам, а морю призначив небачене досі покарання. Кати стьобали його батогами, примовляючи: «О ти, гірка морська волого! Ось тобі від нашого володаря! Запам'ятай гарненько, цар перейде тебе, бажеш ти того чи ні!»

Інші майстри збудували новий міст. Сім діб тривала переправа на європейський берег.

Величезне військо вторглося до *Північної Греції*. За ним йшов обоз із провізією, гнали стада биків. Уздовж берега йшов перський флот, у якому було багато фінікійських і єгипетських кораблів.

3. Бій у Фермопільській ущелині. Греки вирішили захищати вузький *Фермопільський прохід* між горами і морем. Це був єдиний на суші шлях, який вів з Північної Греції до Середньої Греції. Об'єднане військо під командуванням спартанського царя *Леоніда* зайняло Фермопільську ущелину і перегородило шлях ворогам.

Коли до Фермопіль підійшли головні сили перських військ, Ксеркс кинув їх у лобову атаку, але змусити греків втікати не вдалося. Начальники перських загонів батогами гнали воїнів у міжгір'я. Перси зазнавали серйозних втрат. Ксеркс, що спостерігав за битвою, схоплювався із трону тричі у страху за своє військо.

Битва у Фермопільській ущелині. План.

Усі спроби персів захопити ущелину не мали успіху. Третього дня до царя прийшов місцевий житель, готовий за нагороду показати обхідну стежку, яка веде через гори. Ксеркс зрадив і послав загін у тил захисникам Фермопіл.

Розвідники еллінів помітили ворожий загін, який ішов через гори. Рятуючи військо, Леонід наказав усім відступати. Сам же разом із трьомастами спартанцями залишився на вірну смерть, щоб прикрити відхід грецьких загонів. *Триста спартанців здійснили подвиг, який залишився у віках. У запеклих сутичках герої виявили найбільшу доблесть і мужність. Ламалися мечі та списи — спартанці билися руками й зубами, доки не загинули всі до останнього.*

На місці битви і сьогодні стоїть поставлений у давнину пам'ятник із віршами: «О мандрівнику, повідай спартанцям про нашу смерть: вірні законам своїм, ми тут кістками полягли».

4. Саламінська битва. Захопивши Фермопіли, полчища Ксеркса ринули в Середню Грецію. Грабуючи її області, витоптуючи поля, вирубуючи виноградники й оливи, загарбники наближалися до Афіні.

За рішенням Народних зборів жителі Аттики спішно залишали свої будинки. Безліч жінок, літніх людей і дітей перебравися

Хитрість Фемістокла напередодні Саламінської битви

Побоюючись, що грецький флот залишить Саламінську протоку, Фемістокл покликав відданого раба, полоненого перса на ім'я Сікінн: «Сідай у човен і пливи до Фалерської бухти». — «Ти посилаєш мене до персів, пане? — здивувався Сікінн. «Так, і не зволікай: доля Еллади у твоїх руках!»

Раб виконав таємне доручення, став перед Ксерксом і сказав: «Владико всіх людей! Афінівський стратег Фемістокл повідомляє тобі: елліни охоплені страхом і вночі хочуть тікати. Перешкодь їм. У розпал бою мій господар перейде на твою сторону».

З радістю повіривши цим словам, Ксеркс наказав флоту вийти в море і замкнути виходи із Саламінської протоки.

Так завдяки хитроцям Фемістокла битва стала неминучою.

Саламінська морська битва. План.

на острів *Саламін* під захист флоту. Чоловіки, спроможні носити зброю, вступили на кораблі.

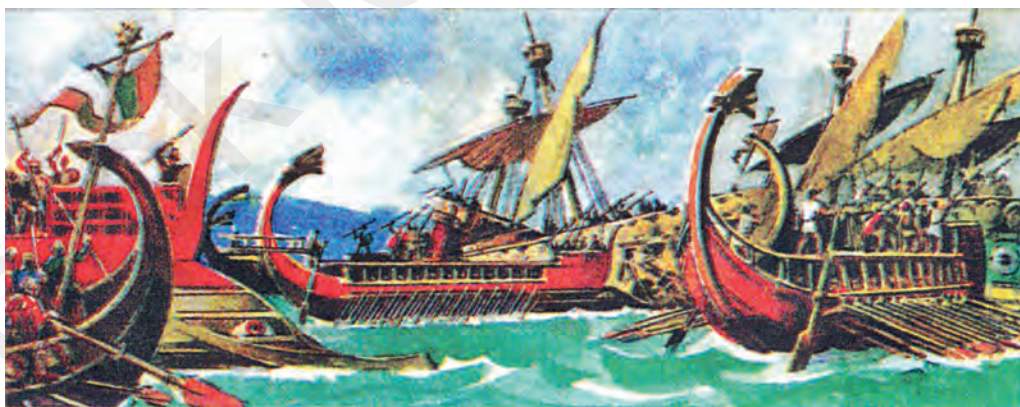
Уся Аттика спорожніла. Перси увійшли до Афін, підпалили їх, зруйнували храми. Військові судна персів стали на якор у бухті поблизу Афін.

Поруч, у вузькій протоці між Саламіном і Аттикою, знаходився флот греків, який налічував близько чотирьохсот кораблів. Звідси було видно, як палало найчудовіше місто Еллади.

На загальній раді воєначальників багато командирів наполягали на відведенні флоту до *Коринфського перешийку* для захисту Південної Греції. Лише афінський стратег Фемістокл переконував дати бій у Саламінській протоці, де еллінам знайомий кожен підводний камінь, усі напрямки вітрів. Він благав подумати про долю афінських жінок і дітей.

Довго сперечалися греки, не знаючи, як вчинити. Але на світанку побачили, що виходи з протоки перекриті перським флотом. Бій став неминучим.

За ним, сидячи на золотому троні, з високого берега Аттики спостерігав Ксеркс. Перевага у чисельності кораблів створювала впевненість у перемозі. Тим часом піднявся сильний вітер.

Бій у Саламінській протоці. Сучасний малюнок.

Він розгойдував високопалубні судна персів, проте не був небезпечний для низьких трієр. Греки завдали ворогам перших ударів.

Бій описав його учасник поет *Есхіл*. «Було чути голосний крик: «Вперед, сини Еллади! Рятуйте батьківщину, рятуйте дружин, дітей своїх, богів батьківських храми, гробниці предків: бій тепер — за все! <...> Спершу стояло твердо військо персів; коли ж згромадилися судна у протоці, допомогти один одному не могли і мідними носами вражали своїх же — всі тоді вони загинули. І під уламками суден розбитих, під кров'ю мертвих — сховалася гладінь морська».

Саламінська перемога стала вирішальною під час греко-перських воєн. Після поразки Ксеркс поїхав із Греції, залишивши у ній частину сухопутної армії. А за рік у битві при Платеях і вона була розбита. **Греки у тяжкій і тривалій боротьбі відстояли свою незалежність.**

Перстень Полікрата

(Переказ, розказаний Геродотом)

Років за тридцять до початку воєн з персами грецьким островом Сámos правив Полікрат. Був він у всьому надзвичайно щасливий: за що б не узявся, у всякому починанні чекали його успіх і талан.

У нього був друг, який одного разу сказав: «Мене лякає, Полікрате, що тобі щастить у всьому. Знай, що боги жорстокі та заздрісні, вони не простять тобі твого щастя і помстяться за нього». — «Що ж мені робити?» — спитав стурбований Полікрат. «Якщо в тебе є річ, яку ти дуже цінуєш, то відмовся від неї. Можливо, боги приймуть твою жертву».

Полікрат прислухався до поради друга і наказав негайно спорядити корабель. Вийшовши в море, Полікрат зняв з пальця дорогоцінний перстень, з яким ніколи не розлучався, і кинув його у хвилі.

Вчинивши так і заспокоївшись, він повернувся додому.

А за п'ять чи шість днів у подарунок правителю якийсь рибалка приніс велику рибу, спійману ним у морі. У животі риби кухарі знайшли перстень Полікрата.

Боги не прийняли жертви правителя Самоса, і загибель його була жахлива. Перси заманили Полікрата нібито для переговорів до одного з міст Малої Азії, де зрадницьки вбили.

Поясніть значення слова «трієра».

Перевірте себе. 1. Скільки полісів і з якою метою об'єдналися завдяки закликам афінського стратега Фемістокла? 2. Як афіняни готувались до війни на морі? 3. У чому був подвиг трьохсот спартанців? 4. Які віршовані рядки афінський поет Есхіл присвятив Саламінській битві?

Попрацюйте з датами. 1. Що було раніше і на скільки: Саламінська чи Марафонська битва? 2. Чи міг афінянин Солон брати участь у святкуванні перемог при Марафоні й Саламіні?

Опишіть за малюнком «Бій у Саламінській протоці» (див. с. 168) військові кораблі греків і персів. Як відбувалася у давнину морська битва?

Складіть (у зошиті) розповідь про одну з битв греків з персами від імені учасника цієї битви.

Подумайте. Чому перські воєначальники батогами гнали воїнів у бій?

Підіб'ємо підсумки і зробимо висновки

- У чому полягала головна відмінність давньогрецького алфавіту від фінікійського?
- Підтвердіть фактами таку думку, що закони Солона заклали в Афінах основи демократії.
- Що було хорошого у вихованні спартанських хлопчиків? Що може викликати ваш осуд?
- Чому греки пишалися перемогами над військами перських царів Дарія та Ксеркса? Яка з битв була вирішальною під час Греко-перських воєн?

Піднесення Афін у V (5-му) столітті до н. е. та розквіт демократії

▶ Під час знайомства з главою подумайте: 1. Який державний устрій — у Стародавньому Єгипті чи в Афінах — здається вам справедливішим? 2. Чому в Афінах та інших полісах, де влада належала демосу, розвивалося красномовство, а у школах навчали ораторській майстерності? 3. Які особливості Афінського поліса за часів Перікла могли вплинути на устрій сучасних нам передових держав? Поясніть свою думку. (Опорні слова: участь громадян в управлінні, вибори, суд.)

Після перемог при Саламіні та Платеях жителі Афін відбудували наново своє місто, спалене Ксерксом. Греки стали звільняти захоплені персами острови Егейського моря та міста Малої Азії. Для боротьби з персами Афіни створили військовий союз приморських грецьких держав. Цей союз називають *Афінським морським союзом*.

Афінський морський союз довів війну до переможного кінця: за угодою з персами їхнім військовим кораблям заборонено було плавати в Егейському морі. У звільнених від влади персів полісах була встановлена влада демосу — демократія. **Найбільшого розквіту демократія досягла в Афінах.**

§ 36. У гаванях афінського порту Пірей

У V (5-му) столітті до н. е. головним портом Афінської держави став *Пірей*, розташований за 5–6 км від Афін. Обабіч дороги, що з'єднує Афіни з Піреем, звели на випадок війни *Довгі стіни*. У Піреї знаходилися дві військові й одна торгова гавань.

1. У військових гаванях. Вузькі входи в гавані замикалися залізними ланцюгами або просмоленими канатами. З боку суші кам'яні стіни огорожували гавані, захищаючи їх від цікавих очей. Розміщений у гаванях афінський флот був найсильнішим

План Пірея у V (5-му) столітті до н. е.
Малюнок нашого часу.

в Елладі та налічував 400 трієр. На військових кораблях служили лише *афінські громадяни*.

Громадянами згідно із законом вважалися корінні афіняни, у яких обоє батьків — як батько, так і мати — були громадянами.

У гаванях було багато бідних громадян, які прийшли сюди на заробітки. Це були веслярі та матроси, робітники на *в'єрфях*, де лагодили старі й будували нові кораблі. День у день тут стукали сокирами, просочували днища трієр смолою, затикали щілини, які утворилися під час плавання.

У гаванях можна було побачити і багача, наприклад землевласника чи купця. Він прийшов, щоб виконати почесний, але руйнівний обов'язок. За афінськими законами найбагатші громадяни мали власним коштом спорядити по бойовому кораблю.

2. У торговій гавані. Безліч кораблів з різних країн і міст прибувала до найбільшої з гаваней Пірея.

З Єгипту привозили лляні тканини та папірус, з інших областей Африки — слонову кістку, із причорноморських колоній — зерно, солону рибу і рабів.

Жадібні до новин афіняни кидалися до новоприбулого купця з питанням: «Що нового?» Дізнавались про ціни на хліб та інші товари. Розкривши рота, слухали розповіді про далекі країни, про зустрічі з піратами й морськими чудовиськами.

Перед розвантаженням корабля купець, який привіз товари, платив *міто* за право торгувати в Афінах. Гроші йшли до скарбниці Афінської держави. Збирачами мита були громадяни, обрані жеребкуванням на цю посаду.

Амфора — посудина для вина й олії.

У торговій гавані Пірея. Сучасний малюнок.

Купці везли за море вироби афінських ремісників: чудовий посуд з обпаленої глини, мармурові статуї, срібні браслети, сережки, кубки. У великих кількостях вивозили вино й оливкову олію, які скуповували у землеробів Аттики. Це призвело до того, що землероби менше, ніж раніше, сіяли ячмінь і пшеницю, зате у великих кількостях вирощували виноград і оливки. Тепер розорення їм не загрожувало.

Серед купців було чимало переселенців з інших міст, які постійно проживали в Афінах. *Переселенці* говорили грецькою, одягалися так само, як і решта афінян, поклонялися тим самим богам, але *повинні* були платити податок у скарбницю за одне лише право жити в Афінській державі. Громадяни Афін такого податку не сплачували.

3. Тяжка доля рабів. У містах Еллади існували ринки, на яких

План міста Афіни у V (5-му) столітті до н. е.

Хлопчик-рибалка.
Малюнок на давньо-грецькій вазі.

Торговець риби.
Малюнок на давньо-грецькій вазі.

торгували людьми, як худобою. Рабами ставали чужоземці, взяті у полон, куплені за морем або захоплені піратами. Привезених до Пірея невільників везли на продаж до Афін.

Багаті афіняни купували рабину для дому: підмітати, доглядати дітей, випікати хліб, ткати. Невільників охоче купували власники майстерень. У кузні, наприклад, раба змушували носити вугілля, роздмухувати міхами вогонь у палаючій печі, бити по розжареному металу важким молотом.

Заможні землероби також купували одного-двох рабів. Їм доручали збирати оливки, давити ногами чи пресом виноград.

Найжахливіша доля чекала тих, хто потрапляв у срібні копальні на півдні Аттики. Глибоко під землею, страждаючи від нестачі повітря і світла, тисячі рабів добували дорогоцінну руду.

Закони Афін забороняли вбивати раба. Але у решті за ним не визнавали прав людини: раб не міг розпоряджатися своєю працею, мати сім'ю, міняти місце проживання. У неволі раб часто втрачав ім'я та отримував прізвисько за назвою того племені, до якого належав: Скіф, Фракієць, Перс.

За один день роботи у V (5-му) столітті до н. е. вільним афінянам платили:

каменярам — одну драхму, морякам — третину драхми, суддям — третину драхми. Відомо, що афінська сім'я із 3-4 осіб витратила на харчування щонайменше половину драхми на день.

Ціни на рабів і худобу в Афінах у V (5-му) столітті до н. е.:

погонич ослів — 140 драхм, прислужник за столом — 215 драхм, золотих справ майстер — 360 драхм; бик — 50 драхм, свиня — 3 драхми.

Іноді власники рабів відпускали їх на волю. Такі люди називалися *вільновідпущеники*. Ними могли стати віддані слуги, наприклад нянька, яка виростила дітей господаря. Вільновідпущениками ставали талановиті умільці, які заплатили викуп, — шевці, будівельники, художники, що прикрашали малюнками глиняний посуд.

Піфос — глиняна бочка для зберігання зерна.

Афіни перетворилися на найбільший центр ремесла і торгівлі.

Поясніть значення слів: верф, мито, податок, вільновідпущеник.

Перевірте себе. 1. Скільки гаваней мав головний афінський порт? 2. Які стіни афіняни називали Довгими? Чому їх так називали? З якою метою були збудовані Довгі стіни? 3. Кого вважали афінським громадянином? Кого — переселенцем? Кого — рабом? Що ви дізналися про *становище афінських громадян, переселенців, рабів*?

Попрацюйте з картою (див. с. 172). Знайдіть головний порт Афінської держави у V (5-му) столітті до н. е. Як він називався?

Опишіть за малюнком гавань Пірея (див. с. 173). Як виглядав торговий корабель? Припустіть, що знаходиться у мішках, привезених до Афін. Який «товар» йде власними ногами? Що вивозили на продаж із Афін в амфорах?

Подумайте. Як співвідносилися заробітки вільних афінян з цінами на рабів (с. 174)? Припустіть, чому зовсім не усі афіняни могли володіти рабами.

§ 37. У місті богині Афіни

Афіняни пишалися своїм містом. «Якщо ти був у Афінах і не захоплювався ними, — казали вони, — то ти вісюк!» Проте район гончарних майстерень *Керамік* навряд чи міг викликати чиєсь захоплення.

1. Там, де диміли печі для випалення посуду. Вузькі неможливі вулички Кераміка звивалися між глухими стінами будинків із замкненими хвіртками. Городяни виливали помії та викидали

Чорнофігурний посуд.

Червонофігурний посуд.

відходи просто на вулицю. Вечорами через бруд і смердючі калюжі по Кераміку не можна було ходити, не освітлюючи дорогу смоляним факелом. Проте Керамік був відомий далеко за межами Еллади: в одноманітних критих черепицею будинках жили і працювали майстерні гончарі та живописці, які створювали чудові розписні вази.

Довгий час, ще до перемог над персами, вази прикрашали *чорнофігурним* малюнком: по червонуватій глині художник наносив фігури чорним лаком. Пізніше почали чинити навпаки: для фігур зберігали природний червонуватий колір глини, а чорним лаком покривали решту поверхні вази. Тому такі вази називають *червонофігурними*. Лак блищав на сонці та не тьмянів від часу.

Разом із дорогими розписними вазами у Кераміку виготовляли і дешевший посуд: *піфоси* — величезні глиняні бочки для зберігання зерна, *амфори* — посуд із двома ручками для вина й олії, глеки для води, чаші.

Власник гончарної майстерні мав кілька рабів, яким доручав одноманітну і грубу роботу: вимішувати глину, підносити паливо до печі, залізним стрижнем ворухити палаюче вугілля. Однак роботу творчу, яка вимагала вигадки й зацікавленості, наприклад, розписування ваз, виконували громадяни, переселенці або вільновідпущеники. *Вільні майстри, які отримували гроші за свою працю, працювали набагато краще за рабів.*

2. Агора́ — головна площа Афін. Уранці в ринкові години тут було багатолюдно і гомінливо. Торговці, стоячи під легкими навісами з очерету, зазивали покупців криками: «Купіть оцту!», «Купіть олії!», «Купіть рибу!», «Ви забули зелень!».

В одному місці ринку купували сир, в іншому — овочі, у третьому — наймали вправного кухаря для приготування званого обіду.

Храм Гефеста на Агорі. Сучасний малюнок.

Особливе місце було відведене для торгів рабами. Були й розваги: півнячі бої, виступи фокусників.

Більшість афінських жінок на ринок не ходили. Щоденні покупки здійснювали їхні чоловіки. Товкотнеча і тиснява бували настільки великі, що багатий грек приходив у супроводі рабів, які розчищали для господаря шлях.

За порядком стежили *наглядачі ринку*. На цю посаду громадян обирали жеребкуванням. Їм підкорялася *ринкова варта*, що складалася з куплених Афінською державою рабів-скіфів.

Закінчивши справи і відіславши слуг з покупками додому, афіняни проводили час із друзями: обговорювали останні новини, говорили про всіляку всячину. Місцями зустрічей були *портки*¹ і крамниці, які рятували від палючих сонячних променів.

В іншій частині Агори на пагорбі знаходився обнесений колонами храм бога-коваля Гефеста. Ліворуч храму у прямокутній будівлі майже

Задумлива Афіна. Давньогрецький рельєф.

¹ *Портки* — напіввідкрите приміщення, дах якого підтримують колони.

Парфенон. Храм
Афіни. Вигляд
у наші дні.

щодня збиралася *Рада п'ятисот*, яка обиралася жеребкуванням із афінських громадян. Рада п'ятисот стежила за поповненням скарбниці, керувала будівництвом бойових кораблів, міських водопроводів, храмів. Для чергових членів Ради п'ятисот призначалася кругла будівля. Коли над містом нависала воєнна загроза, чергові не покидали свій пост навіть уночі. У цьому круглому будинку вони і спали, і їли.

Афіняни не уявляли собі життя без щоденних відвідин Агори.

3. На вершині Акрополя. Звідусіль в Афінах було видно *Акрополь* — пагорб з крутими і стрімкими схилами. Його вершину прикрашала бронзова статуя Афіни, яку створив геніальний скульптор *Фідій*. Моряки, підпливаючи до Пірея, могли помітити, як блищать на сонці її позолочені шолом та наконечник списа.

Лише одна дорога вела на Акрополь. У дні святкувань нею піднімався ошатний натовп афінян. Дорогою вони милувалися невеликим храмом, який стояв праворуч на уступі скелі. Це був храм богині перемоги *Ніки*.

Зазвичай Ніку зображували крилатою дівчиною. Однак, отримавши перемогу над персами,

Статуя Афіни у
Парфеноні. Старо-
давня копія.

Процесія на Акрополь. Сучасний малюнок.

афіняни зухвало побажали назавжди залишити богиню в себе і не дати їй відлетіти. Тому вони збудували храм на честь Ніки Безкрилої.

Через мармурові портики учасники святкування вступали на вершину Акрополя. Перед ними відкривався вигляд на храм богині Афіни — *Парфенон*¹. Це найпрекрасніший витвір грецьких будівельників! Парфенон, споруджений з мармуру, оточений колонами, викликав загальне захоплення. Його *фронтони* (трикутний простір між двома схилами даху та карнизом) заповнювали статуї. На одному фронтоні була зображена суперечка Афіни

Міф про народження богині Афіни

Якось у Зевса страшенно розболілася голова. Покликав він свого сина бога Гефеста, просячи позбавити його нестерпного болю. Махнув Гефест гострою сокирою, розколася на мить голова Зевса, і з неї в повному озброєнні з'явилася богиня мудрості та справедливої війни Афіна. Такою і зобразив її скульптор Фідій (див. с. 178). У правій руці Афіна тримала крилату богиню перемоги Ніку, лівою спиралася на щит, усередині якого звивався священний змій. Плечі та груди Афіни прикривала *егіда*. Так називалася козяча шкура з прикріпленою до неї головою казкової Медузи. У цього страховиська замість волосся були змії, від одного її погляду все живе перетворювалося на камінь. Афіна вважалася покровителькою гончарів, ткаць, взагалі усього робочого люду.

¹ Від слова «парфенос» (грецькою «дівчина»); греки зображували Афіну дівою-войовницею.

Храм Ерехтейон.
Вид на портик каріатид.

і Посейдона за владу над Аттикою, на іншому — народження Афіни з голови Зевса.

Усередині Парфенона греки могли побачити статую тієї ж богині роботи Фідія. Основа статуї була дерев'яна; одяг, щит і шолом зроблені з блискучого золота; обличчя, шия і руки вкриті тонкими пластинками зі слонової кістки кольору людського тіла.

На тому місці Акрополя, де, згідно з міфом, сперечалися між собою Афіна та Посейдон, знаходився храм *Ерехтейон* (він був названий за іменем казкового царя Афін Ерехтея). В одному з його портиків замість звичайних колон стояли *каріатиди* — кам'яні фігури юних дівчат.

Із життя давніх гречанок

У заможних сім'ях жінки з дітьми жили в особливих кімнатах, куди стороннім вхід був заборонений. Якось в один будинок, коли господар був у від'їзді, залізли злодії. Сусіди бачили, як виносили речі, чули крики, але увійти до жіночих кімнат так і не наважилися. У марнотратних дружин чоловіки відбирали ключі і самі видавали запаси. Але дружини таки примудрялися відчиняти комори, брали солодоші, націджували особливими трубками із запечатаних бочок вино. А потім пригощали подруг, що зайшли побалакати.

Чоловіки не ознайомлювали дружин зі справами держави. Коли одна запитала чоловіка: «Що вирішили Народні збори?», — він відповів: «Що тобі до того? Замовкни!»

Не всі гречанки мирилися з таким життям. Серед жінок були поетеси, музикантки, художниці.

Відвідування Агори й Акрополя справляло незабутнє враження. Недарма афіняни вважали, що їхнє місто за красою перевершує всі інші.

? **Поясніть значення слів:** Керамік, Агора, Акрополь, Парфенон, портик, фронтон, каріатида.

Перевірте себе. 1. Як виглядали вулички та будинки в афінському районі гончарних майстерень? 2. Які вази називаються чорнофігурними, а які — червонофігурними? 3. Хто в афінських сім'ях здійснював щоденні покупки на ринку? Що можна було побачити та почути на Агорі у ринкові години? 4. Чим займалася Рада п'ятисот, що засідала на Агорі?

□ **Опишіть малюнок** «Процесія на Акрополь» (див. с. 179). 1. Як виглядає невеликий храм, який стоїть праворуч на уступі скелі? Кому він присвячений? 2. Що розповідали моряки про бронзову статую Афін, яка прикрашала вершину Акрополя? 3. Як виглядав храм Афін Парфенон?

Складіть розповідь від імені мандрівника, який відвідав стародавні Пірей та Афіни. Включіть у розповідь опис морських гаваней, Довгих стін, Кераміка, Агори, Акрополя.

§ 38. В афінських школах і гімнасіях

1. **Раби-педаго́ги.** До семи років хлопчик із заможної сім'ї, крім ігор, нічим не займався. Він ганяв обруч чи м'яч, будував будиночки із глини, ліпив із воску фігурки людей і тварин. У сім років його передавали *педагогові* (у перекладі з грецької це слово означає «той, хто супроводжує дитину»). Педагог щодня водив хлопчика до школи, ніс його письмове приладдя та музичні інструменти. Удома він навчав його хорошим манерам — нічого не брати самому за столом, не класти ногу на ногу, голосно не сміятися, з появою старших вставати. За найменшої непокори вихованця педагог брався за різку.

Педагог був рабом, старим або калічним і тому непридатним для жодної іншої роботи. Нерідко педагог навіть погано говорив по-грецьки.

Педагог веде дитину. Давньогрецька статуетка.

2. Заняття у школі. На світанку всі міські та сільські хлопчики поспішали до школи. Заглянемо до однієї з них.

Вчитель з батогом із бичачого хвоста диктує текст: «Невіглас — найбільш дика з істот на землі». Ці слова молодші школярі виводять на дощечках, натертих воском. Літери видавлюють гострим кінцем металевої чи кістяної палички. Називається вона *стилос*. Іншим, плоским її кінцем затирають написане, якщо допущена помилка. Старші учні користуються папірусом і очеретяним пером.

У школах вчили читати і писати, рахувати, малювати. Прищеплювали любов до віршів Гомера й інших поетів. У Греції зустрічалися люди, які пишалися тим, що вивчили у школі напам'ять «Іліаду» й «Одіссею». Діти опановували гру на флейті й інших інструментах, мистецтво хорового співу. Афіняни стверджували, що без любові до музики не можна стати справжньою людиною.

Дощечки, вкриті воском, і стилос.

Дискобл — метальник диска. Статуя роботи Мірона.

Крім канікул, які були навесні, хлопчики не відвідували школу в річниці перемог при Марафоні та Саламіні. Не навчалися і в дні свят, присвячених грецьким богам. Плата за навчання була невелика.

Для дівчаток шкіл не було. Мати передавала дочкам ті знання, які мала сама. Дівчаток навчали грамоти, співів, танців, а головне — господарювання.

3. Відвідування палестри. Із дванадцяти років хлопчики починали відвідувати ще одну школу, де займалися гімнастикою — боротьбою, бігом, стрибками, метанням списа та диска. Така школа називалася *палестра* (від слова «пале» — боротьба). За гарної погоди тренувалися просто неба у просторому дворі, а в негоду — під дахом портиків, які оточували цей двір.

Уявімо собі урок гімнастики в палестрі. Хлопчики тренуються у боротьбі. Виграти сутичку може той, хто спритний і сильний. Ось один із

У палестрі. Сучасний малюнок.

борців раптово перекинув суперника через коліно, того визнають переможеним, якщо він тричі торкнеться тілом землі. Суворий вчитель з палицею в руці готовий вдарити будь-кого, хто порушить правила змагання. Дожидається своєї черги наступна пара борців. Вони рясно ллють олію на долоні та до блиску розтирають нею шкіру. Усі тренуються оголеними. Після уроку веселим гуртом побіжать вони змивати з тіла прилиплі бруд і піт. При кожній палестрі був колодязь, фонтан, а іноді й лазня.

У палестрах стояли статуї атлетів роботи великих грецьких майстрів. Всесвітньо відома статуя метальника диска (див. мал. на с. 182). *Мірон*, її автор, зумів передати у скульптурі відчуття руху. Здається, за мить атлет випрямиться і диск, кинутий з величезною силою, полетить у далечінь. Не менш відома статуя списоносця

Скарга роздратованої матері вчителю на прогульника сина

(З побутової сценки давнього автора)

Запитай його, шановний, де дім його вчителя, куди мені кожне тридцятье число доводиться сплачувати за нього гроші, він не скоро зможе тобі відповісти. Бідолашна дощечка, яку я справно натираю воском, лежить сиротливо біля ніжки його ліжка. Він ненавидить її дужче за смерть, а якщо й візьме до рук, то й тоді нічого тямущого не напише, а тільки весь віск даремно зішкрябає. Ох, як я лаю себе за те, що даю йому гарне виховання з надією знайти собі в ньому підмогу на чорний день... А спробуй сильніше налякати його, так він вилізе на дах і сидить там, як мавпа. А мені не так його шкода, як черепиць, які кришаться, наче солодке печиво. Будь ласка, завдай йому такої прочуханки, щоб з нього і дух геть вийшов!

Спиноносець.
Статуя роботи
Поліклета.

роботи *Поліклета*. Скульптор показує, яким має бути кожен юнак: фізично сильним, прекрасним, готовим до подвигу громадянином свого поліса.

4. В афінських гімнасіях. Дорослі афіняни, які бажали продовжити заняття гімнастикою і поповнити свої знання, до старості відвідували один із трьох афінських *гімнасіїв*.

Гімнасії розташовувалися за містом серед зелених дерев і лугов. У них були майданчики для вправ атлетів, басейни, приміщення для відпочинку й бесід.

У гімнасіях перед численними слухачами виступали відомі вчені. Вони викладали свої погляди на будову Всесвіту, пропонували плани створення зразкової держави, керувати якою повинні високоосвічені люди.

У гімнасіях навчали *красномовству* — вмінню відстоювати свою думку під час виступу у Народних зборах і судах.

Різні погляди грецьких вчених на природу людини

Арістотель писав:

«Одні знаряддя є істотами, інші — неістотами. Раб є жива власність і найбільш досконале з усіх знарядь».

Одні люди створені природою бути вільними, інші — рабами. Тим людям, які за своєю природою раби, бути рабами справедливо».

Інші погляди на природу людини висловлював Антифонт: «За природою всі люди в усіх відношеннях рівні. Ми всі однаково дихаємо повітрям — через рот і ніс, і їмо ми всі однаково за допомогою рук».

Поясніть значення слів: стилос, палестра, гімнасій.

Перевірте себе. 1. Кого у Стародавній Греції називали педагогами? У чому полягали їхні обов'язки? 2. Чим і на чому писали школярі? 3. Чого навчали в афінських школах? 4. Де хлопчиків навчали гімнастики? 5. Де дорослі афіняни могли поповнити свої знання та займатися гімнастикою? 6. Кому належать імена Мирон та Поліклет? Чим славилися ці греки?

Опишіть урок гімнастики за малюнком «У палестрі» (див. с. 183).

Подумайте. 1. Що мав на увазі афінський стратег Перікл, який, дізнавшись про те, що якийсь раб зламав ногу, вигукнув: «Ось ще одним педагогом побільшало!»? 2. Чим відрізнялися погляди на природу людини різних грецьких вчених (див. с. 184)? Чиї думки здаються вам правильнішими? Які знаряддя праці Арістотель називав істотами, а які — неістотами?

§ 39. В афінському театрі

1. **Театр¹ виник у Стародавній Греції.** Його зародження пов'язане зі святами на честь бога Діоніса — покровителя виноробів. На цих святах греки одягалися в козячі шкури і маски, наслідуючи лісових богів — *сатірів*, постійних супутників Діоніса. Ряджені розігрували сценки з міфів про Діоніса. *Це й були перші театральні вистави.* Пізніше поети стали складати для вистав п'єси, зміст яких уже не був пов'язаний з міфами про Діоніса. Будівельники створювали театральні споруди. Такі споруди з'явилися майже у всіх містах Греції.

2. **Будівля театру, актори та хор.** Грецькі театри розташовувалися просто неба на схилах пагорбів і вміщали тисячі глядачів. Будівля театру складалася із трьох частин.

Одна частина театру — *місця для глядачів*. Вони поділялися проходами на секції, що нагадували клини. У першому ряді сиділи

Руїни давньогрецького театру. Вигляд у наші дні.

¹ *Театр* — грецькою «місце для видовищ».

Трагічна і комічна маски.

Актор у масці й особливому взутті. Статую давня статуетка.

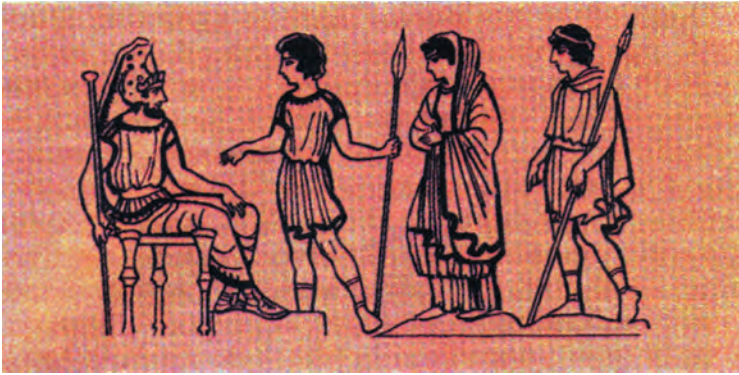
почесні гості: жерці Діоніса, стратеги, переможці Олімпійських ігор. Інші місця були платними: на «квитку» зі свинцю або обпаленої глини буквою вказувалася секція, де дозволялося зайняти будь-яке місце. Щоб зробити відвідування театру доступним навіть для найбідніших громадян, держава в Афінах видавала гроші на купівлю вхідних квитків.

Друга частина театру — *орхестра* — круглий чи напівкруглий майданчик, на якому виступали актори та хор. Без пісень і танців не відбувалася жодна вистава. Учасники хору залежно від змісту вистави зображували або друзів головної дійової особи, або городян, або воїнів, іноді тварин — птахів, жаб — і навіть хмари.

Третя частина театру називалася *скена*. Це була будівля, що примикала до оркестри. До її стіни прикріплювали розмальовані дошки або полотнища, які зображували то вхід до палацу, то портик храму, то берег моря. У середині скени зберігалися костюми й маски акторів.

Учасниками вистав були лише чоловіки. Вони виступали в чоловічих або жіночих масках, в особливому взутті на товстій підошві, щоб здаватися вищими на зріст. Змінюючи костюми і маски, актори грали по кілька ролей у кожній виставі.

У грецькому театрі було два головні види вистав — *трагедія* та *комедія*. У трагедіях зазвичай діяли герої міфів, зображувалися їхні подвиги, страждання і часто загибель. Дійовими особами комедій — веселих і глузливих вистав — поряд із героями міфів були сучасники глядачів.

Антигону приводять до царя. З малюнку на вазі.

Театральні вистави влаштовувалися не щодня, а лише кілька разів на рік.

3. Під час показу трагедії. У дні весняного свята *Великих Діонісій* афіняни поспішали до театру. Розташовувався він на схилі Акрополя. Ті місця, які були ближче до оркестри, займали з ночі. Із собою приносили вузлики з їжею та питтям: у театрі доведеться провести весь день, одна вистава слідувала за іншою. Поети, актори та хори змагалися між собою в таланті й майстерності. Під кінець свята імена переможців і кращу виставу називали самі глядачі, обрані з публіки у суддів.

Уявімо: звук труби сповіщає початок трагедії *Софокла «Антигона»*. За основу її змісту взятий давній міф. До царя грецького міста *Фіви* вартові приводять дівчину. Чим завинила юна Антигона? Брат її у боротьбі за владу пішов війною на рідне місто.

Однак його військо зазнало поразки, а сам він був убитий. Тіло юнака цар велів кинути на поживу хижим птахам, заборонивши під страхом смерті ховати вбитого. Антигона порушила заборону, засипавши тіло брата землею. Вона,

Софокл. Давньогрецька статуя.

Давньогрецькі театральні квитки.

Глядачі. Малюнок на давньогрецькій вазі.

як і всі греки, вірила, що душа померлого знаходить спокій лише після поховання. Тепер на безстрашну дівчину чекає страта.

Хор фіванських старців засуджує суворий вирок. За Антігону заступається її наречений, син царя.

— Усі громадяни і весь фіванський народ її провини не визнають! — переконає він батька. Але що царю до народу?!

— У моїй землі я царюю один!

— Належати не може одному вільна земля! — вигукує сміливий юнак. Гордій відповіді аплодують афінські глядачі.

До милосердя закликає царя і сліпий старий провісник: «Помилуй же вбитого ворога! Загиблomu не мстися!» Однак цар невблаганний.

Антігона гине. У розпачі її наречений позбавляє себе життя. Дізнавшись про це, пронизує свої груди мечем цариця-мати. Царя мучить, на жаль, пізні каяття: «Горе, о горе мені! Смерть, я кличу тебе!»

4. В афінському театрі грають комедію Арістофана «Птахи». На орхестрі з'являються два афіняни. Вони кажуть, що їм набридло неспокійне життя у рідному місті: «Ось чому в дорогу ми вирушили. Блукаючи, шукаємо тихого при-тулку».

Зустрівся їм пташиний цар Одуд. Той із афінян, хто хитріший, пропонує Одудові побудувати місто між небом і землею: «Людьми, як мошвою, ви правити будете!»

«Я задуму не чув дотепнішого!» — відповідає Одуд.

Тут під музику із криками та співом на орхестру вбігає хор, перевдягнений птахами: «Ай, ай, ай, без ліку птахів! Ай, ай, ай, сорок, синиць! Верещать, пищать, цокотять, скачуть, стрибають, свистять».

Хор і актори зображають будівництво міста і співають:

«Вантажили глину гусаки старанні, у зобу носили каміння для фундаменту. А воду у повітря піднімали чайки». У пташине місто збігаються з Афін усякі пройдисвіти і шахраї, які не бажають чесно працювати. Серед них бездарні поети, наклепник, який обмовляє невинних, обманник, який нібито вміє передбачати долю. Усіх їх нещадно б'ють і женуть геть.

Чу! Летить вісниця богів — богиня *Iрiда*. (Актор, який виконує її роль, спускається на канатах.) Птахи не пускають її: «Ані руш! Стій спокійно! Де пропуск твій за підписом Ворони? Геть звідси!.. Із Зевсових дітей ніхто до нас не пройде, куріння солодкий дим і м'яса жирний чад відтепер ніколи до них не долетять!»

Ось воно в чому справа! Птахи перехоплюють дим від жертв, які приносять люди. Зевс, якого мучить голод, відправляє на переговори Геракла, Посейдона і чужоземного бога Трибалла. Один їхній вигляд викликає сміх у глядачів: Геракл зображений товстуном і ненажерою, Посейдон — дурненьким, а Трибалл — виродком. До того ж по-грецьки він нічого не знає і тільки невпопад лепече: «Аб-ра-ка-даб-ри!» Таких послів легко перехитрити!

Комедія закінчується тим, що пташиний хор вихваляє афінянина: «Тобі ми славу заспіваємо, богів переміг ти!»

Із пісні хору старців у трагедії Софокла «Антигона»

У світі багато сил великих,
Але сильнішого за чоловіка
Нема в природі нічого.
Мчить він, непереможний,
По хвилях сивого моря
Крізь ревучий ураган.

Створив мову і вільною думкою
Опанував, подібною до вітру,
І закони написав.
Тяжку хворобу він перемагає,
І майбутнє передбачає
Мудрий чоловік.

І, пишаючись розумом і знанням,
Не вміє він часом
Відрізнити добро від зла.
Людську правду
І небесні закони
Скинути він готовий.

Але й цар непереможний,
Якщо немає в ньому правди вічної,
На смерть приречений:
Я ні почуттів, ні думок,
Ні вогню, ні стріхи
З ним не поділю!

Показ комедії. Сучасний малюнок.

Театральні вистави поряд з Олімпійськими іграми були улюбленими видовищами еллінів.

? Поясніть значення слів: сатир, орхестра, сцена, трагедія, комедія.
Перевірте себе. 1. Зародження театру пов'язане зі святами на честь одного із богів. Кого саме? Що розповідали про нього греки? 2. Чому відвідування театру в Афінах було доступне навіть найбіднішим громадянам? 3. Чому місця у театрі займали з ночі? 4. Чим учасники вистав відрізнялися від акторів нашого часу? 5. Кому належать імена Есхіл, Софокл, Аристофан? Чим прославилися ці греки?

□ Опишіть будівлю театру та показ комедії за однойменним малюнком. Яку сцену з комедії Аристофана «Птахи» зобразив художник?
Познайомтеся з документом — уривком із трагедії Софокла «Антигона» (див. с. 189) і дайте відповіді на запитання: у чому бачить Софокл могутність людини? Що він засуджує у людях?

§ 40. Афіньська демократія за часів Перікла

У V (5-му) столітті до н. е. в Афінах не було ні царів, ні вельмож. Афіняни вважали, що будь-який громадянин — багатий чи бідний, знатний чи незнатний — здатний брати участь в управлінні державою.

Влада в Афінах належала демосу. Знаменитим вождем афінського демосу протягом кількох десятиліть був *Перікл*.

1. Чим займалися Народні збори. У Зборах брали участь громадяни, чоловіки, починаючи з двадцятирічного віку. Для вирішення державних справ вони збиралися 3–4 рази на місяць на положому пагорбі у західній частині міста. Приходили ремісники і торговці, веслярі й човнярі Пірея, а також землероби, якщо тільки сільські роботи не були в розпалі. Приходили багаті купці та землевласники.

Народні збори обирали підняттям рук **десятьох стратегів терміном на рік.** Посада *першого стратега* була найважливішою в Афінах. Він керував військом і флотом, завідував відносинами Афін з іншими державами. П'ятнадцять разів, починаючи з 443 року до н. е., Збори вибирали Перікла першим стратегом.

Таємним голосуванням — поданням білих або чорних камінців — Збори оголошували війну, затверджували мирні угоди, ухвалювали закони. Будь-який громадянин міг виступити у Зборах зі своєю пропозицією (наприклад, ухвалити новий закон). Проте голосували не одразу: пропозицію повинна була обговорити Рада п'ятисот. Лише на одних з наступних Зборів громадянам повідомляли результати обговорення. До того ж незалежно

Перікл. Давньогрецький бюст.

Так могли виглядати Народні збори в Афінах.

Голова Афіни.
Скульптура роботи
Фідія.

Геродот. Давньо-
грецький бюст.

від того, чи схвалила Рада п'ятисот зроблену пропозицію, її ставили на голосування.

Збори розпоряджалися скарбницею і затверджували витрати стратегів. Якось самого Перікла звинуватили у величезних витратах. Справді, за його пропозицією в Афінах будувалися чудові храми, портики і статуї. Вороги Перікла, знатні афіняни, підняли у Зборах крик, звинувачуючи першого стратега у невмілій витраті величезних грошей. Якби Збори не затвердили витрати, то Перікла віддали би під суд. Однак він був досвідченим *оратором*¹ і вмів говорити з демосом. «Чи вважають громадяни, що справді витрачено більше, ніж потрібно? — спитав Перікл. «Так, так! Занадто багато!» — пролунали голоси. «Якщо так, — продовжував Перікл, — то я поверну до скарбниці все до останньої драхми. А потім віддам наказ на всіх будівлях написати: «Споруджено Періклом на його власні кошти». Але демос, як і передбачав Перікл, не побажав поступитися йому славою спорудження Парфенона й інших чудових споруд. «Ні, не хочемо! Для окраси Афін не шкода нічого!» — зашуміли громадяни і затвердили звіт Перікла.

2. За державну службу платили гроші із скарбниці. В Афінах, окрім стратегів, існувало багато посад. Зазвичай ту саму посаду — судді, або збирача податків, або доглядача ринку — прагнули обійняти кілька громадян. Кому ж із них слід було віддати перевагу? Тягнули жереб: кому дістанеться білий *біб*², той і вважається обраним.

Чому ж стратега обирали не жеребкуванням, а підняттям рук? Афіняни вважали, що не кожен має талант полководця.

¹ *Оратор* — людина, яка вміє виголошувати промови, переконувати слухачів.

² *Боби* — плоди рослин, наприклад квасолі.

Перебування на посаді було почесним, і жодної оплати за це спочатку не належало. Тому найбідніші громадяни ухилялися від жеребкування, тому що їм необхідно було заробляти собі на життя. Однак Перікл прагнув того, щоб усі громадяни брали участь в управлінні й у судах. Тому за його пропозицією був ухвалений закон, згідно з яким громадянам, обраним на посаду, за кожен робочий день почали платити гроші зі скарбниці. Цих грошей мало вистачити на купівлю хліба, овочів, риби для невеликої сім'ї. **Вперше в історії була введена плата за виконання виборних посад.**

Дружина Перікла
Аспасія. Давньогрецька скульптура.

3. Перікл, його друзі та вороги. Усе життя Перікла було віддане державним справам. Афіняни жартували, що в місті він знав лише ті вулиці, що вели від його дому до Народних зборів і Ради п'ятисот. Перший стратег отримав чудову освіту. Знаменитий вчений *Анаксагор* був його вчителем і другом. Анаксагор вивчав явища природи і вважав, що Сонце й Місяць — це не боги, а величезні розпечені камені. Серед друзів Перікла був автор «Антигони» Софокл, творець чудових статуй Фідій, «батько історії» Геродот, який описав у своїй книзі греко-перські війни. Ще одним другом Перікла був «любитель мудрості» Протагор, відомий своїм

Із промови Перікла

(За розповіддю давньогрецького історика Фукідіда)

Афінами керує не жменя людей, а більшість народу.

Бідність чи низький суспільний стан не заважає в нас людині обійняти почесну посаду, якщо вона здатна бути корисною державі.

Бідність ні для кого не є ганьбою, але ганебно, якщо людина сама не прагне позбутися бідності працею.

Ми не маємо неприязні до сусіда, не обурюємося ним, якщо він чинить так, як йому подобається. Ми проявляємо терпимість.

Ми всім дозволяємо відвідувати наше місто й оглядати його.

Наша держава є школою всієї Еллади, і кожен із нас може легко проявити свою особистість.

Сократ. Давньогрецький бюст.

висловом: «Людина є мірою всіх речей». Усі ці люди збиралися для вчених суперечок і розмов у будинку першого стратега та його дружини *Аспасії* — однієї з найосвіченіших жінок Еллади.

Друзі Перікла допомагали йому й у державних справах. Фідію він доручив керувати будівництвом храмів і статуй на Акрополі. Софокл брав участь, вже не як поет, а як воїн, у морських походах. Геродот за пропозицією Перікла відплив разом з іншими афінянами до *Італії*, щоб заснувати там колонію.

Однак у Перікла були не лише прихильники, але й вороги зі знаті. Вони зводили наклеп на нього та його друзів, звинувачували їх у злочинах. Анаксагора повинні були судити за те, що він

Афінський філософ Сократ

Часто на вулицях і площах Афін можна було зустріти немолодого бідно одягненого чоловіка. Він заговорював із перехожими, ставив запитання, сперечався з ними. То був *Сократ*, якого називали *філософом*, тобто «любителем мудрості». Коли він бачив, що його співрозмовник жадібний до грошей, непомірно високої думки про самого себе, то казав йому: «Ти — громадянин найвеличшого міста, прославленого своєю мудрістю. Чи не соромно тобі дбати про гроші та почесні, а про душу свою не дбати!» Багато афінян боялися гострого язика Сократа і мріяли позбутися його. Сократа звинуватили в тому, що він не шанує богів і вселяє ці думки молоді. Справді, афінський мудрець вірив у те, що світом править єдине божество. На суді Сократ доводив свою правоту. Коли ж його засудили до смерті, він звернувся до суддів із проханням:

— Афіняни, я прошу у вас небагато. Якщо вам здаватиметься, що мої сини, подорослішавши, піклуються про гроші більше, ніж про доблесть, якщо вони будуть багато про себе думати, будучи нічим, докоряйте їм так само, як і я вам докоряв...

Після суду Сократ провів у в'язниці 30 днів. Друзі пропонували йому підкупити вартівих і влаштувати втечу. Але Сократ вважав втечу вчинком безчесним. Найвища мета, на його думку, не може виправдати низьких і поганих вчинків.

У визначений день Сократ в оточенні учнів випив принесену йому чашу з отрутою. Ім'я великого філософа залишилося у віках, а його страта лягла ганебною плямою на афінську демократію.

не вірив у богів. Боячись за долю вченого, Перікл допоміг Анаксагору залишити Афіни, не чекаючи суду. Фідія звинуватили у приховуванні золота під час створення статуї Афіни в Парфеноні. Щоб виправдатися, Фідію довелося зняти зі статуї Афіни золотий одяг. Його зважили і переконалися у чесності старого майстра.

За часів Перікла Афіни були наймогутнішою державою Еллади, її культурним центром.

? Поясніть значення слова «оратор».

Перевірте себе. 1. Хто із жителів Афін мав право брати участь в управлінні державою? Хто такого права не мав? 2. Як звали найзнаменитішого вождя афінського демосу? Яку державну посаду він обіймав багато років? У чому полягали його посадові обов'язки? 3. Як Періклові вдалося уникнути суду і відзвітувати у витраті величезних грошей? 4. Кому із громадян було вигідне запровадження плати за виконання виборних посад? 5. Хто такі Анаксагор, Софокл, Фідій? Чим, окрім дружби з Періклом, прославився кожен?

□ Опишіть малюнок «Народні збори в Афінах» (див. с. 191). Припустіть, чому частина громадян підняла руки.

Познайомтеся з документом — уривком із промови Перікла (див. с. 193) і скажіть, чим заслужено пишався глава Афінської держави.

Подумайте, який смисл філософ Протагор вкладав у фразу «Людина є мірою всіх речей». Як вона визначає місце людини у світі?

Підб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Як афіняни називали управління у своєму полісі? Чому вони вважали таке управління найкращим?
- Згадайте імена давньогрецьких поетів, які писали п'єси для театру. Які твори цих поетів ви знаєте?
- Який із храмів, створених давніми греками, найвідоміший? Як він виглядав?
- Які витвори давньогрецької скульптури ви запам'ятали? Кого славили скульптори?
- У якому полісі — Афінах чи Спарті — навчання та виховання хлопчиків здаються вам правильнішими?

Македонські завоювання у IV (4-му) столітті до н. е.

Під час знайомства з главою подумайте: 1. Що приваблює вас в особистості Александра Македонського? Що вам не подобається у ньому? 2. Які наслідки для розвитку культури мав похід Александра на Схід (опорні слова: нові міста, Музей, бібліотеки)?

Недовгим був розквіт грецьких міст. Ще за життя Перікла у самій Греції почалися *міжусобні війни*. Спочатку між Афінами та Спартою: вони суперничали за верховенство над Елладою. У цій війні (названій *Пелопоннеською*) перемогла Спарта. Але потім проти Спарти виступили інші поліси Греції. Здавалося, війнам не буде кінця... Настали страшні часи. Лилася кров, греки вбивали греків. Воїни руйнували села, вирубували оливкові гаї та виноградники, витоштували пшеничні та ячмінні поля. Розорялися землероби і ремісники, а їхнє майно скуповували багаті. Військові сутички полісів і розбрат між багачами й бідняками послаблювали Елладу.

Тим часом посилювався північний сусід Еллади — *Македонське царство*.

§ 41. Міста Еллади підпорядковуються Македонії

1. Македонський цар Філіпп прагне підкорити сусідів. У середині IV (4-го) століття до н. е. на чолі *Македонії* — маленької гірської країни на півночі Балканського півострова — став розумний і енергійний цар *Філіпп*.

Македонські царі перебували під впливом грецької культури. Вони будували театри, запрошували еллінських поетів і художників. На прохання царя Філіппа вчителем його маленького сина *Александра* став найбільший вчений Греції *Арістотель*. Знатні македоняни вільно говорили та писали по-грецьки.

Філіпп створив велику і боездатну армію. Македонська кіннота складалася зі знаті, а піхота набиралася з пастухів і землеробів. Кожен піхотинець отримував шолом, шкіряний панцир, круглий щит, короткий меч і довгий спис. Фаланга шикувалася у 16 рядів. У бою перші шість рядів тримали двома руками списи, спрямовуючи їх у бік ворога: перший ряд — перед собою, а воїни інших рядів клали свої списи на плечі тих, що стояли попереду. Якщо ж частина ворожого війська заходила фаланзі в тил, то воїни останніх рядів поверталися до супротивника обличчям. Тоді фаланга ставала неприступною з усіх боків. Недарма казали, що вона схожа на звіра, що найжачився залізом, до якого небезпечно наблизитися.

Армія Філіппа мала металеву зброю, за допомогою якої у противника кидали каміння, колоди і великі стріли. Така зброя встановлювалася також у великих багатоповерхових вежах на колесах. Сотні воїнів штовхали вежі — ці страховиська шуміли і гуркотіли, наближаючись до обложеного міста і наводячи жах на його захисників.

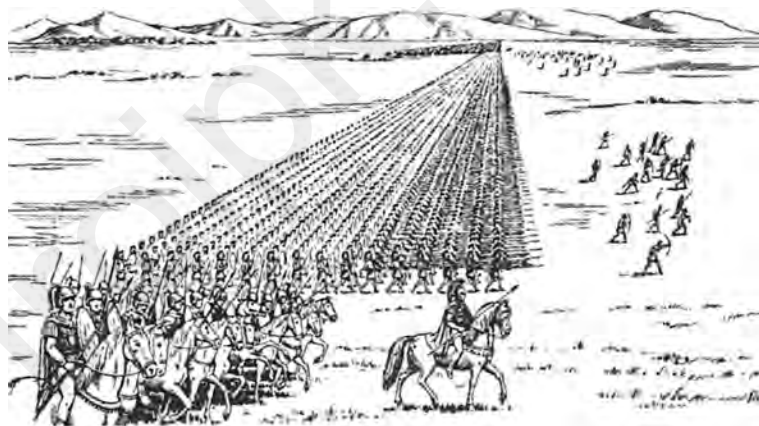
Прагнучи підкорити сусідні країни, Філіпп розраховував не лише на військову силу. Він

Арістотель. Голова давньогрецької скульптури.

Облогова вежа. Реконструкція.

Македонська фаланга. Сучасний малюнок.

Демосфен. Давньо-грецька статуя.

уміло збивав колотнечу серед своїх супротивників, нерідко домагався успіху підкупом. Цар із глузуванням казав, що у найнепрístupнішій фортеці знайдеться хвіртка, через яку проникне осел, навантажений золотом.

2. Втрата Грецією незалежності. Філіпп почав підпорядковувати собі міста Греції одне за одним. Ці міста були ослаблені тим, що в них йшла запекла, часом кривава боротьба між багачами та бідняками. Афінський письменник *Ісократ*, який жив у той час, стверджував: «Ворога бояться менше, ніж власних співгромадян. Багаті швидше готові кинути своє майно у море, ніж віддати його біднякам; а для бідних немає нічого більш бажаного, як пограбувати багатих». Ісократ бачив порятунок батьківщини у добровільному підпорядкуванні Філіппу. Він

закликав його об'єднати всіх еллінів і разом з ними рушити походом проти перського царя.

Але були й такі греки, які понад усе ставили незалежність і свободу свого рідного міста. В Афінах пристрасним і непримиреним супротивником Філіппа став оратор *Демосфен*. Роз'їжджаючи Грецією і вимовляючи гнівні промови проти македонського царя, він згуртував чимало міст для боротьби з ним.

Давній письменник Плутарх розповідає про Демосфена

Демосфен був сином власника майстерні зброї. У сім років він осиротів, успадкувавши від батька великі статки, але опікуни розікрали всі його гроші. З дитинства Демосфен мріяв стати оратором. Це було непросто: він ріс хворобливою дитиною, мав слабкий голос. Залишивши хлопчачі забави, Демосфен постійно вправлявся у красномовстві. Він усамітнювався у дальній кімнаті на два-три місяці, поголивши собі половину голови, щоби від сорому неможливо було вийти назовні. Голос укріплював тим, що, не зводячи духу, вимовляв довгі фрази. Невиразну вимову він долав, вкладаючи в рот камінці і так читаючи напам'ять уривки з поетичних творів. Демосфен виступив у суді проти своїх опікунів і домігся їхнього засудження.

Знаменита в історії Греції битва відбулася поблизу міста *Хероней* у **338 році до н. е.** У бойових лавах зі зброєю простого воїна стояв Демосфен. Македоняни перевершували греків чисельністю військ, проте битва тривала довго. Під загрозою опинилося панування Філіппа і навіть його життя. Тоді цар удаваним відступом поманив за собою афінські загони. Не розгадавши хитрощів, вони кинулися переслідувати супротивника, закликаючи один одного гнати ворогів назад до Македонії. У цей момент вісімнадцятирічний Александр на чолі кінноти завдав по решті еллінських загонів нищівний удар. Бачачи успіхи сина, Філіпп раптово повернув назад і обернув греків навтьоки. Убитих було багато. Після перемоги у нестямі від радості Філіпп влаштував бенкет прямо на полі битви серед загиблих воїнів.

Однак царем Греції розумний Філіпп себе не оголосив. Він домігся того, що грецькі міста присягнули йому у вірності та визнали своїм військовим ватажком. Негайно почалася підготовка походу македонян і греків на персів.

3. Прихід до влади Александра. Усе було готове до виступу, але здійснити задуманий похід Філіппові не вдалося.

У Македонії йшли святкування з нагоди весілля царської дочки. Філіпп, оточений друзями й охоронцями, попрямував до театру. Раптово один із царських наближених, вихопивши з-під одягу вигнутий клинок, пронизав ним Філіппа і спробував втекти. Але варта наздогнала його і заколола. Назавжди залишилося загадкою, з яких причин убивця підняв руку на володаря Македонії. Новим царем військо проголосило юного Александра. **Александр Македонський вирішив продовжити справу свого батька Філіппа й очолити похід до Азії.**

Золота монета Філіппа. Внизу зображення сонця.

Александр Македонський. Давньогрецький бюст.

? **Перевірте себе.** 1. Які війни називаються міжусобними? Чому вони послабляли Грецію? 2. Які відмінності у поглядах Ісократу й Демосфена? До чого закликав кожен із них? 3. Що являла собою армія Філіппа Македонського? 4. Яку роль у битві при Херонеї відіграв юний син Філіппа? 5. За яких обставин Александр став царем Македонії?

Попрацюйте з картою (див. с. 115). Знайдіть Македонію та визначте її місцезнаходження. Знайдіть місто Херонею.

□ **Опишіть малюнок** «Македонська фаланга» (див. с. 197). Як перед боєм шикувалася македонська фаланга? Як вона діяла у бою?

Подумайте. 1. У чому сильні та слабкі сторони шикуння македонської піхоти фалангою? У якій місцевості фаланга не могла успішно діяти? 2. У наші дні грізну обвинувальну промову називають філіппікою: як виникло це слово?

§ 42. Похід Александра Македонського на Схід

1. Перші перемоги. У 334 році до н. е. греко-македонське військо переправилося через протоку, що відокремлює Європу від Азії.

Перегороджуючи шлях війську Александра, на стрімкому березі гірської річки *Гранік* стояли кінні та піші загони персів. Наближався вечір. Що робити? «Чекай ранку, царю, — порадив старий воєначальник *Парменіон*, — і нападай перед світанком: застигнеш ворога зненацька». «Соромно нам, які перейшли морську протоку, боятися потічка, — відповів Александр. — Трубіть до наступу!»

Дарій Третій. За давнім зображенням.

◆ Під градом стріл, подолавши швидку течію та високий крутий берег, кіннота македонян вступила в бій. У сутичці Александр був оточений ворогами. Воєначальник персів довгим вигнутим мечем зрубав гребінь його шолома і знову заніс клинок. Загибель царя здавалася неминучою. Але цієї миті підбіг друг Александра *Кліт* і пронизав перса списом. Бій закінчився перемогою македонян. Вона відкрила Александрові шлях у глиб Малої Азії. Одні міста без бою визнавали його владу, інші він підкорював силою зброї.

Перехід через річку Гранік. Сучасний малюнок.

2. Від битви при Іссі до заснування Александрії Єгипетської. Перський цар *Дарій Третій* рушив на чолі величезного війська назустріч Александру. Перси та македоняни зустрілися біля міста *Ісс*. Александр особисто очолив атаку своїх військ і прорвався до самої колісниці перського царя. Опинившись у гушті битви, Дарій злякався і втік із поля бою. Опір персів був зламаний усього за дві години. Македоняни захопили не лише табір персів, а й родину царя — мати, дружину і двох дочок. Александр негайно послав сказати цим жінкам, що воює тільки з Дарієм, а їм будуть надані ті самі почесті, до яких вони звикли на волі.

Подальшою метою Александра була Фінікія. Багате місто Тір вирішило чинити опір. Воно було розташоване на неприступному скелястому острові й оточене стінами. Понад півроку тривала його облога. Жителі Тіра боролися не за Дарія, а за свою волю. Александрові вдалося оточити місто кораблями, на яких були встановлені тарани й металеві машини. Коли під ударами таранів обвалилися стіни, македоняни

Бойовий слон. Сучасний малюнок.

Бойова колісниця персів. Сучасний малюнок.

увірвалися до міста. Вони пограбували і підпалили Тір, убили його мужніх захисників, тисячі жителів поневолили.

Цими днями Александр отримав від Дарія лист. Цар персів пропонував мир. Він був готовий дати Александрові за дружину дочку і половину царства — всі землі до Євфрату. «Якби я був Александром, — сказав сивий Парменіон, — я би погодився з цими умовами!» Але юному цареві пів царства було мало. «Я вчинив би так само, якби був Парменіоном!» — відповів він. Оскільки вирішував усе цар, війна тривала.

Єгиптяни зустріли Александра як визволителя від персів. Жерці оголосили його богом і сином бога Сонця, як було заведено стосовно до фараонів. Военні успіхи настільки запаморочили голову Александру, що він сприйняв рішення жерців прихильно. Підкорені народи повинні були повірити, що в їхні країни прийшов бог і йому треба беззастережно підкорятися.

У дельті Нілу, де острів *Фарос* захищав від вітру морську гавань, цар заснував місто, назвавши його *Александрією* на свою честь. Він сам розмітив місця майбутніх площ, вулиць і храмів.

3. Загибель Перського царства. У 331 році до н. е. почався похід Александра у глиб Персії. Цілих чотири місяці йшло військо.

3 розповідей давніх письменників про Александра Македонського

Перед походом на Персію Александр вирішив поговорити зі старим мудрецем *Діогеном*. Цар застав його, коли той лежав просто неба і грівся на сонечку. Діоген трохи піднявся, побачивши безліч людей, і пильно подивився на Александра. Привітавшись, цар запитав Діогена, чи немає у нього якогось прохання. «Є, — відповів той, — відступи трохи вбік і не затуляй мені сонце». Царю так сподобалася відповідь, що він вигукнув: «Якби я не був Александром, то хотів би бути Діогеном».

У місті Гордій Александру показали колісницю, на дишлі якої був заплутаний вузол. Водночас цар почув такий переказ: хто розв'яже вузол, стане володарем Азії. Александр вирішив випробувати долю, але вузол не піддавався. Тоді він вихопив меч і одним ударом розрубав його.

Нарешті, переправившись через Євфрат і Тигр, воно опинилося біля поселення *Гавгамели*, де в очікуванні битви стояли перси. Навіть бувалих македонян стривожив вигляд величезної рівнини, наповненої вогнями ворожого табору. Дарій Третій зібрав небачену за розмірами армію: піхоту, кінноту, колісницю та бойових слонів, яких привели індійці. Македонські воєначальники радили цареві напасти на персів уночі. «Я не краду перемогу», — відповів Александр.

Битва при Гавгамелах почалася з атаки перських колісниць. Шалено мчали коні, загрожували смертю гостро відточені коси, прироблені до коліс і дишел. Але македоняни вчасно розступилися, і колісниця промчала, не завдавши їм шкоди. Візники гинули під градом македонських стріл.

Вишикувавшись клином, македонська кіннота на чолі з Александром у свою чергу атакувала персів, прорвала їхні лави і рушила до того місця, де знаходився Дарій. За кіннотою з бойовим кличем рушила фаланга. І знову, як колись при Іссі, Дарія охопив страх. Схопившись на коня, він утік, а за ним — його воїни.

Здобувши перемогу, Александр зайняв Вавилон, Персеполь та інші стародавні міста. Керувати знову завойованими областями він призначав як македонян, так і знатних персів.

«Вперед, спалімо палац!» Сучасний малюнок.

Походи Александра Македонського на Схід.

Тим часом цар-невдаха, який втік від Александра, Дарій Третій, був убитий своїми наближеними. Військо проголосило Александра «царем Азії». Він почав вимагати, щоб полководці робили перед ним низькі земні поклони, цілували край його одягу, шанували його, як бога. Усе це дратувало македонських воєначальників.

Загибель палацу в місті Персеполь

Захопивши Персеполь, македоняни шумно святкували перемогу. Серед бенкетарів була гостра на язик і безстрашна афінянка Таїс. Коли всі захмеліли, вона гучно заявила, що хоче своєю рукою підпалити розкішний палац Ксеркса. Нехай це буде помстою давно померлому володарю персів за спалені ним колись Афіни! Слова Таїс зустріли гулом схвалення. Даремно старий Парменіон відмовляв від безрозсудного вчинку. Александр схопив палаючий факел і на чолі учасників бенкету рушив уперед. Він першим підпалив палац, потім метнула факел призвідниця Таїс. Усе навколо запалало, величезне полум'я піднялося над Персеполем. Незабаром, правда, Александр одумався і наказав гасити вогонь, але було пізно. Одна з найвеличніших будівель давнини перетворилася на руїни.

Якось на бенкеті Кліт став дорікати Александру: «Ти уявив себе богом! Перемоги над ворогами, здобуті нашою кров'ю, видав за свої!» У люті Александр схопив спис і завдав Клітові смертельного удару. Тут же гнів царя згас, він жахнувся від скоєного, але життя другові, який врятував його від загибелі в битві при річці Гранік, вже не можна було повернути.

4. Мета Александра — завоювати весь світ. Пройшовши з боями через східні області Перського царства, військо Александра вторглося в долину Інду. У кровопролитній битві з тутешнім царем македоняни зіткнулися з бойовими слонами. Коні лякалися величезних тварин, але меткі лучники Александра поранили багатьох слонів. Ті розлютилися, повернули назад і почали топтати своїх же воїнів. Александр і цього разу здобув блискучу перемогу. Окрилений успіхами, він оголосив про похід у долину Гангу. Однак його військо, змучене важкими боями та переходами, відмовилося коритися.

Довелося Александрові повернути назад. Десятирічний похід закінчився у **324 році до н. е.** у Вавилоні. У цьому найвеличнішому з міст Сходу цар відразу ж задумав новий похід — на Захід, бажаючи підкорити всі країни до Атлантичного океану. Але влітку 323 до н. е. Александр Македонський раптово захворів і помер.

? **Перевірте себе.** 1. Коли розпочався і коли закінчився похід Александра Македонського на Схід? 2. Чому Александр розправився із жителями Тіра? 3. Чому Єгипет здався без бою? 4. Після якої битви Перське царство перестало існувати? 5. Чому Александр відмовився від походу у долину Гангу? **Попрацюйте з картою** (див. с. 204). Знайдіть міста з однаковою назвою. Чим це можна пояснити?

□ **Опишіть малюнок** «Перехід через річку Гранік» (див. с. 201): як виглядає Александр і його воїни? Хто і як врятував Александра від загибелі на другому березі річки? **Подумайте.** Александр розіслав у грецькі міста вісників з вимогою визнати його богом. У Спарті Народні збори дали коротку відповідь: «Якщо Александр хоче бути богом, нехай буде ним». Чому?

Крилата богиня перемоги Ніка. Давньогрецька статуя (її голова не збереглася). Богиня зображена під час злету на ніс корабля. Скульптор передав стрімкий рух Ніки назустріч вітру.

Давньогрецька статуя Афродіти Мілоської (її руки не збереглися). Знайдена на острові Мілос. У давнину вважали, що в цій статуй втілене уявлення про досконалу жіночу красу.

§ 43. В Александрії Єгипетській

1. **Розпад держави Александра Македонського.** Одразу ж після смерті Александра македонські полководці стали ділити землі, які входили у створену ним державу. З недавніх друзів і бойових спільників вони перетворилися у найлютіших ворогів. Безперервно воюючи, вони захоплювали один в одного країни і міста, перекроюючи карту *Східного Середземномор'я*¹. На місці держави Александра виникло багато держав. Головними з них були: *Єгипетська, Македонська й Сирійська*. У цих державах воєначальники Александра проголосили себе царями. Подібно до Александра, вони засновували міста, в яких поселяли македонських воїнів і греків. На грецький зразок у цих містах будували театри, гімнасії, портики.

Держави, які перебували під впливом грецької культури, в науці називають елліністичними.

2. **В александрійському порту.** Найбільшим культурним і торговим центром усього Східного Середземномор'я стала столиця Єгипетського царства Александрія. Безліч торгових кораблів із різних країн прибувала до Александрії. Вже здалеку, навіть у непроглядній темряві та в негоду, моряки бачили величезний маяк, розташований на острові *Фарос*. Маяк був дуже потрібний: біля берегів тяглися мілини й підводні скелі, маяк вказував вхід у гавань. Ночами під куполом, увінчаним статуєю Посейдона, палав вогонь. Світло полум'я посилювалося металевими дзеркалами. Паливо доставляли на віслюках по пологих гвинтоподібних сходах, які проходили всередині маяка. З вершини маяка спостерігали за морським простором: чи не наближається ворожий флот. *Фароський маяк* був не набагато

Александрія Єгипетська. План.

Фароський маяк був не набагато

¹ *Середземномор'я* — спільна назва для країн, розташованих на берегах Середземного моря.

нижчим за піраміду Хеопса. Греки називали його одним із чудес світу.

Морем до Єгипту доставляли деревину, срібло, пофарбовані пурпуром вовняні тканини, дорогі вина для царя і вельмож. А вивозили зерно, папірус, слонову кістку, найтонші лляні тканини, вироби зі скла й багато іншого.

Поруч із гаванню був розташований царський палац. У дні святкувань його ворота відчинялися навстіж, охорона з македонян пропускала всіх. Натовп александрійців дивувався розкоші парадних приміщень, оздоблених мармуром, вражався красою різьблених меблів і килимів з витканими сценами із міфів.

3. На вулицях і площах. Александрія була побудована за єдиним планом, її вулиці перетиналися під прямими кутами. Головна вулиця тягнулася більш ніж на шість кілометрів. Вона була вимощена мармуровими плитами і настільки широка, що нею вільно їхали поряд кілька возів. З ранку до вечора вулиці та площі були заповнені людьми. Землероби-египтяни везли на продаж те, що у них залишилося після виплати податку у царську скарбницю. Марширували загони воїнів — греків чи македонян. На площах натовп дивився на акторів, які розігрували смішні сценки, на танцівниць і жонглерів, які спритно підкидали м'ячі.

Фароський маяк. Реконструкція.

У бібліотеці Александрії. Сучасний малюнок.

Хлопчик з гусенятком. Давньогрецька статуя.

4. В александрійському Музеї. Найбільшим центром науки був *Музей* — це слово означає «місце, де живуть *музи*». У грецьких міфах музи — дев'ять сестер-богинь, покровительок поезії, мистецтва і наук. Наприклад, *Мельпомéна* — муза трагедії, *Терпсіхóра* — муза танцю, *Кліó* — муза історії. Музей в Александрії займав цілий район, у якому було багато великих і малих будівель, оточених деревами та квітниками.

Вчені й поети з'їжджалися сюди з багатьох країн за запрошенням царя Єгипту, який хотів прославити себе і свою столицю. У Музеї їм надавали безкоштовне житло, харчування, приміщення для занять. Жителі Музею зустрічалися у гарному портику, де вели наукові суперечки та знайомили один одного зі своїми відкриттями. Так, *Аристáрх Самóський* уперше в історії висловив геніальний здогад про обертання Землі навколо Сонця. А географ *Ератосфéн*, з огляду на те, що Земля є кулею, передбачив можливість навколосвітніх подорожей. Він же стверджував, що не можна оцінювати людей за їхньою національністю, бо серед греків є люди грубі й неосвічені, а серед негреків — виховані й освічені.

При Музеї була знаменита *Александрійська бібліотека*. Вона налічувала до 700 тисяч папірусних сувоїв.

3 історії давніх бібліотек

Якось єгипетський цар *Птолемéй* попросив у афінян рукописи знаменитих письменників, бажаючи зняти з них копії. Боячись за долю рукописів Есхіла та Софокла, афіняни зажадали за них величезну заставу (близько 500 кг срібла). Птолемей дав цю заставу, натомість отримав рукописи та передав їх... на вічне зберігання до Александрійської бібліотеки. Цар вважав за краще втратити своє срібло, набути слави обманника, але зберегти у себе дорогоцінні рукописи.

Була відомою і бібліотека в місті *Перга́м* (Мала Азія). Цар Єгипту, який заздрило їй щораз більшій славі, заборонив вивезення папірусу в Пергам. Тоді у II (2-му) столітті до н. е. в Пергамі стали використовувати для письма тонко вироблену шкіру молодих тварин — ягнят, телят. Цей писальний матеріал отримав назву *перга́мент*.

Розпад держави Александра Македонського.

Велика була слава Музею, але його жителі нагадували птахів у золотій клітці: вони мали прославляти царя та його мудрість. Лише небагатьом вдавалося відстояти свою незалежність. Таким був *Евклід*, який зробив великий вплив на розвиток математики. Його знаменита книга «Начала» стала підручником *геометрії*¹ на тисячі років. Уславлений вчений найвище цінував знання і стверджував, що у науці немає легких шляхів. Якось цар викликав його до себе: «Навчи мене геометрії, та швидше!» Евклід відповідав: «Володарю, до науки геометрії немає царської дороги!»

? **Перевірте себе.** 1. Як виглядав Фароський маяк? Яким цілям він служив? Чому греки називали його одним із чудес світу? 2. Які товари привозили морем до Александрії? Які вивозили? 3. Чому вчених, які жили в Музеї, порівнювали із птахами у золотій клітці? 4. Як греки називали одну з дев'яти сестер-богинь — музу історії?

Попрацюйте з картою «Розпад держави Александра Македонського» (див. с. 211). Знайдіть і назвіть три головні держави, що виникли на місці держави Александра.

¹ *Геометрія* — у перекладі з грецької «вимірювання землі»; розділ математики, який вивчає фігури (квадрат, трикутник, коло та ін.) та їхні властивості.

Опишіть малюнок «У бібліотеці Александрії» (див. с. 209). Чим зайняті вчені? Яку допомогу надають їм бібліотекарі? Як виглядають старовинні книги? Припустіть, кому могла бути поставлена статуя у центрі зали.

Складіть (у зошиті) розповідь від імені хлопчика чи дівчинки, які відвідали стародавню Александрію. Включіть у розповідь опис маяка, гавані, вулиць, Музею.

Підіб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Які країни й області були завойовані Александром Македонським і увійшли до його держави?
- Що являли собою бібліотека і Музей в Александрії Єгипетській?
- Який внесок у науку зробили вчені Аристарх Самоський, Ератосфен, Евклід?

СТАРОДАВНІЙ РИМ

Рим: від його виникнення до встановлення панування над Італією

Під час знайомства з главою подумайте: у якій країні — у Греції чи в Італії — природні умови були сприятливіші для життя людей? У чому це виражалось?

Місто Рим виникло на березі річки *Тибр* в *Італії*. У цій країні, розташованій на *Апеннінському півострові*, сприятливі умови для життя людей. Там теплий клімат, багато пасовищ і земель, придатних для хліборобства, виноградарства й садівництва. Дощів випадає більше, ніж у Греції. Уздовж усього півострова тягнуться невисокі гори, багаті на будівельний камінь і метали. У першому тисячолітті до н. е. Італію населяло багато народностей.

§ 44. Найдавніший Рим

1. Легенда про заснування Рима. Колись на лівому березі Тибра жило плем'я *латинів*. В одному з їхніх міст правив цар *Нумітор*. Його молодшим братом був злий і заздрисний *Амулій*. Він відібрав у Нумітора владу, а дочку царя *Рею Сільвію* насильно зробив *весталкою* — жрицею богині вогню та домівки *Вести*. Відтепер молода дівчина мала жити при храмі Вести і підкидати дрова у вогнище богині. Як і іншим весталкам, їй заборонялося виходити заміж та мати дітей. Однак не минуло й року, як Рея Сільвія народила двох хлопчиків. Вона клялася, що їхній батько — сам *Марс*, бог війни. Почувши звістку про народження близнюків, жорстокий Амулій велів утопити їх у Тибрі, а Рею Сільвію взяти під варту. Слуги потягли кошик з дітьми до річки. Цієї пори Тибр розлився, покривши пустельні береги стоячими водами. Слуги кинули кошик на мілководдя, але, зачепившись за гілку

Вовчиця. Статуя стояла на Капітолійському пагорбі.

1. Стародавня Аппієва дорога в Італії. 2. Храм Вести у Римі.

дерева, він не потонув. На жалібний крик братів-близнюків прибігла вовчиця й нагодувала їх своїм молоком. А незабаром один із пастухів побачив кошик з немовлятами та приніс його додому.

Пастух і його дружина, назвавши знайдених хлопчиків *Ромулом* і *Ремом*, виховали їх відважними та сильними. Довгі роки близнюки вели життя пастухів і мисливців, а коли дізналися таємницю свого народження, задумали помститися. Озброївши друзів, вони увірвалися до царського дому та вбили Амулія. Повернувши своєму дідові, старому Нумітору, царську владу, близнюки вирішили заснувати нове місто у тих місцях, де були вигодовані вовчицею.

Шанування Вести та Марсу

У всіх латинських містах шанували богиню Весту. Її жрицями ставали дівчата з найкращих сімей. Весталки користувалися величезною повагою. Коли жриця Вести йшла вулицею, натовп розступався перед нею. Якщо весталка випадково опинялася на шляху злочинця, якого вели на страту, то смертну кару замінювали менш суворим покаранням.

Проте весталки протягом 30 років не мали права виходити заміж і народжувати дітей. Порушниць заборони карали смертю. Лише після 30 років служіння богині Весті її жриці могли вийти заміж.

Бог війни Марс вважався хранителем Рима. Його священною твариною був вовк. На честь Марса названо перший весняний місяць — березень (*рос. мовою «март»*). За містом, на Марсовому полі, був споруджений храм цьому богові.

Весталка. Давньоримська статуя.

Незабаром брати посварилися: Рем вибрав для будівництва міста один із прибережних пагорбів, а Ромул інший пагорб — *Палатин*. Коли він почав будувати оборонну стіну, Рем, глузуючи, перестрибнув через неї. Розлючений Ромул завдав Ремові удару, який виявився смертельним. «Так нехай загине кожен, хто порушить межі міста!» — вигукнув Ромул. Вбивство брата не завадило йому заснувати місто та назвати його своїм іменем (Рим — латинською *Рома*).

Ромул став першим царем Рима. Тепер він з'являвся в одязі, облямованому пурпурною смугою, і з жезлом, прикрашеним фігуркою орла. Його супроводжувала охорона із дванадцяти воїнів. Вони називалися *лікторами*. На плечах у лікторів були зв'язки лозин з устромленими в них сокирами. Цар міг наказати відшмагати римлянина, який провинився, а тому, хто вчинив тяжкий злочин — відрубати голову.

2. Місто на семи пагорбах і його жителі.

Римляни вірили в легенду про братів-близнюків і пишалися тим, що засновником їхнього міста був син бога війни Марса. Однак Ромул навряд чи існував насправді. У наш час археологи

Так могли виглядати Палатин (ліворуч) і Капітолій.

провели розкопки у Римі й довели, що це місто виникло не відразу. Задовго до легендарної дати його заснування — в **753 році до н. е.** — на пагорбах лівобережжя Тибра недалеко від моря існувало кілька поселень. Вони поступово об'єднувалися: їхні жителі осушували болотисті низини між пагорбами, будували спільні укріплення і храми богам, обирали спільних правителів. Так із цих поселень на *Палатинському, Капітолійському* й інших пагорбах виникло місто Рим.

У ті часи римляни жили у круглих хатинах, стіни яких були зроблені з лозин й обмазані глиною. Біля хатин знаходилися сад і город, а за межами міста були поля та пасовища. Римляни вирощували ячмінь і пшеницю, виноград, льон. Вони розводили рогату худобу, свиней, коней та ослів, займалися ковальською справою, ткацтвом, виготовленням глиняного посуду.

Воюючи з іншими латинськими містами, римляни викрадали у сусідів худобу, захоплювали зброю і рабів, а головне — пасовища й ріллі. Володіння Рима неухильно зростали.

У VI (6-му) столітті до н. е. Рим перетворився на багатолюдне місто, розташоване на семи пагорбах.

Ліктор. Сучасний малюнок.

Загадкові етруски

Вигнаний із Рима цар Тарквіній за походженням був етруском. *Етруски* — загадковий народ, який населяв середню частину Апеннінського півострова. Археологи знаходять гробниці етрусків, вирубані у скелях. На стінах гробниць зображені релігійні танці та процесії, жертвопринесення богам і поєдинки воїнів. У могилу етруски поміщали одяг, зброю, посуд. Трапляються там і розкішні ремісничі вироби, привезені із Греції, Єгипту, Фінікії. Етруски були вправними мореплавцями та здійснювали далекі подорожі Середземним морем. Етруски залишили по собі численні написи. Вчені легко можуть їх прочитати, тому що букви етрусського алфавіту схожі на грецькі. Проте зрозуміти зміст слів складно, бо етрусська мова була забута ще в давнину. Римляни багато чого навчилися в етрусків. Етрусські жерці вважалися знавцями ворожіння, причетними до таємниць потойбічного світу.

3. Яке керівництво було у найдавнішому Римі. Нашадки знатних жителів стародавнього Рима називали себе *патриціями*. Вони жили великими сім'ями, в яких влада батьків була дуже великою. За непослух батько міг карати навіть дорослих синів, аж до продажу їх у рабство. Сім'ї були об'єднані в рід, члени якого справляли спільні свята, один одному допомагали. Крім патриціїв, у місті жили переселенці із завойованих Римом латинських поселень, а також із інших областей Італії. Їх називали *плебеями*.

В управлінні найдавнішим Римом брали участь лише патриції. Старійшини родів засідали у раді, яка називалася *сенат*. Вища влада належала *Народним зборам*, які склалися з чоловіків-патриціїв. Вони оголошували війну, уклали мирні угоди й обирали царя, який правив довічно.

За легендами, Римом правили один за одним сім царів. Шостий римський цар *Сервій Туллій* дозволив плебеям служити в римському війську і розділив усе населення Рима залежно від володіння майном на 5 розрядів (груп). Кожен із цих розрядів повинен був виставити певну кількість воїнів.

Останнього царя звали *Тарквіній*, на прізвисько *Гордий*. Він не був обраний, а захопив владу, вбивши свого попередника. Одних патриціїв Тарквіній стратив, інших виселив з Рима, захопивши їхнє майно. Тоді римляни повстали і вигнали Тарквінія разом з усією сім'єю. **Більше царів вони вирішили не обирати.**

Поясніть значення слів: весталка, ліктор, сенат.

Перевірте себе. 1. Кому належать імена *Нумітор*, *Амулій*, *Рея Сільвія*, *Ромул*, *Рем*? Що відомо про них із легенди про заснування Рима? 2. Як називають жриць богині Вести? Які вони мали обов'язки? Що їм найсуворіше заборонялося? Як до них ставилися римляни? 3. Яке керівництво було у найдавнішому Римі? 4. Як звали першого й останнього з царів Рима?

Попрацюйте з картою (див. с. 213). 1. Визначте, які племена й народності населяли Стародавню Італію. 2. Опишіть область, в якій була розташована Римська держава наприкінці VI (6-го) століття до н. е.

Опишіть малюнок «Палатин (ліворуч) і Капітолій» (див. с. 216). Як виглядало поселення на Палатинському пагорбі? Як виглядав храм головного бога римлян Юпітера на Капітолійському пагорбі?

Подумайте. Відомо, що греки говорили грецькою мовою, єгиптяни — єгипетською. Якою мовою говорили римляни?

§ 45. **Завоювання Римом Італії**

1. Виникнення республіки. Вигнавши Тарквінія Гордого, римляни проголосили, що управління в Римі відтепер не перебуватиме в одних руках. Воно повинне бути суспільною справою. Таке управління римляни називали *республікою* (що в перекладі з латинської й означає «суспільна справа»). Встановивши у **509 році до н. е.** республіку, римляни стали обирати серед патриціїв двох правителів терміном на рік. Ці правителі називалися *консули*.

Плебеї не отримали права брати участь в управлінні, хоча несли військову службу і билися пліч-о-пліч з патриціями. На знак протесту плебеї пішли на гору в околицях Рима і розбили там військовий табір. Пронеслася тривожна чутка, що до міста вони не повернуться. Налякані загрозливим для Риму ослабленням війська, патриції пішли на поступки. Плебеям дозволили щорічно обирати своїх власних посадових осіб — *народних трибунів*.

Будь-який плебей міг звернутися до народного трибуна із проханням про захист. Двері будинку трибуна завжди були відчинені, йому заборонялося залишати місто більш ніж на добу. Народні трибуни почали приходити на засідання сенату. Не будучи членами сенату, вони скромно сідали біля входу. Але якщо сенат хотів ухвалити постанову, спрямовану проти плебеїв, трибун промовляв лише одне слово: «Забороняю!» (латинською «*вето*»). У цьому полягало *право вето*, тобто право

Юнона — богиня шлюбу та жінок. Стародавня статуя.

План. Рим у IV–III (4–3-му) століттях до н. е.

Галльський вождь. Сучасний малюнок.

народного трибуна скасувати розпорядження консула чи рішення сенату. Поступово кількість трибунів зростає до десяти. Особистість народного трибуна була недоторканна, а його вбивство вважалося найтяжчим злочином.

2. Нашестя галлів. У 390 році до н. е. над Римом нависла страшна небезпека. Через гори Альпи до Італії ринули полчища *галльських племен*. Озброєні величезними щитами та довгими мечами, галли з войовничими кличами кидалися на ворогів. Римляни були розбиті, а їхнє місто захоплене, розграбоване і спалене. Встояла лише маленька фортеця на крутому Капітолійському пагорбі. Почалася її довга облога. За пів року римляни вже ледве трималися на ногах від голоду та постійного недосипання. Тоді галли наважилися на штурм. Уночі, під покровом темряви, вони полізли по скелях вгору. На вершині Капітолію спали змучені вартові. Навіть чуйні сторожові пси не почули наближення ворога. І раптом... «Га-га-га!» — прокинулися гуси і миттю розбудили всіх. Немов шалені, махали крилами і гелготіли священні птахи, які жили при храмі богині *Юноні*. Римляни отямилися від дрімоти і скинули галлів вниз. Ворожий напад був відбитий.

Вождь галлів втратив надію взяти Капітолій і був готовий залишити береги Тибра. Але, зрозуміло, не задарма! Почалися переговори. Римляни, яких голод змусив їсти шкіру сандалів, погодилися на викуп. Золото стали зважувати на терезах. Раптом римляни переглянулися. Можливо, їм здалося? Ні, точно! Галли шахраювали, нахилиючи чашу терезів. «Що це означає?» — спитали римляни. «Горе переможеним, ось що! — знущаючись, вигукнув галльський вождь

і кинув на терези важкий меч. Чаша з гирями різко опустилася. Довелося римлянам віддати більше за призначене. Галли відступили від Рима. Після цієї події римляни оточили своє місто потужним муром.

3. Воєнні перемоги римлян. Римляни, які вели безперервні війни з народами, що населяли Італію, захоплювали одну область за іншою. Але ось їхні володіння наблизилися до грецьких колоній на півдні Апеннінського півострова. Римляни почали поодиноці підкоряти їх собі. Тоді *Таранто* — найбагатше із грецьких міст Італії — звернулося за допомогою до *Пірра*, який мав славу видатного полководця. Пірр погодився: будучи царем держави по сусідству з Македонією, він мріяв про державу, подібну до тієї, яку створив Александр Македонський.

У **280 році до н. е.** Пірр прибув до Італії. У запеклій битві він здобув перемогу. Бойові слони Пірра сильно потіснили римлян. Їхні коні, побачивши величезних тварин, помчали разом із вершниками, не встигнувши навіть наблизитися до ворогів. Розгромивши супротивника, Пірр вирядив до Рима свого посла. Виступаючи в сенаті, посол вимагав повернути незалежність грецьким містам Італії, обіцяючи натомість припинення війни. *Сенатори*

Цар Пірр. Стародавній бюст.

Як загинув Пірр

(За розповіддю давнього письменника Плу́тарха)

У пошуках нової війни Пірр вторгся до Південної Греції, де знайшов свою смерть. Сталося це так. Цього дня бій йшов на вузьких міських вуличках.

З дахів будинків, турбуючись за близьких, дивилися жінки на тих, хто бився. Одна з них, якась злиденна стара, раптово побачила, що її син вступив у єдиноборство із самим Пірром. Вона зірвала з даху черепицю й обома руками кинула її в царя. Черепиця вдарила того в голову нижче шолома й перебила хребці. Пірр випустив з рук поводи коня, на якому сидів, і повалився додолу. Ворожі воїни, які надійшли, відтягли пораненого убік і добили його.

Так загинув видатний полководець давнини, якого за талантом і зовнішнім виглядом порівнювали з Александром Македонським.

(члени сенату) готові були погодитися. Але тут виступив старий сенатор, який втратив зір. «Слухаючи ваші промови, — звернувся він до присутніх, — я шкодую, що тільки сліпий, а не глухий до того ж! Поки Пірр залишається в Італії, з ним треба воювати, а не вступати у дружбу». Ці слова переконали senatorів продовжувати війну.

Другу битву цар Пірр виграв, як і першу. Головний успіх йому знову принесла атака слонів. Римляни не витримали їхнього потужного натиску. Однак і військо Пірра зазнало таких величезних втрат, що цар вигукнув: «Ще одна така перемога, і ми загинемо!» У третій, останній битві з Пірром римляни не злякалися лютих слонів. Вони закидали їх списами, ті повернули назад і зім'яли свої ж загони, які наступали. Програвши бій, Пірр із залишками військ повернувся додому.

Рим встановив своє панування над Італією. Відбираючи у переможених народів частину земель, римляни оголошували їх власністю своєї держави. Плебеї здобули право отримувати ділянки на цих землях нарівні з патриціями.

? Поясніть значення слів: республіка, консул, народний трибун, право вето. **Перевірте себе.** 1. Як змінилося управління у Римі після вигнання сьомого царя? 2. Як виникли крилаті вирази: «гуси Рим врятували», «горе переможеним», «піррова перемога»? 3. Що римляни робили із землями, відібраними у переможених народів Італії? **Попрацюйте з картою** (див. с. 213). Визначте, якою була територія Римської республіки наприкінці VI (6-го) століття до н. е. Якою вона стала у середині III (3-го) століття до н. е.? Чим пояснити зміни, що відбулися? **Попрацюйте з датами.** Підрахуйте, скільки років Римом правили сім царів.

§ 46. Устрій Римської республіки

Згадайте, коли і ким було скасоване боргове рабство в Афінах (див. § 30, п. 2).

Унаслідок двохсотрічної боротьби плебеї стали повноправними громадянами Риму. Консулів та інших посадових

осіб тепер обирали як із патриціїв, так і з плебеїв. Разом з патриціями плебеї ухвалювали закони. Велике значення для плебеїв, серед яких було багато бідняків, мала заборона у **326 році до н. е.** боргового рабства.

1. Вибори консулів та ухвала законів. Щороку в передсвітанкових сутінках одного з літніх днів на *Марсовому полі* — широкій рівнині за міською стіною — сходилися на Збори громадяни Риму. На високому березі Тибра здіймався червоний прапор — знак того, що Римові не загрожує нічیه вторгнення. З міської брами виходив консул, його супроводжували дванадцять лікторів. Лунав звук труби. Жерці проголошували, що боги милостиво прийняли жертву. Так Народні збори починали вибори консулів на наступний рік.

Кожен громадянин отримував табличку, на якій писав імена тих, за кого він подавав голос. Проходячи через вузькі містки голосуючий опускав табличку в особливий кошик. Після підрахунку голосів знову лунав звук труби й оголошувалися імена двох переможців.

Консулом міг стати як багатий, так і бідний громадянин. Однак у Римі за виконання посад грошей не платили, тому лише багаті з патриціїв та плебеїв ставали консулами.

Обидва консули мали рівну владу. Вони робили набір у військо, скликали Народні збори, могли пропонувати нові закони. Кожен із них мав право скасувати розпорядження іншого. Тому, перш ніж щось здійснити, консули змушені були домовлятися між собою, знаходити узгоджене рішення. Під час війни зазвичай один консул залишався в Римі, а інший на чолі війська вирушав у похід. Якщо ж небезпека була велика, обидва консули перебували при війську. У цьому випадку вони командували по черзі, щодня змінюючись.

Перші римські закони були створені у V (5-му) столітті до н. е. Їхньою роботою займалася спеціальна комісія, яка складалася не тільки з патриціїв, але й із плебеїв. Закони були записані на 12 табличках, які виставили на Форумі, щоб кожен міг ознайомитися з ними. Після ухвалення цих законів судді, які зазвичай походили з патриціїв, вже не могли діяти свавільно. Так було започатковане знамените *римське право*.

Командир римського загону. Сучасний малюнок.

Римський воїн-легіонер. Сучасний малюнок.

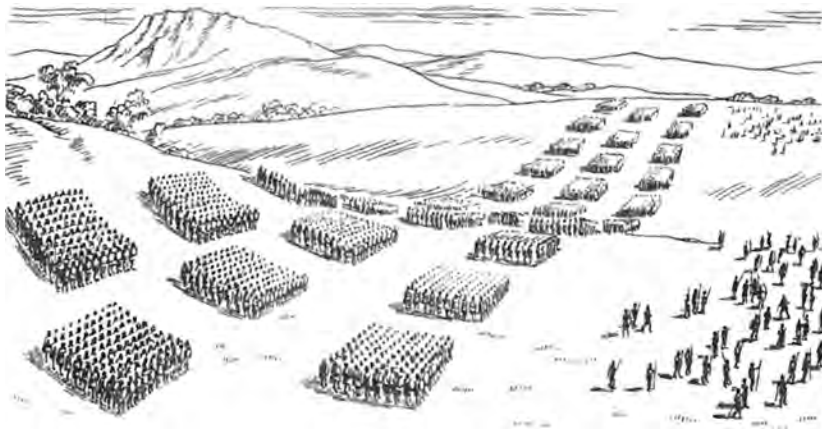
Для виборів народних трибунів і ухвалення законів громадяни збиралися найчастіше на *Форумі* — головній площі міста. Виступати у Зборах із пропозицією нового закону могли нарівні з консулами народні трибуни. Інші громадяни повинні були без обговорення голосувати за цей закон або ж проти нього. Проте голосування міг заборонити один із народних трибунів, якщо він вважав запропонований закон шкідливим.

2. Сенат та його роль у Римі. У процесі боротьби патрициїв та плебеїв змінився порядок поповнення сенату. До нього потрапляли без всіляких виборів колишні консули, народні трибуни й інші посадові особи. Усі вони довічно ставали членами сенату. Загалом у сенаті було триста чоловік. Сенат мав величезну владу: розпоряджався скарбницею, розробляв плани ведення воєн, вів переговори з іншими державами. Суддями у Римі могли бути лише сенатори. **Сенат ні перед ким не звітував у своїх діях і не ніс відповідальності за хибні рішення.**

Зазвичай засідання сенату вів консул. Під час обговорення справ він рідко виступав проти тієї думки, яку підтримувала більшість сенаторів. Консул знав, що менше ніж за рік сам стане сенатором і буде ним до кінця життя. Ніколи йому не вибачать сенатори, якщо він, будучи консулом, вчинить проти їхньої волі.

3. Римське військо. Унаслідок безперервних війн римляни створили велике та боездатне військо, яке ділилося на *легіони*. Основну масу *воїнів-легіонерів* складали землероби; бідняків, які не володіли землею, на військову службу не брали.

Перед боєм римляни шикувались у три лінії, кожна з яких складалася з десяти загонів. У

Так виглядало шиккування легіону у три лінії.

першій лінії стояли юнаки призовного віку, у другій — воїни старші та міцніші, а у третій — найнадійніші, чия мужність не раз була доведена ділом. Багато хто був вибілений сивиною, на їхніх обличчях виднілися шрами від ран.

Починали бій легкоозброєні воїни. Потім вступали у бій загони першої лінії. Якщо консул бачив, що вони не можуть здолати ворога, він наказував їм відступати у проміжки між загонами другої лінії. Бій приймали воїни із цих загонів. Але якщо і вони не досягали успіху, то крок за кроком відступали до третьої лінії.

Воїни цієї лінії, пропустивши відступаючих у проміжки між своїми загонами, змикали лави і нападали на ворога єдиною суцільною стіною. «Це виявлялося для ворогів найстрашнішим, —

Одяг римлян

Прямо на тіло одягали *туніку* — вовняну сорочку з короткими рукавами, її підперезували так, що спереду вона спускалася трохи нижче колін. Ходити містом в одній туніці дозволяли собі лише бідняки. Зможні римляни поверх туніки носили *тогу*. То був великий шматок вовняної матерії овальної форми. У тогу загорталися так, щоби праве плече залишалось відкритим.

Тога була білого кольору. Громадяни, які обіймали важливі державні посади, носили тогу з широкою пурпуровою смугою по краю. Римлянин, який побажав обійняти посаду консула, з'являвся у білосніжній тозі, вибілений у крейдяному розчині. Така тога називалася *кандида*. Звідси виникло слово «кандидат», тобто людина, яка прагне зайняти якусь посаду.

Машина для метання кам'яних ядер. Реконструкція.

пише римський історик *Тім Лівій*. — Адже думаючи, що переслідують переможених, вони раптом бачать, як попереду раптово виростає новий стрій, ще більш численний». У рукопашній сутичці короткі мечі легіонерів були страшною зброєю. Кіннота під час бою захищала піхоту із флангів, а за умови перемоги переслідувала розбитого супротивника.

У поході, навіть зупиняючись на одну ніч, римляни будували укріплений табір. Він розбивався у вигляді чотирикутника за планом, прийнятим раз і назавжди. Склавши зброю, воїни копали рів, який огороджував табір, зводили земляний вал і зміцнювали його частоколом. Потім встановлювався намет командувача та намети воїнів. Табір був надійним захистом для відпочинку війська. За раптової тривоги у ньому не було метушні. Кожен воїн знав, що йому потрібно робити.

Римська армія славилася своєю дисципліною. Якщо один із загонів виявляв боягузтво, то траплялося, що після бою воїнів вишиковували і кожного десятого за жеребкуванням страчували. Якщо вартовий засинав на посту, його до смерті забивали камінням. Тим, хто відзначився, збільшували частку воєнної здобичі, їх нагороджували почесною зброєю. Воїна, який урятував товариша в бою, нагороджували вінком із дубового листя.

Ворожіння у Римі

Жерці-гаруспіки передбачали майбутнє, розглядаючи нутроці жертвних тварин. *Жерці-авгурі* ворожили за висотою і напрямком польоту птахів, а також спостерігаючи, як їдять священні курчата. Добрим знаком вважалося, якщо курчата охоче дзьобали корм. Освічені римляни стверджували, що самі авгури не вірили у свої прогнози. Під час ворожіння вони не могли без посмішки дивитися один на одного. Але якщо пророцтво збувалося, повага до авгурів зростала. Якось перед морською битвою консул, як це було заведено, вдався до ворожіння: курчата не побажали навіть вийти із клітки. Консул у гніві наказав кинути їх у море, вигукнувши: «Не хочуть їсти — то хай поп'ють!» І що ж? Цього разу флот римлян зазнав поразки.

Поясніть значення слів: Марсове поле, Форум, легіон.

Перевірте себе. 1. Як відбувалися вибори консулів у Римі? 2. У чому полягали службові обов'язки консулів? Чим вони займалися? 3. Як поповнювався сенат? Якими державними справами керували сенатори? 4. Чому під час обговорення справ у сенаті консул рідко виступав проти думки більшості? 5. Які заходи покарання й заохочення застосовувалися у римському війську?

Опишіть малюнок «Шиккування легіону» (див. с. 225). Як шикувався легіон перед боєм? Як він діяв у бою?

Підготуйте повідомлення: про одяг римлян; про ворожіння у Римі. (За підручником і ресурсами Інтернету.)

Подумайте. У чому перевага шиккування легіону у бою порівняно з македонською фалангою?

Підб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Які перекази та легенди давніх римлян вам запам'яталися?
- У чому подібність між устроєм Римської республіки й Афінського поліса за Перікла? У чому відмінності (опорні слова: ухвалення законів, оплата посад, роль сенату)?

Глава 12

Рим — найсильніша держава Середземномор'я

Під час знайомства з главою подумайте: що мав на увазі давній історик, коли писав: «Сципіон відкрив шлях могутності римлян»? За що римляни дали Сципіону почесне прізвище Африканський?

Підкоривши собі Італію, римляни побажали захопити родючий острів *Сицилію*. Їхнім спробам заволодіти Сицилією опирався *Карфаген* — найбагатше місто в Північній Африці.

Крім просторих земель у Північній Африці, Карфаген володів частиною *Іспанії* та островами в *Західному Середземномор'ї*. Він

Друга війна Риму з Карфагеном.

мав велику армію, яка складалася з найманців, і найсильніший військовий флот.

Проте Риму вдалося виграти *першу війну з Карфагеном* і заволодіти Сицилією. Однак могутність Карфагену зламана не була, й обидві сторони готувалися до нових сутичок.

§ 47. Друга війна Риму з Карфагеном

1. Війська Ганнібала вдираються до Італії. Не дожидаючи нападу римлян, молодий і талановитий карфагенський полководець *Ганнібал* першим завдав удару. Вийшовши з Іспанії на чолі добірних військ, він підійшов за п'ять місяців до Альп. Воїни Ганнібала жажнулися, побачивши зблизька величезні гори, вкриті льодовиками. Хороших шляхів не було, на перевалах лежав сніг. П'ятнадцять днів військо дерлося вгору, а потім спускалося вниз вузькими і слизькими стежками. Люди, в'ючні тварини, бойові слони зривалися у прірву. Ганнібал поспішав, не шкодуючи ні себе, ні воїнів. Перехід через Альпи коштував йому майже половину війська. Опинившись у долині річки *По*, Ганнібал оголосив

галлам, які жили там, що воює не з ними, а з Римом за свободу народів Італії. Галли ненавиділи римлян, які їх підкорили. Вони дали Ганнібалу продовольство та коней, масами вступали до його війська.

Отримавши приголомшливу звістку про появу Ганнібала, сенат наказав консулам зупинити його поступ. Однак Ганнібал у кількох битвах розгромив консульські армії. Давній історик писав: «Не було такої праці, у якій Ганнібал втомлювався би тілом чи падав духом. Він першим прямував у бій і останнім залишав поле бою».

Дорога у Рим була відкрита. Розпач охопив його жителів. Але Ганнібал розумів, що добре укріплене місто йому не взяти. Він рушив на південь країни, прагнучи підняти на боротьбу з Римом народи Італії.

2. Битва поблизу Канн — 216 рік до н. е. Римові вдалося створити нове велике військо. На чолі його стали обидва новообрані консули. Наздогнавши ворога поблизу міста *Канни*, консули

Ганнібал. Стародавнє скульптурне зображення.

Так міг виглядати вершник із війська Ганнібала.

Так міг виглядати перехід Ганнібала через Альпи.

Битва поблизу Канн.
План.

побачили простору рівнину і засперечалися. «Тут і дамо бій, — наполягав один, — у нас вдвічі більше піхоти, ніж у Ганнібала». Другий консул заперечував: «Ворожа кіннота сильніша за нашу, а рівнина — прекрасне місце для її дій. Безпечніше зайняти оборону на сусідніх пагорбах».

Того дня, коли командував консул, який бажав битви, він наказав військам готуватися до бою. Піхота цього разу вишикувалася не у три лінії, а у вигляді величезного прямокутника: пліч-о-пліч стояло 80 тисяч легіонерів. Це була грізна сила! Нечисленна кіннота римлян розташовувалася з боків. Ганнібал передбачав, що натиск легіонів його війську не стримати. Тому він вишикував 40 тисяч своєї піхоти півмісяцем, зверненим до супротивника опуклою стороною. Найкращі частини піхоти та кінноти стояли по краях півмісяця. «Дякуйте богам, що вони заманили римлян на цю рівнину», — сказав Ганнібал спільникам.

Римські легіони всією своєю силою ринули на ворожий центр. Півмісяць карфагенського війська став прогинатися усередину. «Перемога!» — кричали римляни. Але до перемоги було далеко. Вихором налетіли на римлян іспанські, галльські й африканські вершники Ганнібала. Перекинувши римську кінноту, вони стали заходити до тилу ворожої піхоти. Одночасно добірні частини карфагенської піхоти вдарили по супротивнику з боків. Римське військо опинилося в оточенні. Збиті в купу легіонери служили гарною мішенню для ворога: кожен дротик, кожен камінь із праці досягав цілі. Поблизу Канн впало 70 тисяч римлян, зокрема консул, який був проти битви.

Увесь Рим сповнився риданнями. Не було сім'ї, де не оплакували б когось із близьких. Проте сенат відмовився навіть вислухати посла Ганнібала, який пропонував мирні переговори. Був оголо-

шений новий набір у військо. Тисячі римлян, уже сивих і зовсім юних, стали на захист своєї землі.

3. Закінчення війни. Після поразки біля Канн римляни уникали рішучих боїв — війна ставала затяжною. Розрахунок Ганнібала на підтримку жителів Італії виправдався лише на початку. Визволителем він не був: карфагенські найманці грабували всіх не розбираючи, спустошували країну.

Молодий римський полководець *Сципіон*, висунувши сміливий план завдати удару по ворожій столиці, прибув до Африки. Після п'ятнадцяти років війни в Італії, не зазнавши жодної поразки, Ганнібал змушений був поспішити на захист Карфагену.

У **202 році до н. е.** поблизу міста *Зáма*, на південь від Карфагену, відбулася остання битва з римлянами. Перевага у кінноті була на їхньому боці. Армія Ганнібала була розбита. Це була єдина битва, програна великим карфагенським полководцем.

За мирною угодою Карфаген втратив усі володіння за межами Африки, зобов'язався видати Риму військовий флот, бойових слонів і заплатити велику суму грошей. Могутність найнебезпечнішого суперника Риму була зламана. **Рим став господарем у Західному Середземномор'ї.**

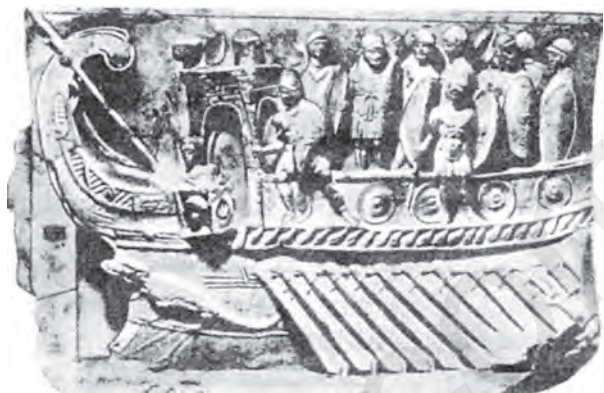

Сципіон. Стародавнє скульптурне зображення.

Перша морська перемога римлян

Розпочавши першу війну з Карфагеном, римляни не мали бойових кораблів. Незабаром вони зрозуміли, що без військового флоту їм не перемогти. Тоді застукотіли сокири у верфях Італії. А на березі встановили лави з веслами. На них посадили майбутніх веслярів, з яких мало хто вмів веслувати. Командири з ранку до ночі вчили новачків одночасно піднімати й опускати весла. Рівно через рік флот спустили на воду. На носах кораблів встановили «ворони» — перекидні містки з гаками на кінцях.

Карфагенський флот сміливо рушив назустріч ворогу. Коли ж судна зблизилися, римляни зачепили «ворони» за борти ворожих кораблів. Уперед ринула римська піхота — і здобула перемогу. У Римі на честь перемоги звели колону, прикрашену *рбстрами* — носами захоплених кораблів.

Римський військовий корабель. Стародавній рельєф.

? **Перевірте себе.** 1. З якою метою Ганнібал здійснив найважчий перехід через Альпи? На що він сподівався? 2. Як Ганнібалу вдалося виграти битву поблизу Канн? 3. Чому після поразки біля Канн сенат відмовився вести переговори з Ганнібалом? 4. Який план боротьби з Ганнібалом здійснив римський полководець Сципіон?

Попрацюйте з картою «Друга війна Риму з Карфагеном» (див. с. 228). Опишіть територію Римської республіки та володіння Карфагену. Знайдіть місця найважливіших битв. Згадайте, хто і коли у них переміг.

□ **Підготуйте повідомлення** про першу морську перемогу римлян.

Подумайте. 1. Чому знання Ганнібалом кількох мов було особливо важливим для командувача карфагенською армією? 2. Відомо, що, воюючи з Римом, Ганнібал по-різному чинив із полоненими: одних він наказував замикати в кайдани, а інших відпускати. Чим це можна пояснити?

§ 48. Встановлення панування Риму у всьому Середземномор'ї

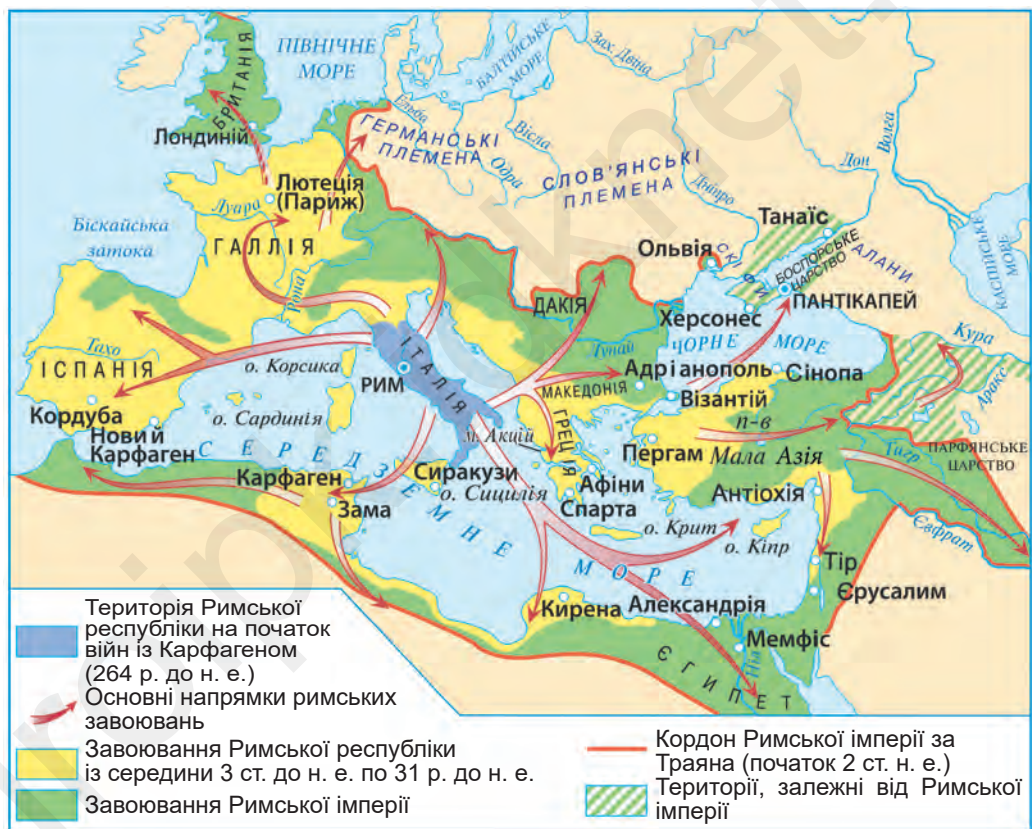
Після перемоги над Карфагеном Рим розпочав боротьбу за підпорядкування країн *Східного Середземномор'я*. Найбільш великими державами тут були Македонська, Сирійська та Єгипетська. Римляни вміло нацьковували їх одна на одну і громили поодиночі.

1. Поразка Македонії. Готуючись до війни з Македонією, римляни залучили на свій бік греків, проголосивши себе визволителями Еллади від влади македонців. Сирійського царя *Антіоха*

римляни переконали не допомагати Македонії. Він не усвідомив тієї грізної небезпеки, яку представляв для країн Сходу Рим, і не підтримав Македонію.

У війні з Римом македонський цар зазнав поразки і повинен був вивести із Греції свої війська. Ось що сталося після цього на стадіоні поблизу міста *Коринф*.

Величезні юрби народу сиділи і дивилися на змагання. Раптом зі звуком труби, яка закликала всіх до мовчання, на середину вийшов глашатай і оголосив, що римський сенат повертає еллінам незалежність. Серед присутніх зчинилися хвилювання і шум. Увесь стадіон встав, усім вже було байдуже до змагань, усі поривалися привітати римського консула — рятівника Греції.

Зростання Римської держави.

Знаком легіону був орел на держаку. Сучасний малюнок.

План. Облога та загибель Карфагену.

У ті дні лише деякі греки розуміли, що відбувається не визволення Греції, а зміна її володарів.

2. Розгром Сирії та кінець Македонського царства. Незабаром римляни, оголосивши війну сирійському цареві Антіоху, висадилися в Малій Азії та розгромили його військо. **Сирійське царство назавжди втратило свою могутність.**

Після перемоги над Сирією римський сенат вирішив підкорити собі Македонію. Почалася нова війна. Результат її був вирішений у запеклій битві.

Македонські воїни хоробро билися, захищаючи своїх дітей і дружин. Перший удар фаланги був настільки страшний, що консул, який посивів у боях, до кінця своїх днів згадував це криваве видовище. Римляни намагалися мечами відбитися від довгих списів, або пригнути їх до землі щитами, або відштовхнути убік, схопивши голими руками. Все було марно... Перші ряди римлян були знищені, інші стали відступати до свого табору. Римський консул у сильному хвилюванні розірвав на собі одяг, впали духом і його легіонери.

Але коли фаланга почала переслідувати римлян, у ній через швидкий біг по нерівному ґрунті утворилися розриви. Skorиставшись цим, консул наказав своїм загонам вклинитися в пустоти ворожого строю. Римляни проникли за оборону македонських списів. Тепер вони боролися не з усією фалангою, а проти окремих її частин, нападаючи з незахищених боків і заходячи у тил. Сила ворожого війська враз вичерпалася. Македоняни почали тікати.

Штурм римлянами фортеці. Сучасний малюнок.

Македонське царство перестало існувати. Римський консул отримав право на *тріумф*. Так називався урочистий в'їзд у Рим полководця-переможця (див. мал. на с. 237). У дні тріумфу полководець носив почесне прізвисько *імператор* (латинською — повелитель, головнокомандувач).

Смерть Ганнібала

(За розповіддю давнього письменника Плутарха)

Поки був живий Ганнібал, римляни не знали спокою. Вони вважали його вогнем, який завжди можна роздмухати. Після поразки у війні Ганнібалу довелося тікати до Сирії, де він став військовим радником царя Антіоха. Ганнібал умовляв його укласти союз із Македонією, щоб разом боротися з Римом. Але цар не прислухався до мудрої поради і був розгромлений. Рятуючи життя, Ганнібал залишив Сирію. Після довгих поневірянь він став радником царя невеликої держави у Малій Азії. Римляни зажадали від цього царя видати полководця. Боячись римлян, цар погодився. Ганнібал намагався втекти, але побачив, що його будинок оточений воїнами. Не бажаючи стати полоненим, він прийняв отруту, сказавши водночас: «Знімемо тяжку турботу з плечей римлян, які ніяк не можуть дочекатися смерті ненависного їм старого».

3. Зруйнування Коринфу і Карфагену. У Греції після її «визволення» римляни стали поводитися як у завойованій країні. Це призвело до того, що греки взялися за зброю. Вони мужньо боролися за свою незалежність, але були розбиті. Римляни суворо розправилися з повсталими, особливо постраждало багате торгове місто Коринф. За наказом сенату воно було зруйноване вщент, а місце, на якому стояло, було прокляте. Уцілілих жителів продали у рабство, витвори еллінського мистецтва вивезли до Рима.

Захоплюючи області у Східному Середземномор'ї, Рим не забував про Карфаген. Його військова міць була зламана, але римські купці боялися суперництва досвідченіших карфагенських купців. Старий і впливовий сенатор *Катон*, побувавши у Карфагені, був вражений великою кількістю кораблів і товарів у його гавані, багатством жителів. Повернувшись на батьківщину, він закликав до повного знищення квітучого міста. Кожну промову у сенаті Катон закінчував словами: «Все ж я вважаю, що Карфаген повинен бути зруйнований».

Почалася нова війна. Римське військо обложило Карфаген. Усе населення героїчно стало на його захист. Жінки обрізали своє

Бої на вулицях Карфагену. Сучасний малюнок.

Тріумф у Римі. Сучасний малюнок.

довге волосся, з якого зробили канати для металевих машин. Після дворічної облоги, коли у Карфагені почалися голод і хвороби, римляни приступили до штурму. Місто було взяте, розграбоване та спалене в тому ж самому році, що і Коринф (146 рік до н. е.). Карфаген зрівняли із землею, проклявши навечно те місце, де воно стояло.

Унаслідок загарбницьких воєн Рим встановив свою владу у всьому Середземномор'ї. Завойовані області стали називатися *провінціями*.

Триденний тріумф після перемоги над Македонією

(За розповіддю давнього письменника Плутарха)

Першого дня на сотнях возів провезли захоплені у ворога статуї та картини. На другий день проїхало безліч возів з македонською зброєю, яка сяяла начищеною міддю і залізом. Тисячі людей несли важкі посудини зі срібними й золотими монетами. На третій день вулицями рушили трубачі. Далі їхала колісниця полоненого царя з його зброєю, поверх якої лежала *діадема*¹. За колісницею вели царських дітей. Дивлячись на малюків, римляни не могли стримати сліз. Позаду дітей йшов сам цар у темному одязі. Він ніби збожеволів. І нарешті, на колісниці їхав полководець-переможець. Він був одягнений у пурпурову, заткану золотом тогу і тримав у руці гілку лавра. Усе військо йшло за ним, співаючи пісні.

¹ *Діадема* — головний убір, символ царської влади.

Поясніть значення слів: провінція, триумф, імператор.

Перевірте себе. 1. Як римлянам вдалося залучити на свій бік греків перед війною з Македонією? 2. Як і де греки дізналися про повернення незалежності містам Еллади? Була ця незалежність дійсною чи уявною? 3. У чому виявилася перевага шикунання римського війська у вирішальній битві з македонянами?

Попрацюйте з картою «Зростання Римської держави» (див. с. 233). Прослідкуйте захоплення римлянами Східного Середземномор'я.

Опишіть малюнки: 1. «Штурм фортеці» (див. с. 235). Як виглядали металеві машини, таран, вежа на колесах, штурмові сходи? 2. «Бої на вулицях Карфагену» (див. с. 236). Хто із супротивників викликає ваше співчуття? 3. «Триумф у Римі» (див. с. 237). Які почуття викликало б у вас це видовище, якби ви опинилися у Стародавньому Римі?

§ 49. Рабство у Стародавньому Римі

1. **Завоювання** — головне джерело рабства. Підкоряючи ту чи іншу країну, римські полководці поневолювали десятки тисяч військовополонених і мирних жителів. Після закінчення війни сенат оголошував завойовану країну провінцією та призначав намісника для її управління. Намісники безкарно грабували провінції. Усі копальні, каменоломні, соляні промисли, найкращі землі римляни забирали собі. Уціліле населення повинне було платити тяжкі податки. Неплатників продавали у рабство. **Унаслідок завоювань у Римській державі з'явилася велика кількість дешевих рабів.**

Римський ручний млин.

2. **Раби в маєтку¹ землевласника.** Багаті римляни володіли одним, а часом і кількома *маєтками* у різних місцях Італії. Найбільше у маєтках вирощували оливки і виноград. Хліб сіяли мало. Дешеве зерно для жителів Італії привозили із Сицилії та інших провінцій.

У кожному маєтку працювали 15–20 рабів. Землевласник жив у Римі або іншому місті Італії, лише зрідка об'їжджаючи свої маєтки,

¹ *Маєток* — земельне володіння багатого людини.

Раби в маєтку. Сучасний малюнок.

щоб перевірити, як ведеться господарство, а заразом відпочити від міського життя. Усіма роботами у маєтку керував призначений господарем раб-управитель. Це він стежив за тим, щоб за будь-якої погоди раби працювали від зорі до зорі. Навіть довгими зимовими вечорами, коли припинялися сільські роботи, невільники не сиділи без діла. Вони плели кошики, вили мотузки, обтісували держакки для лопат і мотик. «Раб повинен трудитися або спати», — говорили римляни.

Рабів годували простою та грубою їжею, мізерно мало витрачали на їхній одяг. Лише раз на рік рабам видавали сорочку, раз на два роки — короткий плащ і дерев'яні сандалі. Під час видавання нового старий одяг відбирався: з ганчір'я шили клаптикові ковдри.

Раби мостять вулицю.
Сучасний малюнок.

Захворілого раба господар міг позбутися. Для цієї мети призначався острів на Тибрі, куди звозили безнадійно хворих рабів, залишаючи їх там без жодного догляду та їжі.

За найменшу провину рабів нагороджували ляпасами та зуботичинами, шмагали. Особливо непокірних відправляли в каменоломні, а якщо залишали в маєтку, то тримали в кайданах. На ніч закутих рабів замикали у глибокому підвалі з вузькими віконцями під самою стелею.

3. Раби у багатому будинку. Не мати жодного раба вважалося ознакою крайньої бідності. Навіть у бідняка могли бути слуги. А будинок багача був ними переповнений. Одні з ганчірками та віниками в руках прибирали приміщення, інші допомагали господарю одягатися, голили його і робили зачіску, треті готували їжу та подавали її до столу. Співачки та музикантки тішили за обідом слух господаря будинку. Так само господиня мала численних рабинь-прислужниць.

Серед мешканців багатого будинку було чимало освічених рабів, нерідко греків за походженням. Лікував господаря *раб-лікар*, завідував його книгами *раб-бібліотекар*, писав листи під його диктування *раб-секретар*.

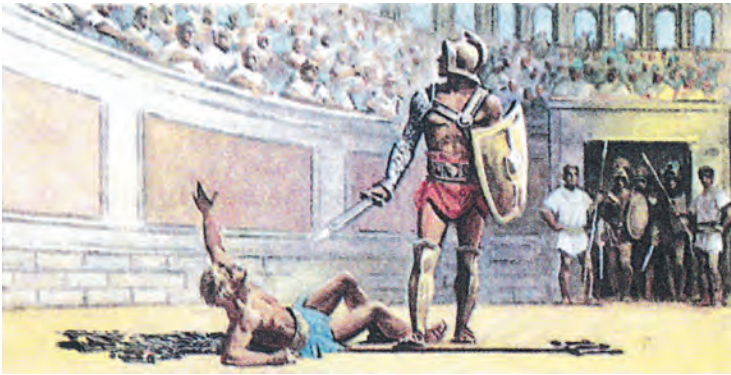
Домашнім рабам жилося незрівнянно легше, ніж рабам у маєтках. Однак **будь-який раб був безправний, вважався річчю, якою господар міг розпорядитися, як забажає.**

4. Гладіатори на арені амфітеатру. Сильних і спритних рабів влаштовували у спеціальні школи, де навчали володіти зброєю. Таких рабів називали *гладіаторами*. Вони повинні були битися на потіху публіці віч-на-віч або загін проти загону. В Італії

Римські вчені Варрон і Колумелла про рабів

Варрон писав: «Тепер я говоритиму, якими знаряддями праці обробляються поля. Ці знаряддя бувають трьох видів: ті, що говорять — раби, ті, що мукають — бики, німі — візки, лопати, плуги».

Колумелла писав: «Раби завдають полям найбільшої шкоди. Вони пасуть худобу погано, погано орють землю. Вони не дбають про те, щоб насіння дало багатий урожай. Вони і самі крадуть зерно, і від інших злодіїв погано його оберігають. Під час збирання зерна в комору раб-управитель неправильно показує його кількість у рахунковому записі».

У Римському амфітеатрі. Сучасний малюнок.

та провінціях будували *амфітеатри* — спеціальні споруди для гладіаторських ігор. У дні вистав амфітеатр завжди був повний. Багаті та бідняки чекали кривавої бійні, як свята. «Нападай і бийся на смерть!» — кричали глядачі сторопілому гладіатору, жбурляючи в нього недогризки яблук та оливки. Траплялося, поранений, знесилений боець кидав зброю і, піднявши ліву руку, благав про пощаду. Якщо глядачі піднімали вгору великий палець, пораненому зберігали життя, лікували, а потім знову випускали на арену. Але якщо гладіатор не догодив глядачам, вони опускали палець донизу, наказуючи добити нещасного. **Гладіаторські ігри були улюбленим видовищем римлян.**

? **Поясніть значення слів:** маєток, амфітеатр, гладіатор.

Перевірте себе. 1. Якими способами римляни примушували невольників до важкої праці? 2. Які обов'язки були в рабів у багатому домі? 3. Після яких подій у будинках римських багатів з'явилися освічені раби?

□ **Опишіть малюнок** «Раби в маєтку» (див. с. 239). Які роботи виконували раби у маєтку? Знайдіть ручний млин, прес для вичавлювання виноградного соку. Припустіть, як раб-управитель за наказом господаря вчинить зі знесиленим старим.

Ознайомтеся з документом «Римські вчені Варрон і Колумелла про рабів» (див. с. 240). 1. Згадайте, які думки про рабів задовго до римського вченого Варрона висловлював грек Арістотель (див. с. 184), і доведіть, що рабовласники Греції та Риму не визнавали за рабом прав людини. 2. Поясніть, чому раби, згідно зі спостереженнями римського вченого Колумелли, погано орали землю і погано пасли худобу.

Підіб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Завдяки яким особливостям римське військо стало найсильнішим у всьому Середземномор'ї (опорні слова: озброєння, шиккування в бою, дисципліна, багаторічний досвід)?
- Чому в Римі з'явилося багато дешевих рабів? У чому була головна відмінність раба від вільного?
- Як правило сенату «поділяй і володарюй» проявлялося щодо противників римлян?

Глава 13

Громадянські війни у Римі

Під час знайомства з главою подумайте: 1. Які війни можуть бути названі громадянськими? 2. Чому найбільше у давнину повстання рабів відбулося у римській Італії?

Після того як римляни встановили свою владу в Середземномор'ї, у Римській державі спалахнула ворожнеча між різними групами її населення. Ворожнеча призвела до збройних сутичок, настав час *громадянських воєн*. Їхньою першою жертвою став народний трибун *Тібeрiй Гракх*, який виступив на захист землеробів Італії.

§ 50. Земельний закон братів Гракхів

1. **Заморські походи розорjali воїнів-землеробів.** Повертався легіонер після довгої відсутності та бачив: поле заросло бур'янами, мотики і серпи розкрадені, сарай для худоби порожній. Докоряти дружині несправедливо — їй не впоратися однієї з господарством! Продавши за безцінь багатому сусідові свою ділянку, хлібороб перебирався до Рима.

Бувало, що за відсутності землеробів багачі силою відбирали у їхніх дружин ділянки. Куди скаржитися після повернення з

війни? Тільки у сенат, але це марно: там кривдник напевно має друзів-приятелів. Для бідняків, які втратили своє майно, була одна дорога — до Рима, де натовпи зубожілих громадян жили випадковими заробітками.

2. Заступник бідняків Тіберій Гракх.

Так звали юнака з плебейського роду, відомого своїми заслугами перед Римом. Якось Тіберій проїжджав Італією. Він був уражений тим, що ніде не бачив вільних землеробів: орачі та пастухи були суцільно рабами із чужих країв. Тіберій стривожився, він розумів, наскільки небезпечно скупчення маси невільників, завжди невірних щодо своїх панів. До того ж розорення землеробів послаблювало військову могутність Риму: адже до армії не брали незаможних. Повернувшись у Рим, Тіберій став домагатися посади народного трибуна. На сходках громадян він говорив промови, які не залишали нікого байдужим. «Навіть дикі звірі мають нори і лігва, — казав він, — а у тих, хто бився і вмирав за Рим, немає нічого, крім повітря і світла!.. Воїнів називають володарями світу, але жодного клаптика землі вони не можуть назвати своїм! Ні! І воюють, і вмирають вони за чужу розкіш і багатство!»

Оратор, який виголошує промову. Давньоримська статуя.

Засідання римського Сенату. Сучасний малюнок.

Тіберія обрали трибуном. У написах на стінах будинків і на колонах портиків бідняки закликали його зробити переділ землі.

3. Ухвалення земельного закону. Тіберій знав, що колись під час завоювання Італії частина відібраних у підкорених народів земель стала власністю Римської держави. Проте знатні римляни захопили найкращі ділянки на цих землях і розпоряджались ними, як хотіли. У **133 році до н. е.** Тіберій запропонував ухвалити такий закон: жодна сім'я не повинна користуватися більш ніж тисячею *югерів*¹ державної землі. Надлишки землі слід відібрати і невеликими ділянками *без права їхнього продажу роздати бідним громадянам.*

У сенаті Тіберій не знайшов підтримки. Крім того, сенатори вмовили іншого народного трибуна — *Октавія* зірвати небезпечний для них задум Тіберія. Октавій сам володів багатьма землями й погодився. Він використав право вето і заборонив голосувати за закон у Народних зборах. Тоді Тіберій звернувся до Зборів із запитанням: «Чи може трибун, який діє на шкоду народу, залишатися на своїй посаді?» У відповідь громадяни проголосували проти Октавія, позбавивши його звання трибуна. Опісля Збори ухвалили земельний закон.

4. Загибель Тіберія. Переділом землі керував Тіберій, а допомагав йому у всьому його молодший брат *Гай Гракх*. Багаті люто чинили опір. Прагнучи зганьбити Тіберія, вони заявляли, що його мета — не добробут бідняків, а сму́та і захоплення влади.

Тіберій хотів бути обраним на новий термін трибуном, щоб завершити свій задум остаточно. Вибори відбувалися у розпал літа. Прихильників Тіберія у Зборах було менше, ніж звичайно: багато землеробів не змогли піти з полів. Натомість противники були наготові. Задумавши зле, вони влаштували сутичку і зчинили шум. Насилу протиснувся до Тіберія один із друзів і повідомив, що поряд у храмі зібрався сенат: «Там замишляють над тобою розправу!» Тіберій торкнувся голови рукою, даючи присутнім зрозуміти, що життя його в небезпеці. Інакше витлумачили жест вороги: Тіберій зажадав царську корону. З цим брехливим звину-

¹ *Югер* — близько чверті гектара.

Загибель Тіберія Гракха. Сучасний малюнок.

ваченням вони помчали до сенату. І одразу ж сенатори вибігли на площу. Настільки великою була повага співгромадян до цих людей, що всі розступалися. А вони, озброївшись ніжками розламаних лавок, у супроводі слуг з дубинами в руках, йшли прямо на Тіберія, вражаючи його прихильників.

Того дня були по-звірячому вбиті понад триста громадян. Загинув і сам Тіберій Гракх — народний трибун, згідно з римськими законами особа священна і недоторканна. Уночі їхні тіла скинули у Тибр.

5. Гай Гракх продовжує справу брата. Через дев'ять років після загибелі Тіберія його брат Гай Гракх був обраний трибуном. З надзвичайною енергією він продовжив поділ землі. Тисячі

Римські імена

Кожен римлянин мав три імені. Наприклад, *Тіберій Семпроній Гракх*. Перше — Тіберій — було особистим ім'ям. Друге вказувало на приналежність до того чи іншого патриціанського чи плебейського роду (Тіберій був із роду Семпроніїв). Третє ім'я — Гракх — було сімейним прізвищем (рід складався з кількох сімей). Особистих імен було небагато, найпоширеніші: Марк, Публій, Луцій, Гай, Тіберій, Гней.

Жінки носили лише родові імена. Наприклад, сестра Тіберія Гракха називалася Семпронія. Інші жіночі імена — Юлія, Клавдія.

Якщо господар відпускав раба на волю, він давав йому своє родові ім'я. Так, знаменитим автором римських комедій був раб із Африки, відпущений за свій талант на волю. Його почали називати *Теренцій Афр* (тобто африканець).

землеробів одержали ділянки. Багачі зненавиділи Гая. Сенат ввів у Рим військові загони, вулиці міста знову зачервоніли від крові. Загинули три тисячі прихильників Гая Гракха. Не бажаючи здатися ворогам, він покінчив життя самогубством.

Через кілька років була скасована заборона на продаж земельних ділянок. Багачі знову почали скуповувати землю у бідняків. **Розорення землеробів Італії тривало.**

Перевірте себе. 1. Чому участь у заморських походах розоряла римських землеробів? Якою була подальша доля громадян, які втратили землю? 2. Чому розорення землеробів турбувало Тіберія Гракха? 3. Який закон запропонував трибун Тіберій Гракх? Чому сенатори чинили опір його ухвалі? 4. Як загинув Тіберій Гракх? 5. Що вам відомо про Гая Гракха? Якою була його доля?

Попрацюйте з датами. Розповідаючи про загибель Тіберія Гракха, Плутарх пише: «Після вигнання царів це був перший у Римі розбрат, який завершився кровопролиттям...» Підрахуйте, скільки років Рим не знав збройної боротьби громадян один з одним.

Опишіть малюнок «Загибель Тіберія Гракха» (див. с. 245). Почніть так: «Тіберій з жахом від побаченого завмер біля колони. Друзі переконують його рятуватися втечею».

Підготуйте повідомлення про римські імена. (За підручником і ресурсами Інтернету.)

§ 51. Повстання Спартака

Найбільше в давнину повстання рабів відбулося в Італії у **73-71 роках до н. е.**

1. Перша перемога над римськими військами. У гладіаторській школі міста *Капуї* виникла змова. На чолі її стояв *Спартак* родом із *Фракії* — країни на півночі Балканського півострова. Колись він воював з римлянами, потрапив у полон і був проданий у гладіатори. Спартак відзначався відвагою, фізичною силою і видатним розумом. Він підмовив рабів тікати. Але зробити це було важко: завжди зачинені ворота, надійно захована зброя.

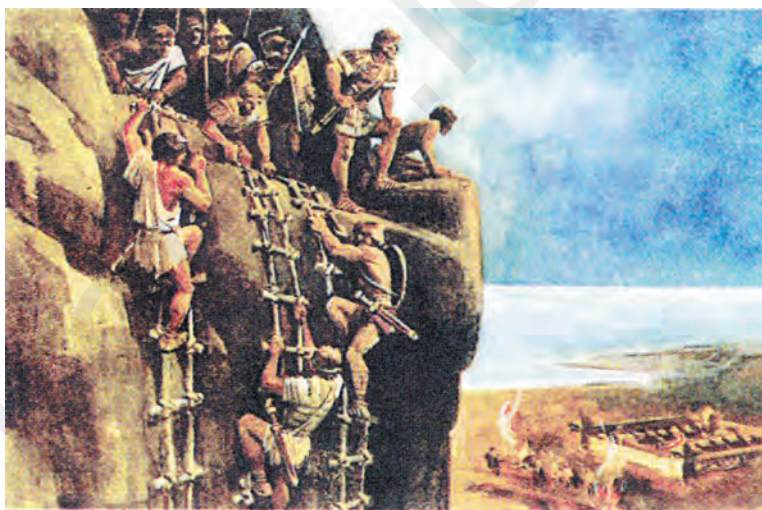
І все-таки сімдесят сміливців, заволодівши кухонними ножами, напали на охорону і вирвалися на волю. Втікачі відразу ж залишили багатолюдну Капую. Табір вони влаштували на вершині вулкана *Везувій*, своїм ватажком обрали Спартака.

Раби з навколишніх маєтків почали збігатися на Везувій. Кількість повсталих швидко зростала. Для боротьби з ними стривожений сенат надіслав тритисячне військо. Вилізти на Везувій можна було єдиним шляхом — вузькою і крутою стежкою. З усіх інших боків виднілися прямовисні гладкі скелі, які густо заросли зверху диким виноградом. Римляни не наважилися на штурм. Удень і вночі вони стерегли стежку, вважаючи, що голод і спрага змусять рабів залишити вершину гори. Однак Спартак здійснив нечуваний за зухвалістю план. Сходами, сплетеними з виноградних ліз, раби з величезної висоти спустилися скелями вниз, обійшли римлян з тилу і змусили їх тікати.

2. Армія Спартака стає грізною силою. Після перемоги біля підніжжя Везувію заколот охопив південь Італії. Повсталі захоплювали і грабували маєтки та міста, усюди звільняючи рабів. Під керівництвом Спартака опинилися вже десятки тисяч галлів,

Нашийник раба.

Спуск рабів з Везувію. Сучасний малюнок.

Гладіаторський шолом.

германців, фракійців, греків. З цієї маси людей, які розмовляли різними мовами і не були привчені до дисципліни, необхідно було створити боєздатну армію.

Насамперед Спартак наказав кувати зброю. Ні на годину не затихав стукіт ковальських молотів. Гладіатори навчали інших рабів військовому мистецтву.

Повсталі переймали бойовий досвід ворогів. Усе стало як у римлян: укріплений табір, важкоозброєна піхота, розвідка. Коли ж раби захопили табуни коней,

то вдалося створити і кінноту.

3. Походи повсталих. Сенат вирішив проти повсталих, як на одну з найважчих воєн, обох консулів разом. Спартак розумів, що йому не зламати могутність римлян. Він повів своє військо до Альп, розраховуючи перейти через гори і дати кожному можливість повернутися додому. Однак частина рабів, не оцінивши небезпеки, забажала залишитися в Італії. Скориставшись цим, римляни напали на відокремлений від Спартака тридцятитисячний загін і знищили його.

Спартак рухався до Альп. Один із консулів випередив його і став на шляху, а другий наздоганяв ззаду. Тоді раби раптово

Бій Спартака з римлянами. Сучасний малюнок.

Повстання рабів під проводом Спартака.

повернули назад і першими завдали удару. Римські війська, що розтягнулися дорогою, не чекали нападу і були розгромлені. Потім Спартак кинувся вперед і змусив тікати інше консульське військо.

Нову перемогу повсталі здобули в долині річки По над намісником провінції *Галлія*. Шлях через Альпи був вільний. Але тут Спартак змінив плани і повернув на південь. Війська повсталых перетнули у зворотному напрямку Італію та підійшли до протоки, яка відокремлює її від Сицилії. Туди й мав намір потрапити Спартак, щоб підняти повстання сицилійських рабів і разом з ними розбити могутність Риму. У протоці Спартак побачив піратів. За золото вони готові були надати судна для переправи на Сицилію.

4. Раби у пастці. Однак пірати обдурили рабів: взявши платню, попливли геть. Тим часом з півночі підступив з великим військом римський полководець *Красс*. Він перегородив повсталим вихід з південного краю півострова. У його найвужчій частині Красс наказав викопати рів від моря до моря і наповнити його водою. За ровом римляни збудували стіну з колод і землі, яка вражала своєю висотою та міцністю. Раби намагалися переправитися

Страта повсталих рабів. Сучасний малюнок.

через протоку на саморобних плотах і глиняних бочках. Але марно! Вітер і хвилі у бурхливій протоці перешкоджали цьому.

Повсталі потрапили в пастку, закінчилися запаси. Спартак закликав спільників пробитися крізь укріплення Красса. Снігової зимової ночі раби кинулися на штурм. Великою була їхня мужність, але й втрати великі. Тільки третині вдалося вирватися з пастки.

5. Остання битва. На допомогу Крассові сенат викликав із провінцій полководців з їхніми легіонами: з Іспанії прибув *Помпей*, з Македонії — *Лукулл*. Боячись об'єднання римських армій, Спартак напав на Красса. «Відбулася грандіозна битва, — пише давній історик. — Спартак був поранений у стегно дротиком. Опустившись на коліно і виставивши вперед щит, він відбивався від нападників, доки не впав разом з великою кількістю своїх прихильників».

Повстання було жорстоко придушене. Понад два роки раби-втікачі загрожували самому існуванню Римської держави.

Перевірте себе. 1. Де виникла змова рабів, очолена Спартаком? 2. Як повстанці вирвалися на волю? 3. Як вони здобули першу перемогу? 4. Як Спартаку вдалося створити з рабів-втікачів боездатну армію? 5. Як римляни скористалися розбіжностями, що виникли між повсталими? 6. Чому повсталим не вдалося переправитися на Сицилію? 7. Як загинув Спартак?

Попрацюйте з датами. У якому столітті відбулося повстання? У першій чи у другій половині століття?

Опишіть малюнок «Бій Спартака з римлянами» (див. с. 248). У чому виявилася безстрашність Спартака? Як виглядали озброєння та прапори римлян? **Складіть (у зошиті) оповідання** від імені гладіатора: а) про втечу з Капуї; б) про перемогу біля підніжжя Везувію; в) про прорив рабами укріплень Красса.

Подумайте. Що спричинило поразку повстання Спартака?

§ 52. Єдиновладдя Цезаря

Згадайте, хто під час війн із Карфагеном становив основну масу легіонерів. Кого не брали на військову службу? (Див. § 46, п. 3.)

1. Римська армія стала найманою. У I (1-му) столітті до н. е. армія набиралася з незаможних громадян, яким платили військово-утримання. Солдати готові були служити будь-якому щедрому полководцю і допомогти йому стати одноосібним правителем Риму.

Після перемоги над Спартаком головними суперниками у боротьбі за владу стали полководці Красс і Помпей. Вони були ворогами й ненавиділи один одного.

Громадянські війни у Римі.

Скульптурний портрет Помпея.

використовував бідняків, обіцяючи покращити їхнє становище, якщо прийде до влади.

Цезар помирих Красса з Помпеем і заручився підтримкою обох полководців.

Вони не вважали його серйозним суперником, а популярність Цезаря серед простолюду сподівалися використати у своїх цілях. Цезар був обраний консулом. За нього голосували римські бідняки, а також прихильники Красса і Помпея.

Через рік після закінчення служби консулом Цезар отримав в управління провінцію Галлію.

3. Цезар завойовує велику країну. Галлія ділилася на *Передальнійську* (тобто розташовану перед Альпами, в долині річки По) і *Заальпійську*. Але якщо Передальнійська Галлія була давно

Скульптурний портрет Цезаря.

захоплена римлянами, то в Заальпійській Галлії їм належала лише невелика область. Цезар поставив собі за мету підкорити Риму всю Заальпійську Галлію. Близько десяти років він воював з численними племенами, які населяли її. Вся ця простора і родюча країна, багата на залізо, золото і будівельний ліс, була підкорена й оголошена римською провінцією.

Війни в Галлії принесли Цезарю славу талановитого полководця, багато золота й віддане військо. Солдати отримували від Цезаря подвій-

Вождь галлів здається Цезарю. Сучасний малюнок.

ну платню і рабів, вони вірили у його обіцянку нагородити їх земельними ділянками після закінчення служби.

Успіхи Цезаря викликали заздрість. Красс, бажаючи перевершити славу завойовника Галлії, вирушив походом на Схід проти могутнього *Парфянського царства*. Проте військо Красса було розбите, а самому Крассу парфяни запропонували розпочати переговори, під час яких його вбили.

Помпей не лише заздрив славі Цезаря, але й боявся його надмірного посилення. Він вмовив сенат наказати Цезарю розпустити війська і беззбройним повернутися до Риму, щоб відзвітувати у своїх діях. У разі відмови Цезар оголошувався «ворогом вітчизни».

4. Захоплення Цезарем влади — 49 рік до н. е. Дізнавшись про рішення сенату, Цезар підійшов до річки *Рубікон*, яка відділяла провінцію Галлію від Італії. Там він зупинився у глибокому роздумі й нарешті промовив: «Жереб кинутий!» За командою Цезаря військо переправилося через Рубікон і рушило на Рим.

Рим був зайнятий без бою: бідняки радо зустріли Цезаря. Помпей утік на Балканський півострів, щоб зібрати там віддане йому військо. Цезар пішов за Помпеем і розбив це військо. А сам Помпей незабаром загинув.

Золота монета із зображенням Цезаря.

Монета, карбована прихильниками республіки.

Цезар виконав частину своїх обіцянок народу. В Італії та провінціях він наділив землею десятки тисяч *ветеранів* — старих солдатів, які закінчили службу. За пропозицією Цезаря були заново відбудовані Коринф і Карфаген, куди переселилося багато незаможних громадян.

Опорою Цезаря були його легіони. Сенат дарував йому довічно звання *диктатора* — правителя, який має необмежену владу і не зобов'язаний ні перед ким звітувати у своїх діях. У Народних зборах на посади консулів чи народних трибунів обирали тих, кого Цезар вважав гідним і відданим собі.

Зображення повелителя Риму карбувалися на монетах. Його статуї друзі увінчували коронами. Сидів Цезар у золотому кріслі, яке нагадувало трон.

5. Загибель Цезаря. Повелитель Риму ввів у сенат багатьох своїх прихильників. Але були в сенаті й таємні вороги Цезаря, незадоволені його єдиновладдям. Ці люди вирішили вбити диктатора. Очолив змову молодий сенатор *Брут*, якого Цезар вважав своїм другом і до якого ставився як до сина. Змовники погодилися виконати свій задум під час засідання сенату **15 березня 44 року до н. е.** Вранці цього дня Цезар вийшов із дому, як завжди, без охорони. Коли одного разу друзі порадили диктаторові остерігатися ворогів й оточити себе охоронцями, то Цезар відповів: «Краще один раз померти, ніж постійно очікувати смерті».

Рим був подібний до судна, яке несеться без управління

(За оповіданням Плутарха)

Перед приходом Цезаря до влади управління Римом перебувало у повному розладі. Римляни, які бажали стати консулами, сідали на площі за столиками і безсоромно підкуповували чернь. У день виборів біднота з'являлася у Збори, щоб боротися за тих, хто дав їй гроші. Боротися не лише голосуванням, але і зброєю. Вибори перетворювалися у справжні битви з убитими й пораненими. Одного разу не вдавалося обрати консулів цілих сім місяців. Рим поринав у вир лих. Розсудливі люди відверто говорили, що держава не може бути зцілена нічим, крім єдиновладдя.

Убивство Цезаря у сенаті. Сучасний малюнок.

У сенаті Цезар сів у своє крісло, за яким стояла статуя Помпея. Саме він колись збудував на свої гроші цю будівлю. Змовники оточили Цезаря і нібито звернулися до нього з якимось проханням. Цезар рішуче відмовив, тоді один із змовників наніс йому ззаду удар кинджалом. «Що ти робиш, негіднику!» — закричав Цезар, і тут він побачив, що сенатори навколо нього вихопили з-під одягу мечі. Цезар був беззбройний. Із криком обертався він то до одного, то до іншого, але всюди зустрічав удари клинків. Коли Цезар побачив Брута, який підходив до нього з оголеним мечем, то сумно вигукнув: «І ти, дитино моя!» Переставши опиратися, Цезар упав на підлогу біля підніжжя статуї Помпея. Основа статуї була забризкана кров'ю, і здавалося, що сам Помпей з'явився для помсти своєму ворогові.

Брут хотів звернутися до senatorів із промовою, але будівля спорожніла: усі, крім змовників, із жахом розбіглися.

Поясніть значення слів: ветеран, диктатор.

Перевірте себе. 1. Кого в I (1-му) столітті до н. е. стали брати на службу до римської армії? 2. Як Цезарю вдалося завоювати любов простолюду? Як він намагався використати цю любов? 3. Яку роль відіграло завоювання Галлії у піднесенні Цезаря? 4. Яку силу мав Цезар після перемоги над своїми ворогами?

Попрацюйте з датами. Підрахуйте, скільки років минуло від встановлення республіки до захоплення Цезарем влади в Римі.

Опишіть малюнок «Убивство Цезаря у сенаті» (див. с. 255). Ким були змовники? Чию владу вони хотіли відновити?

Подумайте. У нашому мовленні існують крилаті вирази «перейти Рубікон», «і ти, Бруте!». З якими подіями вони пов'язані?

Познайомтеся з документом — оповіданням Плутарха про Рим, подібний до судна, яке несеться без управління (див. с. 254). Які люди ставали консулами? Чи дбали вони про добробут держави?

§ 53. Встановлення імперії

Згадайте, хто і на який термін отримував за часів республіки почесне прізвисько «імператор» (див. § 48, п. 2.). Як змінилося значення цього слова, починаючи від часу Октавіана Августа?

1. Поразка прихильників республіки. Не отримавши підтримки в сенаті та боячись гніву народу, вбивці Цезаря втекли з Рима на Балканський півострів. Вони стали збирати війська для боротьби за відновлення республіканського управління.

Після смерті Цезаря на солдатів і народ дуже впливав консул *Марк Антоній*. Він був другом і спільником Цезаря та який відзначився у багатьох битвах. Тоді ж у Римі набула популярності ще одна людина — вісімнадцятирічний *Октавіан*. Це був онук улюбленої сестри Цезаря, кволий і хворобливий юнак. Під час вбивства Цезаря він перебував на Балканському півострові, де навчався військовій справі. Дізнавшись про те, що Цезар у заповіті оголосив його своїм прийомним сином і головним спадкоємцем багатого майна, Октавіан спішно приїхав у Рим.

Статуя Октавіана, який виголошує промову перед військом.

Антоній і Октавіан відразу не злюбили один одного. Антоній спочатку недооцінював Октавіана: хіба цей кволий хлопчик зможе змагатися з ним, майстерним полководцем! Однак Октавіан був розумний і хитрий не на свій вік, до того ж легіони готові були коритися йому, прийомному синові Цезаря. Довелося Антонію укласти союз із Октавіаном для боротьби з прихильниками республіки.

Війська союзників розгромили республіканців у Македонії. Брут покінчив життя самогубством. Переможці поділили між собою владу: Антоній став правителем східних провінцій, Октавіан отримав у керування Захід і залишився в Римі.

2. Боротьба Антонія й Октавіана за єдиновладдя. У долі Антонія велику роль відіграла цариця Єгипту *Клеопатра*. Антоній викликав її для переговорів до Малої Азії, де він на той час знаходився. Побожуючись вторгнення римських військ до Єгипту, Клеопатра вирушила в дорогу. Вона прибула на кораблі з пурпуровими вітрилами, позолоченою кормою та посрібленими веслами. Клеопатра була приваблива, освічена, мала гострий розум і говорила багатьма мовами. Антоній полюбив цю непересічну жінку й одружився з нею. Він переїхав до столиці Єгипту Александрії, де провів кілька років, керуючи східними провінціями і готуючись до неминучої війни з Октавіаном.

Скульптурний портрет Клеопатри — цариці Єгипту.

Римські книги та коробка для їхнього зберігання.

Багач Меценат і поет Гораций

Друг Октавіана багач *Меценат* опікувався поетами. Одним із найзнаменитіших поетів був *Гораций*. Меценат подарував йому невеликий маєток, щоб усі сили Гораций віддав створенню віршів. Ім'я Мецената стало загальною назвою. У наші дні так називають людину, яка допомагає поетам, художникам, артистам.

Гораций писав про свої вірші:

Мій пам'ятник стоїть триваліший від міді.
Піднісся він чолом над царські піраміди.
Його не сточить дощ уїдливого, гризького,
Не звалить налітний північний Борей¹,
Ні років довгий ряд, ні часу літ невпинний.
Я не умру цілком: єства мого частина
Переживе мене...

¹ *Борей* — північний вітер.

Преторіанці — охорона імператора. Стародавній рельєф.

Цицерон. Стародавній бюст.

Тим часом Октавіан налаштував римлян проти свого співправителя. Він казав, що Антоній забув свій обов'язок римського полководця, його зачарувала чужоземна цариця. Він дарує їй та її дітям римські провінції, як свою власність. Справа йшла до відкритої війни.

У 31 році до н. е. флоти Антонія та Октавіана зустрілися біля мису *Акуїї* поблизу західних берегів Балканського півострова. У розпал морської битви Клеопатра дала наказ єгипетському флоту вийти з бою. Антоній не міг повірити у зраду коханої дружини. Він сів на швидкохідний корабель і, покинувши воїнів, які за нього боролися і вмирили, кинувся навздогін за нею. Залишившись без полководця, військо Антонія зазнало поразки. Про це Антоній дізнався вже у Єгипті. Не бажаючи потрапити до рук ворогів, він кинувся на свій меч.

Римські війська зайняли Єгипет. Говорили, що Октавіан хоче провести Клеопатру під час тріумфу вулицями Рима. Вона віддала перевагу смерті над ганьбою: відданий слуга приніс їй у палац, який охоронявся римлянами, кошик з ягодами, де сховав отруйну змію. Вояки Октавіана, що увійшли до палацу, знайшли царицю мертвою. **Єгипет був перетворений на римську провінцію.**

Загибель оратора Цицерона

Знаменитий оратор Цицерон прославився своїми промовами в суді, які викривали жадібних намісників провінцій, а також виступами на захист республіки. Після вбивства Цезаря Цицерон вважав головним ворогом республіки Антонія (Октавіан не здався йому небезпечним). Цицерон виступав з різкими промовами проти Антонія, називаючи їх «філіппіками» у наслідування промов Демосфена проти Філіппа Македонського. На вимогу Антонія Цицерон був оголошений поза законом — будь-хто міг убити його. Оратор не знав, де сховатися. Віддані раби глухими стежками понесли його на ношах до моря. Проте знайшовся зрадник, вільновідпущеник, який повідомив воїнам, де шукати промовця. Загін наздогнав його. Цицерон був убитий. Відрубану голову оратора відправили до Рима Антонію.

3. Єдиновладдя Октавіана Августа (30 рік до н. е. — 14 рік н. е.). Октавіан оголосив про закінчення громадянських воєн і встановлення миру в Італії та провінціях. Римляни перестали вбивати один одного. Сенат підніс Октавіану почесне прізвисько *Август* (латинською — священний), яке стало ще одним його ім'ям.

Октавіан Август не побажав називатися диктатором, але насправді його влада була величезна. Він постійно носив звання імператора і командував усіма римськими військами. Октавіан Август був довічним народним трибуном, верховним жерцем, багато разів обирався консулом. У його руках знаходилося управління багатьма провінціями.

Октавіан Август ніколи не забував про долю Цезаря. Він створив особисту варту, солдати якої називалися *преторіанцями*. Їхні загони були розміщені в Римі й інших містах Італії. Вони повинні були не лише охороняти імператора, а й стежити за тими, хто міг взяти участь у змові проти нього.

Октавіан був дуже обережний. Він не з'являвся без охоронців, у Рим завжди в'їжджав ночами. Він говорив, що не хоче турбувати жителів урочистою зустріччю. Але, швидше за все, боявся, що у скупченні народу легше вчинити замах на нього.

Поет Вергілій.
Малюнок за давнім зображенням.

Поема Вергілія «Енеїда»

Октавіан хотів, щоб його прославляли найкращі поети Риму. Один із них, *Вергілій*, написав поему «Енеїда», в якій наслідував Гомера. Герой поеми троянець Еней був сином богині Афродіти (римляни називали її *Венерою*). У поемі розповідається, що вона допомогла Енею вибратися з палаючої Трої. Після довгих мандрівок він потрапив до Італії. Далеким нащадком Енея нібито був засновник Рима Ромул. Октавіан вважав Енея своїм предком. Про це нагадувало зображення Амура, сина Венери, біля ніг статуї Октавіана.

В «Енеїді» Вергілій стверджував, що інші народи можуть бути майстернішими у створенні статуй, у красномовстві, у науках, але саме римляни повинні правити світом: «Римлянине! Ти навчися народами правити державно — милість покірним являти й упокорювати війною гордовитих!»

Починаючи від часу Октавіана Августа Римську державу називають імперією, бо нею одноосібно правили імператори, які змінювали один одного.

Поясніть значення слів: преторіанці, імперія.

Перевірте себе. 1. З якою метою Антоній та Октавіан уклали між собою союз? 2. Як Антоній і Октавіан поділили владу після перемоги над республіканцями? 3. Яку роль відіграла Клеопатра у поразці Антонія поблизу мису Акцій? 4. Які посади в Римі обіймав Октавіан Август після перемоги над Антонієм? 5. Кому належать імена Меценат, Горацій, Вергілій? Чим уславилися ці римляни?

Попрацюйте з датами. Підрахуйте, скільки років правив Октавіан Август. Як йому вдалося правити так довго і не бути вбитим, подібно до Цезаря?

Підб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Чому за правління Помпея та Цезаря легіонери готові були служити будь-якому щедрому полководцю і боротися з тими, на кого він їм вкаже?
- Чи була в Римі після громадянських воєн «відновлена республіка», як про те оголосив Октавіан Август, здобувши перемогу над Антонієм?

Глава 14

Римська імперія у перші століття нашої ери

Під час знайомства з главою подумайте: 1. Чим приваблювала бідняків і рабів християнська релігія? 2. Яке значення має Нагірна проповідь Ісуса для людей нашого часу? 3. Чи викликає у вас повагу вимога бідноти «хліба та видовищ»?

Створена за Августа імперія проіснувала кілька століть. Володіння римлян тяглися від Атлантичного океану на заході до Дворіччя на сході, від Єгипту на півдні до *Британських островів*

на півночі. Середземне море стало ніби внутрішнім озером Римської імперії.

Спроби римлян ще більше розширити межі величезної імперії наштовхувалися на запеклий опір сусідніх царств і племен.

§ 54. Сусіди Римської імперії

1. Встановлення миру з Парфією.

Східним сусідом імперії було могутнє Парфянське царство. Римляни не раз намагалися захопити його землі. Але парфяни були хоробрими і вправними воїнами, особливо славилися їхні кіннотники і лучники. Ви вже знаєте, що у боротьбі з парфянами загинув римський полководець Красс. Разом із ним впало двадцять тисяч воїнів. Пройшло не так багато років, і парфяни завдали нової поразки римлянам. Тисячі легіонерів зазнали тягар полону в глибині Парфянського царства.

Імператор Август вирішив розпочати переговори з парфянами. І ось Римом розійшлася радісна звістка: на знак миру парфянський цар повернув знамена римських легіонів, колись захоплені

Статуя Октавіана Августа в образі верховного римського бога Юпітера.

Форум в імператорському Римі. Сучасний малюнок.

Срібна монета із зображенням парфянського царя.

Придорожній стовп на римських дорогах.

його війнами. Повернулися додому і полонені легіонери, які залишилися живими. Після цього між Римом і Парфією довгі роки не було воєн. Але не на всіх кордонах імперії було спокійно.

2. Розгром римських військ у Німеччині. За наказом Августа римські легіони переправилися через річку *Рейн* та підкорили племена, що жили там. Їх римляни називали загальним ім'ям *германці*. Проте германці лише вдали, що підкорилися владі римлян, а самі таємно готували повстання. Його очолив знатний юнак *Арміній*, відомий своїм розумом і відвагою. Він переконав германців у тому, що ворогів можна перемогти. Командувач легіонами *Вар* поводився безтурботно, не сподіваючись нападу. Одного разу його військо пересувалося країною. Воно опинилося в густому *Тевтобурзькому лісі*. Несподівано з усіх боків на римлян наскочили германці. Декілька днів тривала битва, три легіони були повністю знищені. Вар, боячись потрапити у полон, покінчив життя самогубством.

Коли Август дізнався про страшне лихо, він впав у розпач. Давні історики розповідають, що кілька місяців поспіль імператор на знак скорботи не голився і не стриг волосся;

Дороги Римської імперії

Римляни прокладали дороги, які пов'язували Рим із найвіддаленішими куточками імперії. Дороги мостилися кам'яними плитами. Уздовж доріг були встановлені придорожні стовпи. Вони знаходилися один від одного на відстані *мілі* (римська миля — близько 1,5 км).

На дорогах знаходилися станції, де можна було переночувати, отримати коней або запряжений биками віз. Дорогами йшли легіони, везли імператорську пошту і товари. Римські дороги використовуються і в наші дні.

Захоплення села римлянами. За давнім рельєфом.

він бився головою об двері й вигукував: «Варє, поверни легіони!» Щорічно день поразки відзначався у Римі як день жалоби.

З того часу германці стали найнебезпечнішими ворогами імперії.

3. Як жили германці. Про це ми дізнаємось із книг римських письменників. Германці розводили худобу, займалися землеробством. Сіяли льон, ячмінь і пшеницю, але виноградників та садів у них не було. Проживаючи серед лісів, повних дичини, германці багато полювали. Вони часто здійснювали військові набіги на сусідів, насамперед на римлян.

Вождя у кожному племені обирали так. Протягом двох-трьох днів до місця спільної сходки йшли з різних поселень чоловіки племені. Пробиралися вони через ліси, оминали болота... На Народних зборах обирали найхоробрішого із знатних сімей. Тих, хто не подобався присутнім, зустрічали несхвальними криками. А того, кого хотіли бачити вождем, вітали брязкотом зброї.

На Зборах судили за тяжкі злочини. Боягузів, які бігли з поля бою, вшанували на деревах, а зрадників топили у болотах.

Германський воїн. Сучасний малюнок.

Германська жінка із сином. Сучасний малюнок.

Зброя слов'ян. Знахідки археологів.

Як і більшість давніх народів, германці обожнювали явища природи. Одним із головних богів у них був бог грози *До́нар*. Германці вірили, що він мчить небом у гримучій колісниці. Коли його вогненно-руда борода миготить у просвіті хмар, блискає блискавка. Жбурляє бог свій важкий молот — чути грім. З гуркотом прокотившись небом, повертається молот у руки бога.

4. Що відомо про предків слов'ян. На схід від германців на великих просторах Європи жили предки *слов'янських народів* (зокрема росіян, українців, білорусів). Римські письменники називали ці племена *венетами*. Оскільки венеди жили досить далеко від кордонів імперії, римляни недостатньо добре знали їхнє життя. Ось чому повідомлення давніх письменників про предків слов'ян уривчасті. Більше інформації дають археологічні розкопки.

Предки слов'ян жили переважно серед лісів, житлом їм служили землянки та хати. Займалися вони, як і германці, землеробством, скотарством і полюванням. Були у них ремесла — ковальське, зброярське та інші. Предки слов'ян поклонялися богам сонця, грозового неба й багатьом іншим.

У перші століття нашої ери слов'янські племена рухалися на південь, поступово заселяючи дедалі нові області. Нарешті вони наблизилися до кордонів імперії.

Перевірте себе. 1. Якими були умови миру, укладеного Октавіаном Августом з парфянами? 2. Що сталося у Тевтобурзькому лісі? 3. Як жили германці у перші століття нашої ери? 4. Кого римляни називали венетами? Як вони жили?

Попрацюйте з картою «Зростання Римської держави» (див. с. 233). Знайдіть кордони Римської імперії у II (2-му) столітті н. е. Які відомі вам народи та країни опинилися під владою Риму? Знайдіть кордони імперії — римсько-парфянський і римсько-германський.

Опишіть малюнок «Захоплення села римлянами» (див. с. 263). Як поводяться римляни з беззбройними людьми?

§ 55. У Римі за правління імператора Нерона

1. Імператори оголошують себе богами. Імператори, які правили після Августа, усіма способами зміцнювали свою владу. Населення імперії було зобов'язане поклонятися їм як богам. Новим богам зводили храми і статуї. *Найбільш зловісною фігурою серед імператорів I (1-го) століття н. е. був Нерон.*

2. Актор на імператорському троні. Нерон вважав себе великим поетом і актором. Він читав у театрі свої вірші, виступав у ролях героїв грецьких трагедій.

Римляни зобов'язані були відвідувати ці вистави.

Поява володаря величезної держави на театральній сцені була настільки незвичайною, що призводила до кумедних пригод.

Імператор Нерон.
Голова стародавньої статуї.

Вільновідпущеники імператора

У Римі раб, відпущений громадянином на волю, отримував громадянські права. Імператори довіряли своїм вільновідпущеникам більше, ніж сенаторам. Вони обсипали їх милостями, призначали на важливі посади. Так, вільновідпущеник *Паллант* був найближчим помічником імператора *Клавдія*. Він завідував скарбницею і мав такий вплив, що сенат дарував йому величезні гроші, до того ж вихваляючи за скромність. Паллант придумав собі предків, які нібито походили від міфічних грецьких царів. Його брата, теж відпущеника, імператор призначив правителем *Юдеї* — області, де знаходився Єрусалим. Тут він заохочував до пограбувань і розбоїв, бо бандити ділилися з ним здобиччю. Коли до влади прийшов прийомний син Клавдія — Нерон, Паллант підтримував усі його безчинства, але потім імператор звинуватив Палланта у змові та стратив, а себе оточив новими вільновідпущениками.

Сенека. Стародавній бюст.

Одного разу, коли Нерон зображував Геракла, якого заковували в ланцюги, новобранець, який стояв на варті, кинувся на сцену рятувати імператора.

У театрі під час виступів Нерона перебували преторіанці та десятки донощиків, які стежили за поведінкою глядачів і брали на замітку тих, хто не схвалював актора-імператора. «За їхніми донесеннями, — писав знаменитий римський історик *Тацит*, — простих людей негайно засуджували до страти, а знатних згодом наздоганяла ненависть імператора».

Таку ненависть викликав великий воєначальник, який заснув у театрі під час виступу Нерона. Щоб покарати, його заслали у далеке містечко, де він перебував у безвісності та страху за своє життя.

Часто вночі разом зі своїми друзями, такими ж негідниками, як і він сам, Нерон виступав у ролі ватажка грабіжників, але вже не в театрі, а на вулицях міста. Імператор і його супутники нападали на сенаторів, які поверталися додому, били їх, відбирали гроші й коштовності. Перелякані жертви не сміли чинити опір. Ці напади були не лише грубою забавою, але ще одним із способів приниження та залякування тих, хто міг виявити невдоволення Нероном.

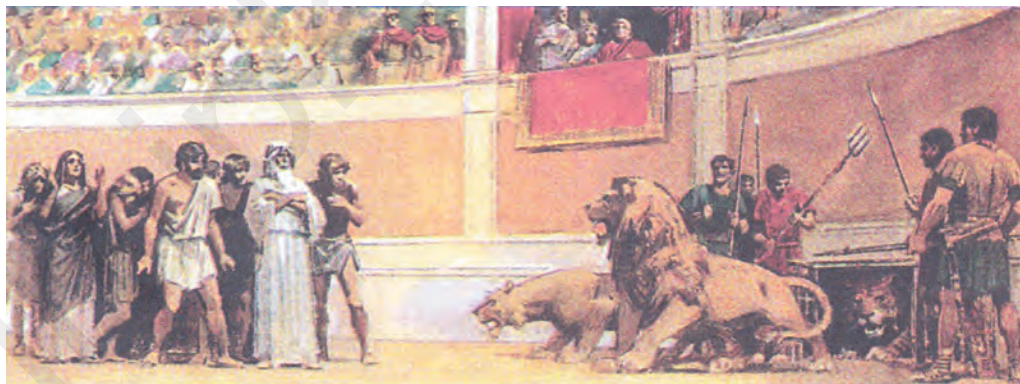
Нерон і Сенéка

Знаменитий вчений Сенека співчував рабам. Він стверджував, що «в душі раба закладені ті самі засади гордості, честі, мужності, великодушності, які даровані й іншим людським істотам». Сенека вчив, що люди повинні виявляти стійкість у всіх лихах. Колись Сенека був вихователем юного Нерона, але, відчувши смак необмеженої влади над людьми, Нерон перестав зважати на свого учителя. Нерон звинуватив Сенеку у змові проти себе і наказав вченому накласти на себе руки. Сенека спокійно попрощався з близькими та друзями. «Хто не знає кровожерливості Нерона, — вигукнув він, — після стількох убивств йому тільки й залишається умертвити вихователя і наставника!»

Сенека виконав наказ Нерона.

3. Страта сотень рабів. Від жорстокості Нерона страждали усі: від сенатора до раба. Одного разу багатий римлянин був убитий своїм рабом. За законом позбавити життя повинні були не тільки винного, але й усіх рабів, які були в домі убитого господаря, а їх було чотириста. У день страти величезний натовп римлян вимагав звільнення невинних людей, серед яких були люди похилого віку, жінки та діти. Але Нерон був невблаганний: він наказав військам відтіснити натовп, а по всьому шляху до місця страти поставив військові заслони. Усі раби були позбавлені життя.

4. Пожежа у Римі. За Нерона страшне лихо спіткало Рим: спалахнула пожежа, яка охопила більшу частину міста. Боротися з вогнем на вузьких вулицях було важко. Безліч будівель була знищена. Натовпи погорільців тікали з Рима. Народ звинувачував імператора у підпалі. Розповідали, що Нерон стояв на високій вежі біля палацу і, надихаючись від вигляду палаючого міста, складав пісню про пожежу і загибель Трої. Говорили також, що він хоче прославити себе створенням на згаріщі нового міста, яке збирається назвати своїм ім'ям. Нерон, щоб припинити ці чутки, вирішив знайти «винних». Він оголосив паліями невелику групу людей, переважно рабів і бідняків, які називали себе *християнами*. Вони не шанували римських богів, не поклонялися статуям імператорів, а вірили в Бога-Спасителя, якого називали *Ісус Христос*. Нерон сподівався викликати проти них гнів натовпу. Він наказав піддати їх тортурам і покаранням. Християн розпинали

Страта християн за правління Нерона. Сучасний малюнок.

Так могли виглядати збори перших християн.

на хрестах, одягали у шкури диких звірів і віддавали на поталу собакам. Але своєї мети імператор не досяг: сама жорстокість страт викликала співчуття до цих людей.

Наприкінці правління Нерона проти нього відразу в кількох провінціях спалахнуло повстання у військах. Імператора залишили всі, навіть преторіанці. Не бажаючи потрапити в руки ворогів, він наказав своєму слугі заколоти його кинджалом. Останні слова Нерона були: «Який великий артист гине!»

? **Перевірте себе.** 1. Яку небезпеку для глядачів становило відвідування театру під час виступів Нерона? 2. За яких обставин за наказом Нерона були страчені чотириста невинних людей? 3. З якою метою Нерон, на думку багатьох, підпалив Рим? 4. Кого сам Нерон оголосив паляями? Як покарав цих людей?

□ **Опишіть малюнок** «Страта християн за правління Нерона» (див. с. 267). За чиїм наказом привели на арену амфітеатру цих людей? У чому вони завинили? Що на них чекає?

Підготуйте повідомлення про Нерона і його вихователя Сенеку (див. с. 266). Яким було ставлення Сенеки до рабів? Подумайте, чому на стіні однієї з комірок у гладіаторській школі міста Помпеї археологи знайшли напис «Сенека». Чому раб-гладіатор написав саме це ім'я?

§ 56. Перші християни та їхнє вчення

Згадайте, у чому імператор Нерон звинуватив християн. На які муки їх засудив? Чи досяг він своєї мети?

Засновником нової релігії — *християнства* — був мандрівний проповідник на ім'я *Ісус* родом з Палестини. Про нього збереглися розповіді його учнів, у яких переплелися правда і вигадка.

1. Що розповідали перші християни про життя Ісуса. Майже дві тисячі років тому в містах і селищах Палестини, Сирії та Малої Азії, що перебували під владою Риму, з'явилися люди, які називали себе учнями Сина Божого — Ісуса. Вони стверджували, що батьком Ісуса був Бог Яхве, якому поклонялися євреї, а матір'ю — Марія, бідна жителька палестинського міста *Назарету*. Коли Марії настав час народити, вона

Палестина за часів Ісуса Христа.

«Сини світла» з Кумрану

Задовго до народження Ісуса в Палестині з'явилися люди, які чекали встановлення на землі царства добра і справедливості. Вони пішли у пустелю поблизу *Мертвого моря* і заснували там поселення. Ці люди мали спільне майно, називали себе «жебраками» й «синами світла», а інших — «синами пітьми». Вони закликали ненавидіти «синів пітьми», вірили, що скоро розпочнеться всесвітня битва, в якій «сини світла» здобудуть перемогу над злом. Своє вчення вони зберігали в таємниці. Поселення «синів світла» було розкопане археологами в місцевості, яку нині називають *Кумран*. Під час розкопок знайшли шкіряні сувої з текстами із Біблії та творами «синів світла».

Ісус знав про «синів світла», але його вчення не закликала до ненависті. Воно було звернене до всіх людей. «Що говорю вам у темряві, — казав він учням, — говоріть при світлі і що говорю пошепки, проповідуйте всім з дахів».

Частина рукопису з Кумрану.

знаходилася не вдома, а у місті *Вифле́мі*. У момент народження Ісуса на небі спалахнула зірка. За цією зіркою мудреці з далеких країн і прості пастухи прийшли вклонитися Божественному Немовляті.

Коли Ісус виріс, він не залишився в Назареті. Ісус зібрав навколо себе учнів і ходив з ними Палестиною, творячи чудеса: зцілював хворих і калік, воскрешав мертвих, нагодував тисячі людей п'ятьма хлібами. Ісус говорив: наближається кінець світу, який наповниться злом і несправедливістю. Скоро настане день Божого суду над усіма людьми. Це буде Страшний суд: сонце потемніє, місяць не дасть світла, і зірки падають з неба. Усі, хто не покається у своїх поганих вчинках, усі, хто поклоняється фальшивим богам, усі лиходії будуть покарані. Але для тих, хто повірив у Ісуса, хто страждав і був принижений, настане *Царство Боже на землі* — царство добра і справедливості.

Повчання Ісуса у Нагірній проповіді

Християни вважають священними чотири Євангелія. За переказом, їхніми авторами були: *Матей* та *Іоанн* — учні Ісуса, *Марко* — супутник у мандрівках апостола *Петра* і *Лук*а — супутник апостола Павла. В Євангелії від Матвія наведені слова Ісуса:

Щасливі засмучені, бо вони будуть потішені.

Тому, хто просить, давай і від того, хто хоче позичити в тебе, не відвертайся.

◆ Ви чули, що сказано: «Око за око і зуб за зуб». А я кажу вам: не противтеся лихій людині. Хто вдарить тебе по правій щоці, підстав йому й ліву.

Не переставайте любити своїх ворогів і молитися за своїх гонителів.

Якщо ви будете прощати людям їхні проступки, то й ваш небесний Отець прощатиме вам.

Перестаньте судити, щоб і вас не судили.

Невпинно просить — і отримаєте; шукайте — і знайдете; стукайте — і вам відчинять.

Тож усе, що хочете, аби робили вам люди, те робіть їм і ви.

У Ісуса було дванадцять найближчих учнів. Були в нього й вороги. Жерці храму Яхве в Єрусалимі обурювалися тим, що звичайну людину називають Сином Божим. А для римлян Ісус був просто бунтівником, у чиїх промовах вони бачили підрив влади імператора. Один з дванадцятьох учнів на ім'я *Юда* погодився зрадити Ісуса за тридцять срібних монет. Уночі Юда привів варту на околицю Єрусалиму, де знаходився Ісус зі своїми учнями. Юда підійшов до Ісуса і ніби з любові поцілував його. За цим умовним знаком варта упізнала в нічній темряві Ісуса. Його схопили, піддали катуванням і всіляко знущалися з нього. Римська влада засудила Ісуса на ганебну кару — розп'яття на хресті. Друзі Ісуса зняли мертве тіло з хреста і поховали його. Але на третій день гробниця виявилася порожньою... Згодом *воскреслий* (тобто той, хто знову став живим) Ісус з'явився учням. Він послав їх рознести його вчення по різних країнах. Тому учнів Ісуса почали називати *апостолами* (у перекладі з грецької —

Апостол Павло. Стародавнє зображення.

Єрусалим. Ліворуч — храм Яхве. Реконструкція.

посланцями). Апостоли вірили, що Ісус вознісся на небо і що настане день, коли він повернеться для здійснення Страшного суду.

Розповіді про Ісуса були записані першими християнами, ці записи називають *Євангеліями*. Слово «евангеліє» по-грецьки означає «добра звістка».

2. Ким були перші християни. Шанувальники Ісуса називали його *Христос* (під цим словом розуміли Божого обранця), а себе — *християнами*. Ставали християнами бідняки та раби, вдови, сироти, каліки — усі ті, кому жилося особливо важко.

Ісус і його учні були євреями, але поступово серед християн з'являлося дедалі більше людей інших національностей: греків, сирійців, єгиптян, римлян, галлів. Християни проголосили, що перед Богом усі рівні: елліни та євреї, раби та вільні, чоловіки та жінки.

Кожен вірянин може увійти до Царства Божого, якщо він милосердний, прощає своїх кривдників і чинить добрі справи.

Римська влада вороже ставилася до християн, які не бажали поклонятися статуям імператорів. Християн виганяли з міст, били палицями, кидали у в'язниці, засуджували до страти. Один одному християни допомагали, приносили їжу ув'язненим, переховували тих, кого переслідували римляни, доглядали за хворими і старими. Християни збиралися у будинках єдиновірців, у безлюдних

Апостол Павло: від юдаїзму до християнства

Павло спочатку був ворогом християн, він люто сперечався з ними і навіть брав участь у побитті їх ворожим натовпом.

Одного разу Павло йшов у місто *Дамаск*, щоб учинити розправу над християнами, які там жили. Раптом він побачив сліпуче світло, втратив зір, упав і почув голос: «Я Ісус, якого ти женеш. Устань і йди до міста». У Дамаску один із християн зцілив Павла і повернув йому зір. З того часу Павло повірив у Христа і всюди розповідав, що Ісус — Син Божий. Противники християн задумали вбити Павла і стали стерегти його біля міської брами, щоб він не втік. Тоді друзі Павла посадили його в кошик і на мотузках таємно спустили з оборонних мурів. Павла почали називати апостолом за те, що він навернув у християнську віру безліч людей різних народів.

Загинув Павло у Римі під час страт християн за правління Нерона.

1.

2.

1. Добрий пастир (пастух). Стародавня статуя.

2. Євангеліст, що несе хрест і Євангеліє. Стародавня мозаїка¹.

і безпечних місцях. Там вони читали вголос Євангелія, обирали *священників*, які керували їхніми молитвами.

3 листа управителя провінцією Плінія Молодшого імператору Траяну

Тих християн, владико, хто не бажає зректися Христа, я засуджував до страти. Тих, хто заперечував, що вони християни, я відпустив, коли вони зробили перед твоїм зображенням жертву і поганьбили Христа. Справжніх християн, кажуть, не можна змусити так вчинити.

3 листа у відповідь імператора Траяна Плінію

Ти вчинив правильно, вчинивши слідство над тими, на кого донесли як на християн. Вишукувати їх нема чого: якщо на них надійде донос і вони будуть викриті, їх слід покарати. Але тих, хто зречеться, що вони християни, і помолиться нашим богам, слід помилувати.

Безіменний донос не слід брати до уваги.

¹ *Мозаїка* — зображення, виконане з різнокольорових шматочків скла чи каменю.

3. Віра у різні долі людей після смерті. Християни чекали *Другого пришествя* Ісуса, але йшли роки, а Царство Боже на землі все не наставало. Вони перейнялися вірою в те, що після смерті ще до Страшного суду будуть винагороджені за всі страждання. Християни згадували повчальну історію про Лазаря і багача, колись розказану Ісусом.

Жив багач. Одягався він у пурпурний одяг і проводив кожен день у бенкетах і веселощах. Жив також жебрак, на ім'я Лазар, весь у лахмітті, покритий виразками. Лежав він біля воріт будинку багача, підбираючи шматки, які впали з бенкетного столу. І бездомні собаки лизали його виразки.

Помер жебрак і потрапив на небо. Помер і багач. У пеклі зазнав він мук. А Лазар був позбавлений їх! Підняв багач очі й побачив у далині Лазаря, а поряд з ним прабатька Авраама. Почав багач просити, щоб Лазар намочив кінець пальця свого у воді: «Хай прохолодить він язик мій, бо я мучуся у вогні!» Але Авраам багачеві відповів: «Ні! Згадай, що ти вже отримав добре у житті, а Лазар зле. Нині ж він тут втішається, а ти страждаєш».

Християни вірили, що душі людей, які страждали за життя, потраплять після смерті на небо, де будуть блаженствувати.

? Поясніть значення слів: християни, Євангеліє, апостол, священник, Друге пришествя, Страшний суд.

Перевірте себе. 1. У якій середземноморській країні виникла віра в Ісуса Христа? Під владою якої держави була ця країна? 2. Чого навчав Ісус Христос? 3. Які надії породжувала у християн повчальна історія про Лазаря і багача? 4. Чому римська влада вороже ставилася до християн? Чому християни відмовлялися поклонятися римському імператору як богу? 5. Як виникли крилаті вирази «Юда-зрадник» і «тридцять срібняків»? У яких випадках їх використовують тепер?

Попрацюйте з картою «Палестина за часів Ісуса Христа» (див. с. 269). Знайдіть міста, пов'язані з життям Ісуса Христа.

 Опишіть малюнок «Збори перших християн» (див. с. 268). Припустіть, про що священник розповідає вірянам.

§ 57. Розквіт імперії у II (2-му) столітті н. е.

1. Відмова від використання рабів у сільському господарстві. За часів імперії стало більше великих маєтків в Італії та провінціях. Багачам належали величезні земельні володіння, у кожному з яких працювало кілька сотень рабів. Більшість із них працювали погано, з-під палиці. Але встежити за ними було важко, а збільшення кількості наглядачів й охорони коштувало дорого. Тоді найбільш далекоглядні землевласники розділили свої маєтки на окремі ділянки та роздали їх для обробітку вільним біднякам. За користування отриманою ділянкою потрібно було віддавати частину врожаю (зазвичай одну третину). **Землероби, які брали землю для обробітку на кілька років, називалися «колонами».**

Колони були зацікавлені у тому, щоб виростити добрий урожай. Багато власників

Жниварка для збирання зернових. Реконструкція.

Так міг виглядати Форум Траяна у давнину.

Рельєф із колони Траяна.

Вид у наші дні на колону Траяна в Римі.

маєтків стали й рабам давати ділянки землі, робочу худобу і знаряддя праці. Такі раби будували собі на ділянці хатину та заводили сім'ю. «Раби з хатинами» платили господарю, як і колони, лише частину врожаю, залишаючи собі решту. Якщо «рабів з хатинами» продавали, то лише разом з ділянками, які вони обробляли.

2. Правління Траяна (98–117 роки н. е.). Римляни називали Траяна *найкращим із імператорів*. Траян любив казати: «Я хочу бути таким імператором, якого сам би хотів собі, якби був підданим». За його правління припинилися страти за брехливими доносами. Римляни добре пам'ятали, як у недавні часи погані люди ставали донощиками. З корисливості чи заздрості вони губили невинних людей. Достатньо було натякнути імператору, що улюблений солдатами полководець може підняти заколот, і того позбавляли життя. Донощикам діставалася частина майна страченого. Вони швидко просувалися по службі, ставали консулами і сенаторами. Раби ж обмовляли своїх господарів, бажаючи отримати від імператора свободу.

Траян наказав схопити відомих усьому Риму донощиків, посадити їх на нашвидкуруч збиті

кораблі. Ці судна вивели у відкрите море та віддали у владу хвиль і вітру.

За правління Траяна перестали переслідувати за необережне слово чи образливий для імператора жарт. Історик Тацит, який жив у той час, писав «про роки рідкісного щастя, коли кожен може думати, що хоче, і говорити, що думає».

Траян був видатним полководцем. За нього були здійснені останні в історії Риму завоювання. Траян підкорив племена *даків*, що жили на лівому березі річки *Дунай*. Потім він посунув війська на Схід проти Парфянського царства. Римлянам вдалося захопити все Межиріччя, аж до Перської затоки. Але незабаром у тилу римських військ повстали підкорені народи. Траян змушений був повернути назад, на зворотному шляху він захворів і помер. Імператори, які правили після його смерті, відмовилися від подальших завоювань.

Римська імперія перейшла до оборони своїх кордонів.

3. Римляни будували на віки. У провінціях вони заснували багато міст (наприклад, міста, пізніше названі *Париж*, *Лондон*, *Відень*, *Кельн*). Для постачання води Риму й іншим містам будували *водопроводи*. У горах розшукували джерела, укладали труби, якими вода текла під невеликим ухилом. Для переведення труб

Імператор Траян. Голова давньоримської статуї.

Руйнування Єрусалиму (70 рік н. е.)

Наприкінці правління Нерона у Палестині спалахнуло повстання проти римського панування. Римляни кинули на його придушення величезну армію. Єврейські повстанці сховалися за стінами Єрусалиму. Римляни оточили місто. Незважаючи на голод, який розпочався, обложені вперто оборонялися, влаштовували вилазки. Нарешті римляни під командуванням полководця Тита увірвалися до міста. Жителі Єрусалиму продовжували чинити опір, особливо завзято захищали вони головну єврейську святиню — храм Бога Яхве. Тоді римляни підпалили храм... Воїни стали грабувати місто, вбиваючи усіх підряд. За наказом Тита римляни зрівняли зі землею Єрусалим разом із храмом Яхве. Від нього залишилася лише одна стіна (її називають Стіною Плачу). Тисячі євреїв були продані в рабство і заслані до різних куточків імперії.

Тріумфальна арка імператора Тита у Римі.

через низини і річки будували мости з багатьма напівкруглими *арками*.

Римляни винайшли *бетон*. Під час спорудження будівлі викладали на невеликій відстані одна від одної дві тонкі стінки із цегли або каменю. Простір між ними заповнювали бетоном: сумішшю дрібних камінців і піску з розчином вапна. Через деякий час бетон твердів і утворювалася міцна стіна. Застосування бетону дозволяло будувати швидко й дешево. У *містах імперії* будувалися *амфітеатри, театри, храми, портики, лазні*. На згадку про перемоги споруджували *колони і тріумфальні арки*.

У Римі за наказом Траяна перебудували одну із площ, яка отримала назву *Форум Траяна*. У центрі цієї гарної площі знаходилася колона, поставлена на честь перемог імператора над даками. Зверху вниз її покривають рельєфи, які зображують сцени війн. Колона Траяна і досі прикрашає місто Рим.

Римський арочний міст у Галлії (нинішній Франції).

Поясніть значення слів: колони, «раби з хатинами», бетон.

Перевірте себе. 1. Чому в I–II (1–2-му) століттях н. е. скоротилися доходи від маєтків в Італії та провінціях? 2. Як власники маєтків створювали у робітників зацікавленість у результатах праці? 3. Хто і чому краще працював: закутий у кайдани раб чи «раб із хатиною»? 4. Чому донощиків ненавиділи? Як у Римі позбулися їх? 5. Які споруди римлян ви запам'ятали? Яким було їхнє призначення? 6. За якого імператора і де були здійснені останні в історії Риму завоювання?

Попрацюйте з картою «Зростання Римської держави» (с. 233). Назвіть країни й області, які перебували під владою Риму за імператора Траяна (II століття н. е.)

§ 58. Вічне місто та його жителі

1. **Усі дороги ведуть у Рим.** Тисячі жителів Італії та провінцій прагнули потрапити до Рима. Одні приїжджали у торгових справах, інші хотіли отримати вигідну посаду на службі в імператора. Усіх вабили гладіаторські ігри, гонки колісниць, тріумфи та всілякі святкування. Місто прикрашали палаци на Палатинському пагорбі, статуї богів та імператорів, храми і портики, численні фонтани. Тріумфальні арки і колони нагадували про перемоги володарів Риму.

Розмірами і красою виділявся величезний амфітеатр *Колізе́й*, в якому вміщалося близько 50 тисяч глядачів. Іншою пам'яткою Рима був *Пантео́н* (дослівно — храм усіх богів). Пантеон увінчаний банею, схожою на половину кулі. У середині храму зроблена величезна зала. У центрі бані знаходиться отвір, через який летить світло. Пантеон збудований з цегли і бетону, всередині він облицьований мармуром коричнево-золотистих тонів.

2. **Особняки на міських пагорбах.** Найбагатші римляни жили у власних будинках, які розташовувалися на пагорбах, де повітря було

Бронзова кінна статуя імператора Марка Аврелія.

Зовнішній вигляд Пантеона.

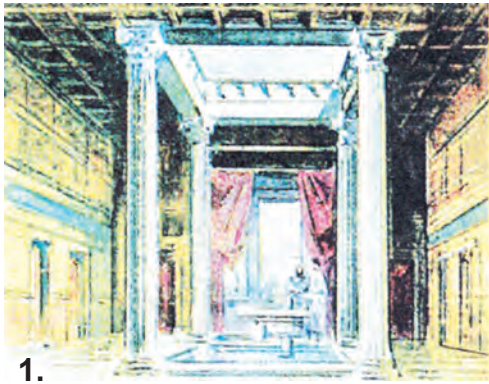
Внутрішній вигляд Пантеона.

здоровішим і чистішим. У головному приміщенні будинку не було вікон, чотири колони підтримували перекриття. В ньому був чотирикутний отвір, під яким розташовувався басейн, куди потрапляла дощова вода. У цьому приміщенні господар будинку приймав відвідувачів, які прийшли у справах. І лише близьких друзів він запрошував пройти всередину будинку, наприклад, у дворик-сад, оточений портиками. У саду пахли квіти, дзюркотіли фонтани. У будинку було кілька спалень та їдалень, кабінет господаря, приміщення для рабів.

3. Багатоповерхові будинки в низинах між пагорбами. Більшість римлян не могли придбати власний будинок. Вони винаймали житло в п'яти-шестиповерхових будинках, які належали

Так виглядає у наші дні амфітеатр Колізей.

1.

2.

У багатому римському будинку. Сучасні малюнки.

1. Головне приміщення.
2. Внутрішній дворик-сад, оточений портиками.

багачам. У такому будинку на нижньому поверсі здавалися приміщення під крамниці та харчівні, а на верхніх — кімнати і квартири. Бідняки тулилися в комірчинах під черепичним дахом.

Людині, яка погано знала місто, розшукати потрібний будинок було непросто. На вулицях не було табличок з назвами, а на будинках — номерів. Помилитись адресою, прийняти один багатопверховий будинок за інший було дуже легко: всі ці будинки були понуро одноманітними, а вулиці, на яких вони стояли, — брудними й вузькими. Через тісноту не залишалось місця для дерев і квітників. На перехожих чатували небезпеки: з вікон викидали битий посуд, виливали помий.

Життя у багатопверхових будинках було сповнене незручностей. Печей не було. У вогкі та холодні дні жителі обігрівалися жаровнями, куди насипали деревне вугілля. Не було в будинках і справжніх кухонь: їжу готували також на жаровнях. Бідняки часто їли всухом'ятку або ж на ходу, купуючи гарячу їжу та кухоль дешевого вина у вуличних розношувачів.

Вікна в будинках не мали шибок і в негоду закривалися віконницями. Тоді навіть удень

Погруддя імператора Філіппа Араба.

Багатоповерхові будинки в Римі. Сучасний малюнок.

доводилося запалювати світильник. Вода у квартири не подавалася, її брали у міських фонтанів і тягли по крутих сходах нагору. Бруд і сморід супроводжували римлян, які жили в багатоповерхових будинках.

4. Відвідування лазень. Провівши день у задусі тісних вулиць під спекотним південним сонцем, римляни відчували потребу вимитися з голови до ніг. Щодня вони відвідували *терми* — так називалися лазні. Усього в Римі було близько тисячі громадських лазень, вхідна плата в них була мала. Найбільші та розкішно оздоблені терми будувалися за наказом імператорів. Ці терми, багато прикрашені статуями, мозаїками і настінними розписами, розташовувалися в тінистих парках. Перед купанням на спеціально відведених майданчиках охочі грали в м'яч, змагалися у бігу, боротьбі й підніманні тягарів.

В імператорських термах. Сучасний малюнок.

Набігавшись, вкриті пилом і потом, вони йшли митися. Але насамперед у зручних роздягальнях віддавали сторожу-рабу одяг на зберігання: побоювалися лазневих злодіїв. Потім переходили до приміщення з теплою водою або занурювалися в басейни просто неба. При термах знаходилися бібліотеки й зали для відпочинку і дружніх бесід. Тут можна було дізнатися останні новини та плітки, зробити модну зачіску, смачно поїсти.

5. Біднота вимагає «хліба та видовищ».

Знайти в Римі роботу було нелегко, а багато бідняків і не хотіли працювати, вважаючи працю рабським і принизливим заняттям. Боячись народних повстань, імператори наказували вести списки незаможних громадян і за ними роздавати хліб. Якось біднота закидала камінням візок самого імператора лише через те, що зерно для роздавання не було вчасно доставлене до міста.

Біднота вимагала не тільки дарового хліба, а й безкоштовних розваг. Поряд із гладіаторськими іграми найулюбленишим видовищем були кінські перегони, для яких був збудований *Великий цирк*. У дні змагань усе місто сиділо у цирку, не відводячи від арени очей. Клички циркових коней та імена бравих візників були на устах у всіх. Однак життя візників висіло на волосині: колісниці часто зштовхувалися і перекидалися.

Скульптурний портрет ліхваря із Помпеїв.

Великий цирк у Римі. Сучасний малюнок.

Так у наші дні виглядає амфітеатр у Помпеях.

Роздавання дарового хліба. Із помпейської фрески.

Рим був найбільшим містом імперії, його називали Вічним, Золотим. Або ж просто Містом.

Помпеї

(Загибель міста і його розкопки)

Квітуче місто Помпеї було розташоване в Південній Італії поблизу Везувію, який вважався давно згаслим вулканом. У серпні 79 року н. е. Везувій раптово ожив, сталося страшне виверження. Місто було засипане попелом і дрібними камінцями.

Археологи розкопали Помпеї. Тепер ми знаємо, як виглядали невеликі міста Стародавньої Італії. Помпеї мали бруковані каменем вулиці з тротуарами, водопровід, лазні, майстерні, млини. Серед мешканців міста були багаті торговці та лихварі. Вони жили в розкішних будинках, прикрашених статуями і розписами.

Помпеї мали два театри й амфітеатр, який вміщав 20 тисяч глядачів. Гладіаторські ігри, як і всюди в Римській імперії, були тут улюбленим видовищем. На стінах помпейських будинків знайдені оголошення про майбутні ігри, імена гладіаторів-переможців. **Помпеї називають величезним музеєм просто неба.**

Поясніть значення слів: Колізей, Пантеон, терми.

Перевірте себе. 1. Чому жителі Італії та провінцій прагнули побувати у Римі? 2. У яких будинках жили багаті? Які приміщення знаходились у будинках? 3. Яких незручностей зазнавали мешканці багатоповерхових будинків?

4. Чому римлянам потрібно було щодня відвідувати лазні? 5. Якими були улюблені розваги римлян?

Попрацюйте з датами. Рим святкував тисячоліття від заснування міста за імператора Філіппа Араба (див. його портрет, с. 281). В якому році відбулося святкування? У якому столітті правив Філіпп Араб?

Складіть розповідь від імені приїжджого «Один день у Римі». Опишіть за малюнками вулицю і будинки (див. с. 282), Пантеон (див. с. 280), імператорські терми (див. с. 282) й Великий цирк (див. с. 283).

Підб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Які області та країни становили Римську імперію за правління Траяна?
- Чому римський історик Тацит вважав час правління Траяна «роками рідкісного щастя»?
- Кого називали колонами? Яка різниця у становищі раба й колони?

Глава 15

Розгром Рима германцями та падіння Західної Римської імперії

Під час знайомства з главою подумайте, чому римські імператори тривалий час переслідували християн, а потім переслідування на них припинилися.

§ 59. Римська імперія за правління Костянтина

Згадайте, як називається перша частина Біблії (див. § 16, п. 1).

1. **Вторгнення варварів.** Суворі необхідність змушувала римлян тримати на кордонах великі армії. У межі імперії безперервно вторгалися племена *варварів*. Цим словом греки й

Імператор Костянтин. Зображення на монеті.

римляни називали народності, чію мову вони не розуміли та які здавались їм грубими й неосвіченими. Особливо страждали західні провінції імперії від набігів германських племен.

Римські полководці використовували свої армії не тільки для оборони кордонів, а й для боротьби за імператорську владу.

2. Імператор Костянтин. На початку IV (4-го) століття в запеклій боротьбі полководців переміг один із них — *Костянтин*. За його наказом у Римі спорудили тріумфальну арку. Це вперше встановили таку арку на честь перемоги одних римлян над іншими. Водночас безжально зірвали статуї та рельєфи з арки «найкращого з імператорів» Траяна і помістили їх у арку Костянтина.

Костянтин носив пишній, шитий золотом одяг, корону, прикрашену коштовностями. Він був *необмеженим правителем імперії, його воля була законом для всіх*. Навіть його найближчі радники не мали права сидіти у присутності імператора. За прав-

Місто Рим у період імперії. План.

ління Костянтина зросла чисельність армії, у ній нарівні з римлянами служили жителі багатьох провінцій — галли, германці, сирійці.

3. Прикріплення колонів до землі. Становище колонів змінювалося на гірше. Вони повинні були тепер платити, крім частини врожаю власнику землі, ще й податок до імператорської скарбниці. Доведені до розпачу, колони бігли хто куди.

Борючись із втечею колонів, Костянтин видав указ, що забороняв їм йти з ділянок, які вони обробляли. Діти колонів повинні були залишатися в тому місці, де народилися, й обробляти ту саму землю, що й їхні батьки.

4. Зміни у становищі християн. У часи Костянтина у всіх провінціях імперії було багато християн. У кожному місті віряни обирали одного чи кількох священників. З-поміж них обирали головного керівника християн цілої області. Він називався *єпископ* (у перекладі з грецької — наглядач).

Єпископи всіляко переконували римську владу в тому, що християни безпечні для них. «Ми молимося за імператорів, їхніх слуг і владу», — повторювали вони. Костянтин зрозумів, що християни не закликають до повалення імператора і руйнування Римської держави. Адже ще апостол Павло вчив: «Уся влада від Бога, кожен, хто чинить опір владі, виступає проти встановленого Богом порядку». **У 313 році н. е. Костянтин видав указ, який дозволяв християнам будувати храми й відкрито молитися.** Переслідування за віру в Христа припинилися, християни почали підтримувати Костянтина. До того ж досі

Олена — мати Костянтина. Давньоримська монета.

Арка імператора Костянтина в Римі.

Ісус Христос. Стародавня мозаїка із Британії.

християни в усьому світі шанують Костянтина та його матір Олену, яка була ревною християнкою.

Після указу Костянтина всі єпископи різних міст почали збиратися разом, щоб домовитися про те, як правильно молитися Богу, коли відзначати християнські свята, наприклад *Різдво Христове* і *Великдень* — Воскресіння Ісуса. Єпископи визначили, які книги, написані про Ісуса та його вчення, вважати священними. Ці книги склали другу частину Біблії — *Новий Завіт*.

Серед християн набув великого впливу єпископ міста Рим. Він став називати себе *папою* (по-грецьки «па́ппас» — батько). Згідно з легендою, першим єпископом Рима був учень Ісуса, апостол Петро.

5. Перенесення столиці. Костянтин не любив Рим, бував у ньому рідко, воліючи жити в інших містах. Він задумав перенести столицю з Рима на Схід, подалі від вторгнень германців. Місцем для столиці він вибрав грецьке місто *Візантій* на березі протоки *Босфор*.

Тут знаходилося перехрестя шляхів: водного — із Середземного моря до Чорного і сухопутного — із Малої Азії до Європи. За волею імператора старі будинки знесли, а замість них збудували палаци та житлові будинки, водопроводи і лазні, театри й цирк. Звели там і християнські храми.

Для окраси нової столиці Костянтин не посоромився пограбувати Рим, Афіни й інші міста імперії. Звідти вивезли найгарніші

Опис пекла і раю у книгах, створених християнами

Праведники потрапляють до раю. Це величезний простір, що сяє найяскравішим світлом. Земля сповнена ароматами і чудово квітучими рослинами, які приносять благословенні плоди. Усі носять там світлий одяг і, радіючи, єдиним голосом славлять Господа Бога.

Грішники потрапляють у пекло. Там глибокі прірви, в яких кружляють вогняні вихори. Там темні печери, в яких повзають шиплячі змії та з яких йде сморід. Душі грішників, оповиті сіркою і димом, намагаються висунутися з цих печер, щоб вдихнути свіже повітря, але вартові не дають їм це зробити. У пеклі кожна душа отримує по заслuzі. За язик підвішені наклепники та брехуни. За руки підвішені ті, хто забирав чуже, хто крав, ніколи не допомагав нужденним.

статуї та колони, виламавши їх з портиків і храмів. Місто стало називатися *Константинополем* на честь його засновника.

Із 330 року н. е. столицею імперії був не Рим, а Константинополь.

Поясніть значення слів: варвари, єпископ, папа римський, Новий Заповіт, Різдво Христове, Великдень.

Перевірте себе. 1. Як полководець Костянтин прийшов до влади та став імператором? 2. Як змінився склад армії за правління Костянтина? Наскільки великою була в Римі його влада? 3. Як змінилося становище колонів? 4. За що християни в усьому світі шанують Костянтина та його матір Олену? 5. Яка з частин Біблії містить Євангелія?

Подумайте, чому християни були безпечні для римської влади.

§ 60. Взяття Рима варварами

1. Поділ імперії на дві держави. Керувати величезною державою з Константинополя було важко. У різних провінціях вільні землероби, колони і раби-втікачі піднімали бунти. Особливо потужними були вони в Галлії та Північній Африці. Римські війська пригнічували повстання, але вони спалахували знову. Варварські племена переправлялися через річки Рейн і Дунай, які були кордонами імперії, та захоплювали її області одну за одною. **У 395 році н. е. імперія була поділена на Східну Римську імперію та Західну Римську імперію.**

2. Готи йдуть на Італію. Через кілька років після поділу імперії над Італією нависла грізна небезпека. Мріючи заволодіти скарбами Рима, *Аларіх*, вождь германського племені *готів*, рушив свої полчища на Вічне місто. Упродовж усього шляху від придунайських областей, де жили готи, до Альпійських гір багато рабів і колонів приєднувалися до Аларіха. Вони показували готам схованки, де римляни, що тікали у страху, сховали зброю і хліб.

У передгір'ях Альп шлях готам заступило римське військо. Щоправда, римлян у ньому було мало — більшість воїнів склали галли та германці. Командував військом блискучий воєна-

Розподіл Римської імперії та вторгнення варварів.

чальник *Стиліхон*, германець із племені *вандалів*. Він розгромив готів, лише кінноту Аларіх зумів вивести з поля бою. На той час імператором на Заході був боягузливий і заздрисний *Гонорій*. У дні готської навали він відсиджувався на півночі Італії у місті *Равенна*, оточеному потужними стінами і багnistими болотами.

3. Загибель Стиліхона. У здобутій над готами перемозі Гонорій не мав заслуг. Однак саме він святкував тріумф, наче-то був великим полководцем. По вулицях Рима за колісницею імператора йшли солдати, везли воєнну здобич і статую Аларіха, закуту в ланцюги. Жителів Вічного міста Гонорій розважав цькуванням звірів і кінськими перегонами. Гладіаторських боїв

уже не влаштовували: на вимогу християн вони були заборонені назавжди.

Тим часом Аларіх зібрав військо сильніше за попереднє і знову рушив на Рим. Він був готовий на мир, але вимагав за це величезний викуп. Стилїхон переконав Гонорія, що треба виграти час і зібрати необхідну суму серед багатих. Наближені імператора неохоче розлучалися зі своїм золотом. Коли ж небезпека минула, вони налаштували імператора проти його полководця. Наклепали, ніби Стилїхон задумав захопити верховну владу в Західній імперії, змовився з Аларіхом: адже вони обидва германці! Гонорій повірив у цю брехню й наказав стратити Стилїхона. Марно той шукав притулок у християнському храмі. Його схопили, оголосили ворогом вітчизни і стратили. І відразу ж почалося побиття спільників Стилїхона: германців, які перебували на римській військовій службі, їхніх дружин і дітей. Обурені дикою та безглуздою розправою, тридцять тисяч легіонерів-варварів перейшли до готів, вимагаючи вести їх на Рим.

4. «Підкорене місто, якому підкорялася земля!» Після загибелі Стилїхона гідних супротивників Аларіх не мав. Він наважився на облогу Рима. Бездарний і нікчемний Гонорій знову залишив Рим, покинувши його жителів напризволяще.

Готи оточили місто, заволоділи гаванню в гирлі Тибру, куди доставлявся хліб. Голод і страшні хвороби мучили обложених. Багато хто вважав, що для порятунку треба повернутися до віри предків і принести жертви знехтуваним богам. Згадали, як кілька років тому *Серена*, вдова Стилїхона (вона була ревною християнкою), увірвалася до храму Вести і зірвала зі статуї

Стилїхон. Малюнок за давньоримським зображенням.

Фортечні вежі та ворота в Рим.

Розгром Рима варварами. Сучасний малюнок.

богині намисто. Забобонні люди почали говорити, що цим Серена накликала лихо на Рим. Її звинуватили у тому, що вона нібито покликала Аларіха, щоби помститися за загибель чоловіка. Серену прирекли на смерть. Однак Рим не могли врятувати ні страта жінки, ні жертви давнім божествам.

Серпневої ночі **410 року н. е.** раби відчинили готам ворота Рима. Вічне місто, яке колись не наважився штурмувати Ганнібал, було взяте. Три дні готи грабували Рим. Були спустошені імператорські палаци та будинки багатців, розбиті статуї, втоптані у бруд безцінні книги, безліч народу вбито чи захоплено в полон. Страшне враження справило взяття Рима на жителів імперії. «Мій голос увірвався, коли я почув, що підкорене місто, якому підкорялася вся земля!» — писав сучасник.

Після пограбування Рима готи з величезною здобиччю рушили на південь. Дорогою Аларіх раптово помер. Збереглася легенда про його небачений похорон: готи змусили полонених відвести русло однієї з річок, на дні її поховали Аларіха з незліченними багатствами. Потім повернули води річки в русло, а бранців убили, щоб ніхто не дізнався, де похований великий вождь готів.

5. Падіння Західної Римської імперії. Рим уже не міг протистояти варварам. **455 року н. е.** він був захоплений знову, на цей раз вандалами. Вони пограбували місто ще жахливіше, ніж готи.

Вожді варварів керували тепер і західними провінціями, й Італією. **476 року н. е.** один із германських воєначальників позбавив влади останнього римського імператора. Звали його Ромулом, як і засновника Вічного міста. Знаки імператорського титулу — пурпуровий плащ і діадему — германці відіслали до Константинополя. У такий спосіб вони показали, що на Заході імператор не потрібен. **Західна Римська імперія перестала існувати.**

У період варварських завоювань *антична¹ культура*, яка була створена на основі досягнень народів Еллади та Риму і поширилася всією імперією, занепадала. Наставала нова історична епоха, пізніше названа *Середньовіччям*.

? **Перевірте себе.** 1. Яку роль у розгромі готів відіграв Стиліхон? 2. У чому звинувачували Стиліхона придворні задрісники? 3. Як скористався страстю римського воєначальника вождь готів Аларіх? 4. Як перестала існувати Західна Римська імперія? З якою метою пурпуровий плащ і діадему імператора германці відіслали до Константинополя?

Попрацюйте з картою «Розподіл Римської імперії...» (с. 290): які області та країни входили до складу Західної імперії? Які — до складу Східної імперії?

Попрацюйте з датами. Підрахуйте, скільки років існувала Римська держава: від заснування Міста до падіння Західної Римської імперії.

Опишіть малюнок «Розгром Рима варварами» (див. с. 292). Як поводяться переможці у Римі?

Подумайте. У яких випадках у наші дні можна вжити слова «вандали», «вандалізм»?

Підб'ємо підсумки і зробимо висновки

- Які зміни у становищі християн відбулися за правління Костянтина?
- Куди та чому Костянтин переніс столицю імперії?
- На які дві держави і коли була поділена Римська імперія?
- Чому захоплення варварами Рима вразило жителів імперії?

¹ *Античний* — у перекладі з латинської означає «стародавній» (див. докладніше с. 301).

Сім чудес світу

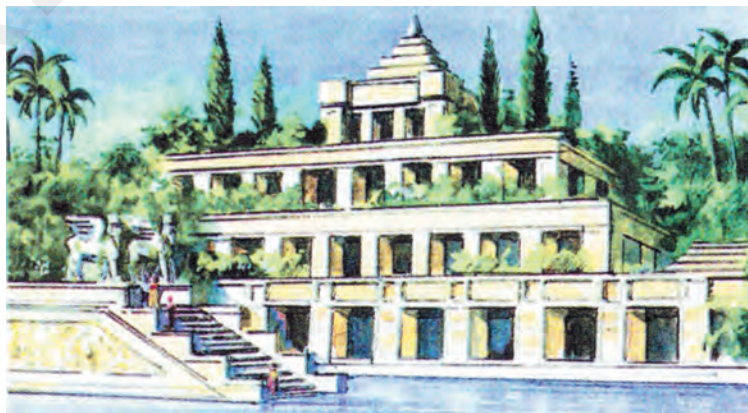
1.

1. Піраміди у Єгипті.
3-тє тис. до н. е.
Сучасний малюнок.

Греки і римляни називали надзвичайні витвори рук людини *сімома чудесами світу*. Найбільш давнє з них і єдине, що збереглося до наших днів, — **єгипетські піраміди**. У Вавилоні мандрівників дивували «**Висячі сади**». Вавилонський цар наказав спорудити штучну гору на кам'яних стовпах; на її уступах були посаджені гарні дерева та квіти. Для правителя однієї з областей Малої Азії на ім'я Мавсол побудували розкішну гробницю в місті Галікарнасі — Галікарнаський мавзолей (відтоді узвичаїлося слово «мавзолей»). Іншими чудесами світу вважалися статуя Зевса в Олімпії, храм Артеміди в Ефесі, грандіозна статуя бога сонця Геліоса на острові Родос — Колос Родоський і Фароський маяк.

2.

2. «Висячі сади»
у Вавилоні.
VI (6-е) ст. до н. е.
Реконструкція.

3.

3. Храм богині Артеміді в Ефесі. IV (4-е) ст. до н. е. Реконструкція.

4.

4. Статуя Зевса в Олімпії. Скульптор Фідій. V (5-е) ст. до н. е. Реконструкція.

5. Галікарнаський мавзолей. IV (4-е) ст. до н. е. Реконструкція.

6. Колос Родоський. III (3-тє) ст. до н. е. Реконструкція.

7. Фароський маяк. III (3-тє) ст. до н. е. Реконструкція.

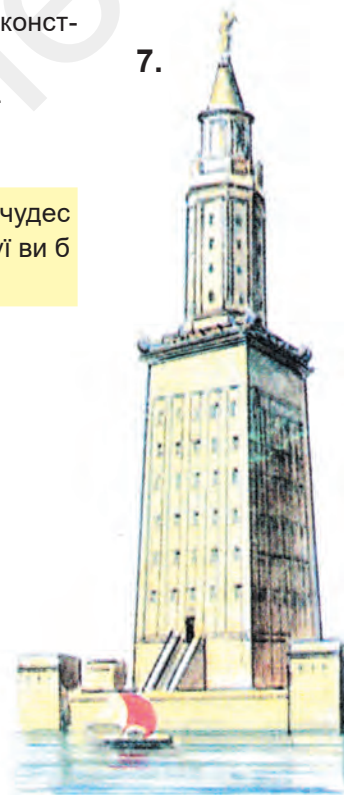
7.

? У давнину число 7 вважали священним, тому чудес світу рівно сім. Які ще стародавні споруди і статуї ви б назвали чудесами світу?

5.

6.

Ось і закінчилася наша подорож Стародавнім світом

Ви познайомилися із життям первісних людей, з єгипетськими фараонами та фінікійськими мореплавцями, індійськими самітниками, афінськими стратегами і римськими полководцями.

Ви дізналися про те, що спочатку в Єгипті та Дворіччі, а потім і в інших країнах відбувся *перехід до цивілізації*.

Що це означало? З'явилися перші держави, виникли великі міста, була винайдена писемність. Саме слово «цивілізація» взяте з латинської мови, воно має такий самий корінь, що і слово «цивіс» — громадянин. На відміну від первісної людини, цивілізовані люди підпорядковуються писаним законам, мають цивільні права й обов'язки.

Греки вважали, що найважливішим правом і обов'язком кожного громадянина є участь в управлінні державою. Такий порядок вони називали демократією — владою народу. Демократія вихувала *патріотизм* — любов до своєї вітчизни. Цей патріотизм допоміг грекам захистити свободу та незалежність у війні з величезним Перським царством. Вони не хотіли підкорятися сторонній владі, яка тримала у страху всіх своїх підданих. *Грецька демократія надихала багато поколінь державних діячів і мислителів, які боролися проти насильства і свавілля за народовладдя.*

Те, що створене тисячі років тому, постійно оточує нас у повсякденному житті. Наприклад, сусідня держава, яка складається з багатьох республік, країв, областей, називається *Російська Федерація*. Слова «федерація» та «республіка» запозичені з латинської мови: перше походить від слова «федус» — латинською «союз»; друге, як ви знаєте, означає «суспільна справа».

Наші слова «політика», «політичний» походять від грецького «поліс». Саме у Стародавній Греції вперше широко обговорювалося, якою має бути справедлива держава, як найкраще управляти нею.

Багато наших імен давнього походження, наприклад: *грецькі* — Олена, Ірина, Андрій, Олексій, Георгій; *римські* — Юлія, Клавдія, Сергій, Віктор; *єврейські* — Ганна, Марія, Іван, Михайло, Яків.

Ми йдемо до театру — вперше він з'явився у Греції. Слова «музей» і «музика» нагадують нам про муз, богинь — покровительок мистецтв. У школі педагоги викладають історію та географію. Назви цих предметів грецькі, бо й *самі науки виникли у Стародавній Елладі*. Та і «школа», «педагог» також грецькі слова... Звичайно, у Стародавньому світі не було телефону й телевізора, автомобіля і комп'ютера, аудіо- та відеосистем, але ці нові винаходи недарма названі словами грецького й латинського походження. *Основи наук і мистецтв, усієї сучасної культури закладені у давнину. Тоді ж з'явилися сучасні релігії (християнство, буддизм, юдаїзм).*

За старих часів людина не мала таких засобів сполучення, як сьогодні. Вона насилу долала величезні відстані, моря, пустелі та гори. Лише поступово одні народи дізнавалися про існування інших, що жили в далеких країнах. Кордони держав разом з людьми перетинали річч, винаходи, ідеї, вони ставали загальним надбанням. Культури окремих країн, як струмки, зливалися у єдиний потік. *Кожен народ — навіть найменший — зробив свій внесок у культуру всього людства.*

Ви пишете на папері — його винайшли колись у Китаї. Абзац, нова думка починається з нового рядка — так, як писали давні єгиптяни. Літери нашої абетки запозичені у греків, які, своєю чергою, використовували фінікійський алфавіт. Цифри взяті в арабів, а ті отримали їх від давніх індійців. Ви дивитесь на годинник. Годину поділили на шістьдесят хвилин у Вавилоні. Однак назви «хвилина» та «секунда» належать римлянам. Ваш годинник — механічний чи електронний, таких у давнину, звичайно, не було. Але ж не випадково слова «механіка», «електрон» походять із грецької мови! *Незалежно від кольору волосся, очей і шкіри всі ми за своєю культурою — спадкоємці давніх єгиптян і греків, євреїв, індійців, римлян...*

Культура — не лише речі, які оточують нас. Це перш за все ми самі і наші уявлення про те, що добре, а що ганебно. Різними мовами мудреці давнини вчили тих самих основних правил поведінки: «Не брешти, не бери чужого, не вбивай! Не роби іншому

того, чого собі не бажаєш!» *Без дотримання законів і правил поведінки не може існувати жодне людське суспільство.*

Давні закони не завжди здаються нам справедливими. Вони визнавали нерівність між людьми, аж до повного рабства. Правила поведінки зазвичай не поширювалися на стосунки з чужинцями, тому пограбувати селище у сусідній державі вважалося не розбоем та безчесним вчинком, а подвигом. Численні боги єгиптян і вавилонян повинні були піклуватися тільки про свої народи — до інших їм було байдуже! Але ще в давнину з'явилася нова релігія — християнство. Християни вірять, що Син Божий Ісус добровільно прийняв мученицьку смерть заради всіх людей. Люди різних народів, чоловіки і жінки, багаті та бідні, рівні перед Богом. *Християнська релігія стала однією з основ сучасної європейської, зокрема російської, культури.*

Дорослі люди пам'ятають себе з дитинства. А для людства пам'ять — **ІСТОРІЯ**. Для того ми і згадуємо минуле, щоб не заблукати на життєвих шляхах, не забути того, що з нами вже було і хто ми такі...

Перевірте, чи добре ви пам'ятаєте історію Стародавнього світу

Що ви знаєте про давні держави?

Де виникли найдавніші на земній кулі держави?

Яка країна є батьківщиною демократії? Що означає слово «демократія»?

Які з держав давнини були найбільшими за своєю територією?

Які здобутки стародавньої культури вам відомі?

У якій країні був винайдений алфавіт? Як цей алфавіт удосконалили давні греки?

У якій країні були створені цифри, якими ми користуємося?

Назвіть імена давніх поетів і письменників. Які їхні твори запам'яталися вам? Чому вони були присвячені?

Які витвори стародавнього живопису та скульптури збереглися до наших днів? Опишіть хоч один із них.

Кого вже у давнину називали «батьком історії»? У якій країні він жив? Імена яких інших давніх істориків ви запам'ятали?

Що ви можете розповісти про релігійні вірування?

Чаклунські обряди існували вже у первісних людей. У чому вони полягали?

Як уявляли собі єгиптяни «країну мертвих»? Ким і як вирішувалася доля людини після смерті?

У якій країні вперше виникло єдинобожжя? У якій книжці йдеться про Бога?

Що ви пам'ятаєте про земне життя Ісуса Христа? У якому місті жила його мати? У якому місті народився Ісус? У якому місті він прийняв мученицьку смерть? Як називаються записи оповідань про життя та вчення Ісуса?

Якою повинна бути поведінка людини згідно зі Старим Заповітом? Яких правил поведінки навчав Ісус Христос? Як ви розумієте його слова: «Тож усе, що хочете, аби робили вам люди, те робіть їм і ви...»?

Зберіть за допомогою додаткової літератури й інтернет-ресурсів інформацію за однією з обраних вами тем:

1. Винаходи та відкриття первісних людей. Яку роль відіграли ці відкриття та винаходи у житті первісних людей? Чи продовжують вони використовуватись у наші дні?

2. Найдавніші види писемності. Коли, де і чому виникла писемність? Чим найдавніша писемність відрізнялася від сучасної? Яке походження нашої абетки?

3. Індія — батьківщина багатьох байок і казок про тварин. Познайомтеся з ними. Які вам найбільше сподобалися? Чим? З якими віруваннями пов'язане те, що у давній літературі індійців дійовими особами часто є тварини?

4. Стародавня культура Китаю. Якими досягненнями давньої культури Китаю мають право пишатися сучасні китайці?

5. Релігії світу. Прихильники яких давніх релігій шанували багатьох богів? Яким релігіям властиве єдинобожжя (шанування єдиного Бога)? Не забудьте, що одна з таких релігій виникла пізніше за інші, в ту історичну епоху, яку називають Середньовіччям.

6. Мудреці давнини про правила поведінки. Що спільного у цих правилах? Чим цінні для людей нашого часу повчання біблійних мудреців, Будди, Конфуція, Сократа? Чим — повчання Ісуса Христа?

7. Устрій давніх держав. Чим відрізнялося управління в Афінах за Перікла та в Римській республіці від управління в Стародавньому Єгипті, Персії, Китаї?

8. Патріотизм греків у війнах з персами. Чому демократія виховувала любов до своєї вітчизни? Які битви з персами і чому можуть бути прикладом патріотизму греків?

9. Видовища, що виникли в давнину. Які з них улюблені й у наші дні? Які видовища на вимогу християн були заборонені? Чому?

10. Знамениті споруди та будівлі давнини. Як вони виглядали? Де і з якою метою були створені? Які з них збереглися донині?

Запам'ятайте ці слова

Алфавіт — літерна писемність, виникла понад три тисячі років тому у Фінікії (22 приголосні букви); від назв перших букв — алеф, бет — походить слово «алфавіт». На основі фінікійського алфавіту створений грецький алфавіт (24 голосні та приголосні літери). Від фінікійського і грецького алфавітів походить латинський алфавіт, що являє собою на сьогодні найпоширенішу писемність у світі, а також наша абетка.

Античний — у перекладі з латинської означає «стародавній»; так називають історію і культуру Стародавньої Греції та Риму. Вчені визначають початок Античності з III (3-го) тисячоліття до н. е., а її завершенням є V (5-е) століття н. е.

Археолог — вчений, який проводить розкопки з науковою метою. Історію збагатили розкопки стоянок і могил первісних людей, гробниць у Єгипті, бібліотеки глиняних книг в Ассирії, палаців на Криті, царських могил у Мікенах, міста Помпеї, що загинуло від виверження вулкана Везувій.

Біблія — у перекладі з давньогрецької означає «книги»; зібрання священних книг, ділиться на Старий Заповіт і Новий Заповіт. Біблія перекладена усіма основними мовами світу.

Буддизм — одна зі світових релігій, виникла в Індії у V (5-му) столітті до н. е., її засновник — Будда, послідовники — буддисти. Ця релігія поширена у Китаї, Японії, Монголії та інших країнах; у Росії — в Калмикії, Бурятії, Туві.

Ветеран — у перекладі з латинської «старий», «досвідчений»; у Римі так називали випробуваних солдатів.

Демократія — у перекладі з давньогрецької «влада демосу»; народоправство, порядок управління державою, коли верховна влада належить народу.

Монархія — у перекладі з давньогрецької «єдиновладдя»; держава, на чолі якої стоїть одна людина; давніми монархіями були Єгипет за фараонів, Вавилонія, Ассирія, Персія, Китай та інші держави.

Неолітична революція — перехід від господарства, що присвоює (збирання та полювання) до виробничого (землеробства і скотарства), який відбувся у новому кам'яному віці (неоліті). Цей перехід датується VIII (8-м) – IV (4-м) тисячоліттями до н. е.

Новий Заповіт (Завіт) — зібрання священних книг, яке створювалося в I (1-му) – на початку II (2-го) століття н. е.; складова частина Біблії; Новий Заповіт шанується християнами.

Реконструкція — відтворення зовнішності людини, її житла, знарядь праці чи інших предметів за збереженими залишками й описами.

Республіка — у перекладі з латинської «суспільна справа»; форма правління, за якої верховна влада належить особам, обраним на певний термін; Рим був республікою протягом кількох століть після знищення царської влади; республікою можна назвати Афінську державу за Перікла.

Світова релігія — так у науці називають поширені у всьому світі буддизм, християнство й іслам (з ісламом ви познайомитеся в курсі історії Середніх віків); послідовником світової релігії може стати будь-хто, незалежно від статі, національності, мови, кольору шкіри.

Старий Заповіт (Завіт) — зібрання священних книг, яке створювалося з XII (12-го) по II (2-е) століття до н. е.; складова частина Біблії; книги Старого Завіту шануються юдеями та християнами.

Християнство — найбільша за кількістю послідовників світова релігія, що виникла в I (1-му) столітті н. е.; поширена у більшості країн світу. Її засновник — Ісус Христос. Дата його народження покладена основою літочислення, прийнятого у багатьох країнах.

Юдаїзм (Іудаїзм) — релігія євреїв, яка виникла понад три тисячі років тому у Східному Середземномор'ї; її послідовники — юдеї (іудеї); найважливіша особливість — суворе єдинобожжя.

Радимо прочитати ці книги

Вавилонская башня и другие библейские предания / под ред. К. Чуковского (любое издание).

Вернер Э. Мифы и легенды Китая / Э. Вернер. — М., 2007.

Воронкова Л.Ф. Герои Древней Греции: след огненной жизни. Мессенские войны. Герой Саламина / Л.Ф. Воронкова. — М., 2009.

Гальперин Г.А., Доброва Е.В. Популярная археология / Г.А. Гальперин, Е.В. Доброва. — М., 2012.

Гаспаров М.Л. Занимательная Греция. Капитолийская волчица / М.Л. Гаспаров. — М., 2012.

Гхош С. Легенды и предания Древней Индии / С. Гхош. — М., 2009.

Древние цивилизации. Египет: энциклопедия для детей. — М., 2015.

Древний мир. Кн. для чтения по истории / под ред. В.П. Будановой. — М., 2006.

Д'Эрвиль Э. Приключения доисторического мальчика / Э. Д'Эрвиль. — М., 2007.

История и культура Древнего Востока: энциклопедический словарь / под ред. А.А. Вигасина. — М., 2008.

Керам К. Боги, гробницы, ученые / К. Керам. — М., 2010.

- Кун Н.А.* Легенды и мифы Древней Греции (любое издание).
Кун Н.А., Нейхардт А.А. Все о богах и героях Древней Греции и Древнего Рима / Н.А. Кун, А.А. Нейхардт. — М., 2015.
Ливий Т. Война с Ганнибалом / Т. Ливий. — М., 2011.
Лурье С.Я. Заговорившие таблички / С.Я. Лурье. — М., 2002.
Матье М.Э. День египетского мальчика. Кари, ученик художника / М.Э. Матье. — М., 2002.
Моисеева К.М. Караван идёт в Пальмиру / К.М. Моисеева. — М., 2008.
Немировский А.И. Слоны Ганнибала / А.И. Немировский. — М., 2010.
Покровский С.В. Охотники на мамонтов / С.В. Покровский. — М., 2007.
Рони-Старший Ж. Борьба за огонь. Пещерный лев / Ж. Рони-Старший. — М., 2007.
Рубинштейн Р.И. Глиняный конверт / Р.И. Рубинштейн. — М., 2013.
Рубинштейн Р.И. За что Ксеркс высек море. Рассказы по истории греко-персидских войн / Р.И. Рубинштейн. — М., 2013.
Скарпари М. Древний Китай / М. Скарпари. — М., 2015.
Силиотти А. Египет. Храмы, люди и боги / А. Силиотти. — М., 2015.
Уколова В.И. Время и современники. Древность и средневековье / В.И. Уколова. — М., 2014.
Ян В. Г. Финикийский корабль (любое издание).

Інтернет-ресурси

Єдина колекція Цифрових освітніх ресурсів

<http://school-collection.edu.ru>

Всесвітня історія в Інтернеті

<http://www.hrono.ru>

Стародавній Рим

<http://ancientrome.ru>

Історія країн і цивілізацій

<http://www.istorya.ru>

Первісне мистецтво

<http://vm.kemsu.ru>

«Стародавня Греція за 18 хвилин». Проект «Arzamas.academy»

<http://arzamas.academy/likbez/antiquity?v=greece>

«Стародавній Рим за 20 хвилин». Проект «Arzamas.academy»

<http://arzamas.academy/likbez/antiquity?v=rome>

Учебное издание

Вигасин Алексей Алексеевич
Годер Георгий Израилевич
Свенцицкая Ирина Сергеевна

**ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
ИСТОРИЯ ДРЕВНЕГО МИРА
5 класс**

Учебник для общеобразовательных организаций
(на украинском языке)

Навчальне видання

Вігасін Олексій Олексійович
Годер Георгій Ізраїлевич
Свенцицька Ірина Сергіївна

**ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
5 клас**

Підручник для загальноосвітніх організацій

Переклад з російської на українську мову **О. М. Курилас**

Коректор *Н. Л. Стрецул*
Комп'ютерна верстка *Н. В. Надькіна*

Підписано до друку 29.05.2024. Формат 70×90/16.
Гарнітура Century Schoolbook, Arial. Навч.-вид. арк. 18,28 + 0,45 форз.
Тираж 55 прим. Замовлення №
ДОЗ ДПО «ІРОіПК», 3300, м. Тирасполь, вул. Каховська, 17.

Віддруковано з готового оригінал-макету
на ТОВ «Теслайн», 3300, м. Тирасполь, вул. Фурманова, 1.

ПЕРШІ ДЕРЖАВИ І СТАРОДАВНІ МІСТА НА КАРТІ СВІТУ

Найдавніші держави – в Єгипті та Дворіччі (близько 3000 р. до н. е.)